

У випуску представлені дослідження актуальних проблем економічної теорії, страхування, управління ризиками, перестрахування, державного управління, міжнародної економіки, економіки підприємства, менеджменту, маркетингу, управління інвестиціями, теорії фінансів, банківської справи, статистики та шляхи й засоби вирішення цих проблем.

Для наукових працівників, практиків, викладачів, аспірантів, студентів.

В выпуске представлены исследования актуальных проблем экономической теории, страхования, управления рисками, перестрахования, государственного управления, международной экономики, экономики предприятия, менеджмента, маркетинга, управления инвестициями, теории финансов, банковского дела, статистики, а также пути и средства решения этих проблем.

Для научных работников, практиков, преподавателей, аспирантов, студентов.

The research results on current problems of economic theory, insurance, risk management, reinsurance, public administration, international economics, business economics, management, marketing, investment management, theory of finance, banking, statistics, the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For researchers, practitioners, teachers and students.

**ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР
РЕДАКЦІЙНА
КОЛЕГІЯ**

В. Д. Базилевич, д-р екон. наук, проф., чл.-кор. НАН України (Україна)
Г. О. Харламова, канд. екон. наук, доц. (відп. секр.) (Україна); С. Х. Аггелопулос, д-р наук, проф. (Греція); Х. Алпас, д-р екон. наук, проф. (Туреччина); Х. Батзіос, д-р наук, проф. (Греція); Х. Я. Башев, д-р екон. наук, проф. (Болгарія); М. Ван Рооджен, д-р наук, проф. (Великобританія); К. Віталє, д-р наук, проф. (Хорватія); В. Дитріх, д-р наук, проф. (Німеччина); Г. Друтейкіне, д-р наук, проф. (Литва); М. Зінельдін, д-р наук, проф. (Швеція); А. Савватеев, канд. наук, проф. (РФ); Р. С. Сербу, канд. наук, проф. (Румунія); Е. Стойка, канд. наук, доц. (Румунія); О. І. Жилінська, канд. екон. наук, доц. (Україна); Б. А. Засадний, канд. екон. наук, доц. (Україна); А. І. Ігнатюк, д-р екон. наук, проф. (Україна), Н. В. Ковтун, д-р екон. наук, проф. (Україна); Г. І. Купалова, д-р екон. наук, проф. (Україна); І. О. Лютий, д-р екон. наук, проф. (Україна); І. І. Мазур, д-р екон. наук, проф. (Україна); С. В. Науменкова, д-р екон. наук, проф. (Україна); Р. В. Пікус, канд. екон. наук, проф. (Україна); А. О. Старостіна, д-р екон. наук, проф. (Україна); Г. М. Філюк, д-р екон. наук, проф. (Україна); О. І. Черняк, д-р екон. наук, проф. (Україна); В. Г. Швець, д-р екон. наук, проф. (Україна)

Адреса редколегії

03022, Київ-22, вул. Васильківська, 90-а, економічний факультет
☎ (38044) 259 71 82; <http://bulletin-econom.univ.kiev.ua>

Затверджено

Вченою радою економічного факультету
02.12.14 (протокол № 4)

Атестовано

Вищою атестаційною комісією України.
Постанова Президії ВАК України №1-05/7 від 10.11.10

Зареєстровано

Державною реєстраційною службою України.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ № 19866-9666ПР від 29.04.13

**Засновник
та видавець**

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет".
Свідоцтво внесено до Державного реєстру
ДК № 1103 від 31.10.02

Адреса видавця

01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

**Журнал входит
до наукометричних баз /
Abstracted and Indexed:**

RINC (E-Library)
Ulrich's Periodicals Directory
Google Scholar
RePEc
Соционет
Index Copernicus (ICV 2013 = 6.54)
CyberLeninka
OCLC WorldCat
Bielefeld Academic Search Engine (BASE)
Registry of Open Access Repositories (ROAR)
The Directory of Open Access Repositories (OpenDOAR)
IDEAS
EconPapers
The Maksymovych Scientific Library of the Taras Shevchenko Kyiv National University
National Library of Ukraine Vernadsky

BULLETIN

OF TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

ISSN 1728-2667

ECONOMICS

11(164)/2014

Established in 1958

The research results on current problems of economic theory, insurance, risk management, reinsurance, public administration, international economics, business economics, management, marketing, investment management, theory of finance, banking, statistics, the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For researchers, practitioners, teachers and students.

У випуску представлені дослідження актуальних проблем економічної теорії, страхування, управління ризиками, перестрахування, державного управління, міжнародної економіки, економіки підприємства, менеджменту, маркетингу, управління інвестиціями, теорії фінансів, банківської справи, статистики та шляхи й засоби вирішення цих проблем.

Для наукових працівників, практиків, викладачів, аспірантів, студентів.

В выпуске представлены исследования актуальных проблем экономической теории, страхования, управления рисками, перестрахования, государственного управления, международной экономики, экономики предприятия, менеджмента, маркетинга, управления инвестициями, теории финансов, банковского дела, статистики, а также пути и средства решения этих проблем.

Для научных работников, практиков, преподавателей, аспирантов, студентов.

CHIEF EDITOR	Prof. Bazylevych Viktor (Ukraine)
EDITORIAL BOARD	Dr. Kharlamova Ganna (Executive Editor) (Ukraine); Prof. Aggelopoulos Stamatis Ch. (Greece); Prof. Alpas Hami (Turkey); Prof. Bachev Hrabrin (Bulgaria); Prof. Batzios Christos (Greece); Prof. Chernyak Oleksandr (Ukraine); Prof. Ditrih Walter (Germany); Prof. Druteikiene Greta (Lithuania); Prof. Filyuk Galyna (Ukraine); Prof. Ignatyuk Angela (Ukraine); Prof. Kovtun Natalia (Ukraine); Prof. Kupalova Galyna (Ukraine); Prof. Lyuty Igor (Ukraine); Prof. Mazur Iryna (Ukraine); Prof. Naumenkova Svetlana (Ukraine); Prof. Pikus Ruslana (Ukraine); Prof. Savaateev Alexey (Russia); Dr. Serbu Razvan Sorin (Romania); Dr. Stoica Eduard (Romania); Prof. Shvets Viktor (Ukraine); Prof. Starostina Alla (Ukraine); Prof. Vitale Ksenia (Croatia); Prof. Van Rooijen Maurits (UK); Dr. Zasadny Bohdan (Ukraine); Prof. Zhilinskaya Oksana (Ukraine); Prof. Zineldin Mosad (Sweden)
Editorial address	90-A, Vasyl'kivska str., room. 701, 808; Faculty of Economics, Taras Shevchenko National University of Kyiv, 03022, Kyiv, phone: +38 044 259-71-82; E-mail: visnuk.econom@gmail.com Web: http://bulletin-econom.univ.kiev.ua/index.php/en/
Approved by	The Academic Council of the Faculty of Economics, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Protocol # 4 of 2th December 2014)
Accreditation	The journal is in the List of specialized scientific publications, which are to publish the main results of dissertations in Economic Sciences (Resolution of the Presidium of HAC of Ukraine №1-05/7 of 10.11.2010)
Registration	SRSU. Registration certificate KV No. 19866-9666PR dated 29.04.13
Publisher	Taras Shevchenko National University of Kyiv Publishing center "Kyiv University". DK №1103 of 31.10.02
Address of publisher	01601, Kyiv-601, Boulevard Shevchenko, 14, room. 43 ☎: +38 044 239-31-72, +38 044 239-32-22; fax: +38 044 239-31-28

Варналії З., Савич І. Сучасний стан та чинники тінізації бюджетних відносин в Україні	6
Гайдай Т. Еволюція концептуально-методологічних основ теорії інституційних змін	13
Гражевська Н. Еволюція теоретико-методологічних засад економічної компаративістики	18
Гудзинська Л. Перспективи іпотеки в контексті реформування оподаткування нерухомості в Україні: оцінка ризиків	22
Залєвська-Шишак А. Економічна природа та роль природоресурсних платежів в умовах сталого економічного розвитку	27
Ігнатюк А., Кульпінський С. Експансійна монетарна політика і можливості відновлення інвестиційного зростання в Україні	33
Михальська О. Методичні засади управлінського обліку виробничих витрат на олійно-жирових підприємствах	39
Овсянникова Я. Проектні облігації в фінансуванні публічно-приватного партнерства в Україні	45
Скіцько В. Теоретичні аспекти моделювання інформаційних потоків у логістиці підприємства	52
Томчук-Пономаренко Н. Формування основних напрямів економіки добробуту та рівня життя населення	59
Трохименко В. Сучасна практика регулювання системно важливих банків	65
Ульянова Д. Облікова оцінка зобов'язань природоохоронної діяльності	70
Ходжаян А., Шиптенко Т. Тіньова економіка як економічна категорія та об'єкт оцінювання	74
Черкашина К., Могилко Л. Еволюція підходів до джерел фінансування бюджетного дефіциту	81
Мускалу Е. Управлінський підхід у питанні про роль і відповідальність президента суду та індивідуальна робота суддів	87
Додаток 1	92
Додаток 2	102

СОДЕРЖАНИЕ

Варналий З., Савич И. Современные тенденции и факторы тенизации бюджетных отношений в Украине	6
Гайдай Т. Эволюция концептуально-методологических основ теории институциональных изменений	13
Гражевська Н. Эволюция теоретико-методологических основ экономической компаративистики.....	18
Гудзинская Л. Перспективы ипотеки в контексте реформирования налогообложения недвижимости в Украине: оценка рисков	22
Залевская-Шишак А. Экономическая природа и роль природоресурсных платежей в условиях устойчивого экономического развития.....	27
Игнатюк А., Кульпинский С. Монетарная политика и возможности обновления инвестиционного подъема в Украине	33
Михальская Е. Методические основы практического применения управленческого учета производственных затрат на масложировых предприятиях	39
Овсянникова Я. Проектные облигации в финансировании публично-частного партнерства в Украине	45
Скицко В. Теоретические аспекты моделирования информационных потоков в логистике предприятия	52
Томчук-Пономаренко Н. Формирование основных направлений экономики благосостояния и уровня жизни населения.....	59
Трохименко В. Современная практика регулирования системно значимых банков.....	65
Ульянова Д. Учетная оценка обязательств природоохранной деятельности	70
Ходжаян А., Шиптенко Т. Теневая экономика как экономическая категория и объект оценки.....	74
Черкашина К., Могилко Л. Эволюция подходов к источникам финансирования бюджетного дефицита	81
Мускалу Э. Управленческий подход в вопросе о роли и ответственности президента суда и индивидуальная работа судей	87
Приложение 1	92
Приложение 2	102

CONTENTS

Varnalii Z., Savych I. Shadow Processes in State Budget: Current Condition and Determining Factors	6
Gaidai T. Evolution of Conceptual and Methodological Basic of Institutional Change Theory	13
Grazhevska N. Evolution of Theoretical and Methodological Foundations of Comparative Economics.....	18
Hudzynska L. Prospects of Mortgage are in Ukraine in the Context of Reformation of the Taxation of Property: Estimation of Risks	22
Zalievsk-Shyshak A. Economic Nature and the Role of Natural Resources Payments Under Sustainable Economic Development	27
Ignatyuk A., Kulpinsky S. Expansionary Monetary Policy And the Opportunities for Resurgence of Investment Growth in Ukraine	33
Mykhalska O. Methodological Bases of Practical Application of Production Costs Management Accounting at Oil and Fat Enterprises.....	39
Ovsiannykova I. Project Bonds in Financing Public-Private Partnerships in Ukraine.....	45
Skitsko V. Theoretical Aspects of Modeling of Information Streams in Company Logistics	52
Tomchuk-Ponomarenko N. Formation of the Main Areas of the Economy Prosperity and Living Standards.....	59
Trokhymenko V. Essential Practice of Systemically Important Banks Regulation	65
Ulianova D. Accounting Estimation of Liabilities of Environmental Activity	70
Khodzhaian A., Shyptenko T. The Shadow Economy as an Economic Category and Object Evaluation.....	74
Cherkashyna K., Mogylko L. Evolution of Approaches to Finance the Budget Deficit.....	81
Muscalu E. Managerial Approach on the Role and Responsibility of the President of the Court and the Individual Performance of Judges	87
Appendix 1	92
Appendix 2	102

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ЧИННИКИ ТІНІЗАЦІЇ БЮДЖЕТНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

У статті висвітлено основні форми та проаналізовано сучасні тенденції тінізації бюджетних відносин в Україні, виокремлено основні чинники тінізаційних процесів в бюджетній сфері, досліджено вплив політичних процесів, як основоположної детермінанти тінізації бюджетних відносин в Україні.

Ключові слова: *тіньова економіка, тінізація бюджетних відносин, бюджетні правопорушення, корупція, політичні процеси.*

Постановка проблеми. Значних збитків Україні завдає економічна злочинність, вагоме місце у якій займають злочини, пов'язані зі зловживаннями у бюджетній сфері. Підтвердженням цього є істотне збільшення за останні роки кількості злочинних посягань на бюджетні кошти, які виділяються Урядом на різноманітні соціальні та економічні програми, а також на пільгові кредити. Вони вчиняються у формі розкрадання, привласнення, а також використання не за призначенням згаданих активів. Це, в свою чергу, призводить до невиконання економічних та соціальних програм, створює атмосферу соціальної напруженості в окремих регіонах, яким такі кошти виділялися, унеможливує реформування економіки України у відповідності до глобальних геополітичних викликів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам детнізації державного сектору економіки через призму бюджетних відносин приділяли увагу такі зарубіжні вчені-економісти, як: А. Ділнот, С. Морріс, В. Леєу, А. Френз, Ж. Віллард, К. Карсон, Дж. Арвай, Б. Контіні, Ч. Константіно, Т. Ейдт, Е. Дж. Вайнер, Д. Коломер В'ядель, Ф. Шнайдер та інші.

Дослідження даної проблематики знайшло своє відображення у наукових працях вітчизняних науковців, серед яких, зокрема: З. Варналій, Т. Ковальчук, І. Мазур, В. Мандибур, А. Мокій, С. Мошенський, В. Попов, В. Предборський, В. Турчинов, М. Флейчук, Ю. Харазішвілі та інші.

Окремими аспектами проблем бюджетного процесу, зокрема, в контексті детнізаційних процесів, займалися В. Базилович, О. Барановський, В. Гець, І. Лютий, В. Мунтіян, С. Ніколенко, Ю. Пахомов, І. Тивончук, С. Юрій та інші.

Незважаючи на це, поглибленого дослідження потребують питання причинності тіньових процесів в бюджетній сфері, природа їх походження, а особливо – вплив політичних процесів на тінізацію бюджетних відносин в Україні.

Мета статті – узагальнення основних чинників тінізації бюджетних відносин в Україні, визначення залежності тінізації бюджетних відносин від політичних процесів в державі.

Методологія. Задля реалізації поставленої мети в роботі застосовується інструментарій економетричного моделювання, багатофакторної регресії та нелінійного моделювання.

Виклад основного матеріалу дослідження. 1. Сучасний стан тінізації бюджетних відносин в Україні. Особливе місце у тінізації вітчизняної економіки належить бюджетній сфері. Матеріали проведених органами державного фінансового контролю перевірок постійно фіксують численні випадки порушень та ігнорування чинного законодавства у здійсненні фінансових операцій, що виявляється у незаконному отриманні бюджетних коштів та кредитів під державні гарантії, марнотратстві та безгосподарності у витрачанні державних коштів і майна.

Це є однією з передумов поживного середовища для отримання окремими комерційними структурами надприбутків, безпідставного збагачення та переміщення коштів у сферу тіньової економіки [1, с. 105-106].

Розкрадання і нецільове використання бюджетних коштів пояснюються неналежним контролем за їх рухом, а також нежиттям превентивних заходів щодо своєчасного припинення їх незаконного вилучення в держави при сприянні окремими посадовими особами, прорахунками в налагодженні фінансовими органами України шляхів їх передачі безпосереднім користувачам.

Серед найбільш важливих програм, які фінансуються з державного бюджету і які часто виступають об'єктом тіньових посягань зі сторони суб'єктів бюджетних відносин, є підтримка:

- окремих регіонів України (територій пріоритетного розвитку, районів стихійного лиха та їм подібних);
- окремих галузей господарства (сільського господарства, добувної та металургійної промисловості);
- нових форм господарювання (фермерства, малого та середнього бізнесу);
- закупівлі зерна та паливно-мастильних матеріалів;
- створення робочих місць для безробітних тощо [2].

З урахуванням аграрної спеціалізації більшості регіонів України фіксується тенденція до поширення зловживань і корупційних проявів у сфері використання дотаційних бюджетних ресурсів, призначених для потреб агропромислового комплексу, що негативно впливає на ефективність реалізації відповідних державних програм. Основними механізмами скоєння згаданих правопорушень є наступні:

- незаконне заволодіння та легалізація майна, придбаного за рахунок бюджетних коштів виділених на реалізацію інноваційних проектів в агропромисловому комплексі;
- розкрадання бюджетних коштів що виділяються суб'єктам господарювання в межах цільових програм державної підтримки агропромислового комплексу;
- заволодіння фінансовими ресурсами, виділеними для підтримки агропідприємств через механізм здешевлення коротко- і довгострокових кредитів.

Отже, розподіл значних сум бюджетних коштів, широкі повноваження службових осіб щодо розподілення кредитів, відсутність дієвого контролю за їх використанням призводять до численних порушень. Найбільш характерними із них є:

- недоотримання встановленого регламенту розгляду заяв на кредити та їх виділення, що не виноситься на обговорення відповідних комісій з кредитування чи не здійснюється в межах конкурсів, а приймається одноосібним рішенням тієї чи іншої посадової особи;
- виділення коштів без забезпечення гарантій їх повернення, а також не надходження таких засобів до конкретних отримувачів;

- затримка виконавчими органами розподілення отриманих із бюджету позичок, проведення їх через депозитні банківські рахунки з метою одержання відсотків із наступним їх використанням у власних цілях;

- розміщення бюджетних коштів не на рахунках регіональних відділень Національного банку України, а в комерційних банках, наслідком чого може бути зменшення надходжень до державного бюджету;

- видача державних позичок під мінімальний відсоток або без відсотків посадовим особам різного рівня;

- передача бюджетних позичок безпосередньо в статутні фонди суб'єктів господарської діяльності, створених родичами керівників державних владних та управлінських структур;

- видача бюджетних позичок у вигляді комерційних кредитів господарюючим суб'єктам, які не мають безпосереднього відношення до державних цільових програм;

- витрачання бюджетних позичок службовими особами органів влади та управління на власні потреби [2].

Щодо сучасного стану тінізації бюджетних відносин, що мали місце у 2014 р. в Україні то вони наступні. Лише протягом січня 2014 р. виявлено незаконних і не за цільовим призначенням проведених витрат, недостач коштів державного бюджету та інших загальнодержавних активів на загальну суму 417,5 млн грн, або 69 % від виявленого обсягу загальнодержавних і комунальних ресурсів, що використані з порушенням нормативно-правових актів.

Найбільші суми порушень, що призвели до втрат фінансових і матеріальних ресурсів держави, виявлено Держфінінспекціями в Харківській (19,3 млн грн), Житомирській (10,4 млн грн) областях, м. Києві (9,6 млн грн),

Дніпропетровській (8,3 млн грн) та Кіровоградській (7,3 млн грн) областях.

Загалом останніми роками серед порушень фінансово-бюджетної дисципліни найбільш поширеними в Україні є: (1) порушення законодавства з оплати праці, штатної дисципліни; (2) порушення при здійсненні відрахувань до державних цільових фондів; (3) безпідставне покриття витрат сторонніх юридичних, фізичних осіб та госпрозрахункових структурних підрозділів; (4) незаконне відчуження майна; (5) безпідставне надання благодійної, соціальної допомоги; (6) незаконне використання (списання) коштів та матеріальних цінностей; (7) незаконна ліквідація (знищення, розбирання) майна; (8) недоотримання фінансових ресурсів; (9) недоотримання фізичними особами належних їм виплат; (10) недостачі матеріальних цінностей [3].

Найбільш поширеними порушеннями фінансово-бюджетної дисципліни в державі у 2013 р. залишалися: порушення вимог Бюджетного кодексу України в частині нецільового використання бюджетних коштів; зайве витрачання коштів внаслідок оплати завищених обсягів та вартості виконаних робіт, наданих послуг, придбаних товарів; зайве виділення бюджетних коштів особам, які не мали на це права, або внаслідок завищення відповідних розрахунків; незаконна передача державного та комунального майна суб'єктам недержавної форми власності; недоотримання фінансових ресурсів внаслідок порушень при передачі майна в оренду (користування); недотримання законодавства під час проведення державних закупівель тощо. Структура зазначених порушень наведена на рис. 1.

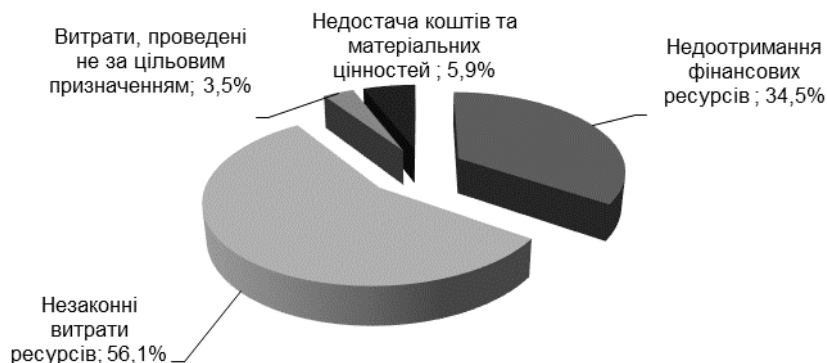

Рис. 1. Структура порушень, що призвели до втрат фінансових і матеріальних ресурсів, виявлених органами Держфінінспекції за 2013 р. в Україні

Джерело: складено авторами на основі [3]

У 2014 р. правоохоронні органи спільно зі Службою безпеки, Міністерством внутрішніх справ і Національним банком України виявили 14 фінансових установ, через які було відмито 140 млрд грн державних і бюджетних коштів, повідомляється на сайті Генеральної прокуратури України. За твердженням представників Генеральної прокуратури за всю історію незалежної України правоохоронні органи не стикалися з таким масштабом зловживань і порушень у фінансовій і економічній сферах. Зокрема була сформована чітка ієрархічна структура злочинної організації, яка починалася з владних структур, де продумувалися різні схеми для відмивання державних коштів через так звані "пральні банки" і "податкові ями".

За підрахунками Федерації роботодавців України, обсяг хабарів, які український бізнес був вимушений виплачувати чиновникам, досяг 160 млрд грн на рік [4]. У березні цього року колишній голова НБУ С. Кубів заявив, що в Україні працювало близько 10 банків – конвертаційних центрів, обіг готівки за якими минулого року становив 146 млрд грн [5].

За інформацією Держфінмоніторингу, в результаті проведеного розслідування фактів відмивання коштів, одержаних від корупційних дій экс-президента України, колишнього уряду і пов'язаних із ними осіб, у березні цього року служба направила до правоохоронних органів 126 матеріалів на 77,2 млрд грн. Також у рамках цього розслідування Держфінмоніторинг виявив на те-

риторії України рахунки 67 фізичних осіб і заблокував кошти на загальну суму 2,2 млрд грн. [6].

За фактами розкрадання бюджетних коштів у 2014 р. вже відкрито 563 кримінальні провадження, і в кожному п'ятому – виконавчий акт вже направлено до суду. За прокурорським реагуванням до відповідальності притягнуто більш, як 2,5 тис. посадовців із органів державної влади і місцевого самоврядування, з них кожен шостий – це органи контролю. До бюджету відшкодовано 53 млн. грн. Загалом стосовно найближчих прибічників экс Президента України розпочато кримінальні провадження на суму близько 100 млрд дол. США. Кількість злочинів у бюджетній сфері станом на 2014 р., на жаль, не зменшується. Зокрема, найчастіше такі злочини скоюються у сфері охорони здоров'я, оборонній та енергетичній галузях [7].

Аналізуючи основні причини відтоку бюджетних коштів у тінювий сектор необхідно, насамперед, вести мову про загальні причини тінізації та проблеми детінізації економіки нашої держави. Отже, наше бачення даних аспектів та напрацювання інших науковців дають підстави стверджувати наступне.

Основними причинами, які гальмують процес виходу економіки України з тіні, є:

- системні вади податкової політики (чинна податкова система фактично зосереджена на фіскальному тиску на суб'єктів господарювання та громадян);
- відсутність повноцінного ринкового середовища (уповільнення інституційних, структурних та економічних змін, недосконалість ринкових механізмів призводять до неузгодженості державної економічної політики з інтересами суб'єктів господарювання, які змушені самотійно розробляти неформальні механізми взаємної співпраці);
- високий рівень корупції та некомпетентність державних службовців (корупція є одним з головних чинників, який впливає на розвиток України та залишається одним з найбільших перепон на шляху її інтеграції до світового співтовариства);
- нестабільність інвестиційного та підприємницького клімату;
- недостатній захист інвесторів;
- нестабільне політичне середовище та ін.

З огляду на специфіку тінізаційних процесів та резонансні соціально-політичні зрушення в Україні за доцільне вважається подальший розгляд питань причинності тінізації бюджетних відносин через призму політичних процесів.

2. Політична детермінанта тінізації бюджетних відносин в Україні. В Україні, як і в інших країнах з притаманним їм структурі міжсекторним розривом та функціонуванням елітної економіки, держава виконує одну з головних своїх функцій щодо забезпечення функціонування першої в режимі розширеного відтворення. Вийти з цього режиму діяльності без проведення глибокого реформування економіки держава не в змозі. Суб'єкти елітного сектора України в умовах утворення квазіринкових відносин, як альтернативних по відношенню до держави центрів влади, воліють максимально експлуатувати силу держави, перекладати на неї свої зобов'язання та витрати, одночасно забезпечувати відлив своїх доходів від державних [8, с. 229].

У другій половині 1990-х років в Україні склалася система управління, яка приречила державу на постійний перерозподіл власності і, як результат – відсутність перспективи до інноваційного збалансованого розвитку соціально-економічної системи. У той час (1998-1999 рр.) ситуацію в Україні можна охарактеризувати наступним чином – один з найнижчих ВВП на одну осо-

бу серед країн Європи (3,5 тис. дол. США, у той час, як середньоевропейський показник перевищував 15,0 тис. дол. США) оцінювані обсяги тінізації економіки – близько 60% офіційного ВВП, обсяг нелегально вивезеного капіталу – 40 млрд дол. США, щорічні втрати бюджету від тінювої економіки – 12-15 млрд грн, до бюджету сплачуються лише орієнтовно 60% прямих та непрямих податків, у 1998 р. Україна одержала найвищий бал за рівнем корумпованості серед 97 країн світу, 1999 р. – за різними оцінками посіла 3-21 місце у списку найкорумпованіших держав світу [9]. Спроби подолати тінізацію, підвищуючи податки і посилюючи контроль за їх збиранням, лише погіршили ситуацію.

З іншого боку, зростала кількість мільонерів, які нагромадили первинний капітал з використанням махінацій, у тому числі й у бюджетній сфері. Зокрема, дуже активно використовувалися тінюві схеми роздержавлення майна країни. Прикладом може слугувати історія, що активно дискутувалася у суспільстві з розпродажем Чорноморського пароплавства [10]. Проте, це один з небагатьох фактів, за результатами якого було відкрито кримінальне провадження, інші не менш шкідливі для держави залишилися у "тіні". Представники "нового покоління бізнесу", що виграли у цій тінювій конкурентній боротьбі сформували нову "політичну та бізнес еліту" (олігархічні фінансово-промислові групи) України, яка впродовж усього терміну незалежності нашої держави фактично визначала політичну та економічну стратегію розвитку.

Внаслідок активізації діяльності фінансово-промислових олігархічних груп (ФПОГ) неефективність структури економіки посилювалася. Зокрема, зростала питома вага технологічно відсталих "екологічно брудних" виробництв у сфері добувної промисловості, енергетики, металургії, хімічної та деревообробної промисловості і, одночасно, – зменшувалася високотехнологічного виробництва і товарів широкого вжитку. Як наслідок – коефіцієнт залежності України від імпорту постійно збільшувався – у 1999 р. цей показник становив 48,0%, а у 2013 р. на окремі товарні позиції він досягав близько 71,2% у легкій промисловості, 76,9% – у текстильному виробництві, виробництві одягу, хутра та виробів з хутра, 64,9% – у виробництві гумових та пластмасових виробів, 56,4% – у хімічній та нафтохімічній промисловості, 52,7% – у хімічній промисловості. Загалом, у промисловому виробництві відзначалася стрімка тенденція до зростання обсягів галузей, що виготовляють проміжну продукцію чи енергетичні ресурси (чорна металургія, паливна промисловість та електроенергетика – сировинні товарні позиції, що преважують у експорті України). Натомість відзначалося дзеркальне зменшення виробництва продукції галузей, що виготовляють кінцеву продукцію, зокрема машинобудування, споживчі товари легкої та харчової промисловості.

Слід зазначити, що ключові галузі виробництва в Україні залишилися практично не пов'язаними між собою. Українське машинобудування використовує менше, ніж 20% продукції вітчизняної чорної металургії, менше, ніж 1% його продукції спрямовується в чорну металургію, легку та харчову промисловість [11]. Одночасно енергоємність української економіки в 10-12 разів вища, ніж у розвинених державах світу, Україна при цьому імпортує газу майже на 25% більше, ніж США і Великобританія разом, за споживанням газу на одну особу Україна вп'ятеро випереджає Японію і вдвічі Німеччину [12]. У результаті цих процесів падіння ВВП з 1990 р. до 1998 р. становило -59,2%, у 2012 р. цей показник теж далеко не відповідав відповідному значенню 1990 р. і становив – -30,5% [11].

Іншою методикою формування потужних олігархічних фінансово-промислових груп було штучне доведення підприємств до банкрутства, а далі – його викуп за мізерною (не ринковою) ціною. Обов'язковою умовою успішної реалізації таких тіньових схем була наближеність до правоохоронних органів та владних структур або безпосередня участь в останніх [13, с. 11-13].

Деякі з олігархів і, одночасно, представників влади у різний період незалежності України, спираючись на

підтримку влади, поєднували різну методику, надаючи за винагороду корупційними методами різноманітні фінансові та юридичні послуги (зокрема, з доступу до офшорів), розширюючи свою присутність на ринках і намагаючись взяти під контроль монополістів із постачання електроенергії. Таким чином, в Україні сформувалася потужна корупційна економіка. Одним з індикаторів вказаного явища є показник Глобального барометра корупції, який для України різко погіршився (рис. 2).

Рис. 2. Компоненти глобального барометра корупції для України у 2013 р.

Джерело: складено авторами на основі [14]

Як бачимо, найгірша ситуація в Україні за показниками корупції у 2013 р. спостерігалася у судовій системі (87 зі 100 балів (максимальний показник)), міліції (84), закладах охорони здоров'я (77) та політичних партіях (74). Останні, які відомо, у переважній більшості фінансуються ФПОГ часто з метою подальшого доступу до політичних рішень та тіньового поділу бюджетних коштів. Причому, зазначимо, що у 2013 р. незалежно від регіонів у населення було розуміння того, що політична корупція в Україні досягла небачених масштабів [15]. Так, 89,6 % жителів західних регіонів України, 91,1% Центральних, 91,4% Південних та 87,4% Східних регіонів України вважали, що у нашій країні поряд з побутовою корупцією існує й політична. На нашу думку, усвідомлення цього у поєднанні з істотними соціально-економічними проблемами, погіршенням ситуації у сфері свободи слова й призвело до масштабних заворушень по всій країні протягом 2013-2014 рр.

Зауважимо, що на рівень тінізації бюджетних відносин в Україні впливають не лише дії внутрішньополітичних чинників (значна кількість політичних партій, тісне тіньове "зрошення" влади і бізнесу, діяльність ФПОГ, активне використання офшорних юрисдикцій в умовах бездіяльності Верховної Ради України, низький рівень вірогідності покарання за злочини у бюджетній сфері, недостатній рівень патріотизму та відсутність націона-

льної ідеї, ін.), але й зовнішніх (нечіткість геополітичного вектору, непрозорість процесу імпорту енергоносіїв в Україну, непрозорість процесу транзиту енергоносіїв через територію України, проблема "егоїзму" зовнішніх партнерів, диспаритетність відносин із зовнішніми партнерами, загроза зовнішньої агресії).

Підтвердженням міркувань щодо циклічності процесу тінізації бюджетних відносин та його взаємопов'язаності з політичними циклами є динаміка обсягу та рівня бюджетного дефіциту (рис. 3), а також співвідношення цих показників з політичними циклами в Україні. Останній показник вказує на періоди проведення виборчих кампаній (до Верховної Ради України чи Президента України). Як бачимо, ці показники тісно корелюють між собою. А саме поглиблення бюджетного дефіциту тісно пов'язане з періодами проведення виборчих кампаній в Україні – істотне збільшення дефіциту відбувається зразу перед проведенням виборів і в рік безпосередньої події спостерігається надмірне погіршення (а саме у 2002, 2004, 2006-2007, 2010, 2012, 2014 рр.).

Таким чином, підтверджується теза про те, що політичний процес безпосередньо пов'язаний не лише об'єктивно з проблемою бюджетного дефіциту, але й існує ціла низка суб'єктивних факторів, що негативно позначаються на бюджеті країни, зокрема істотні обсяги тінізації бюджетних відносин.

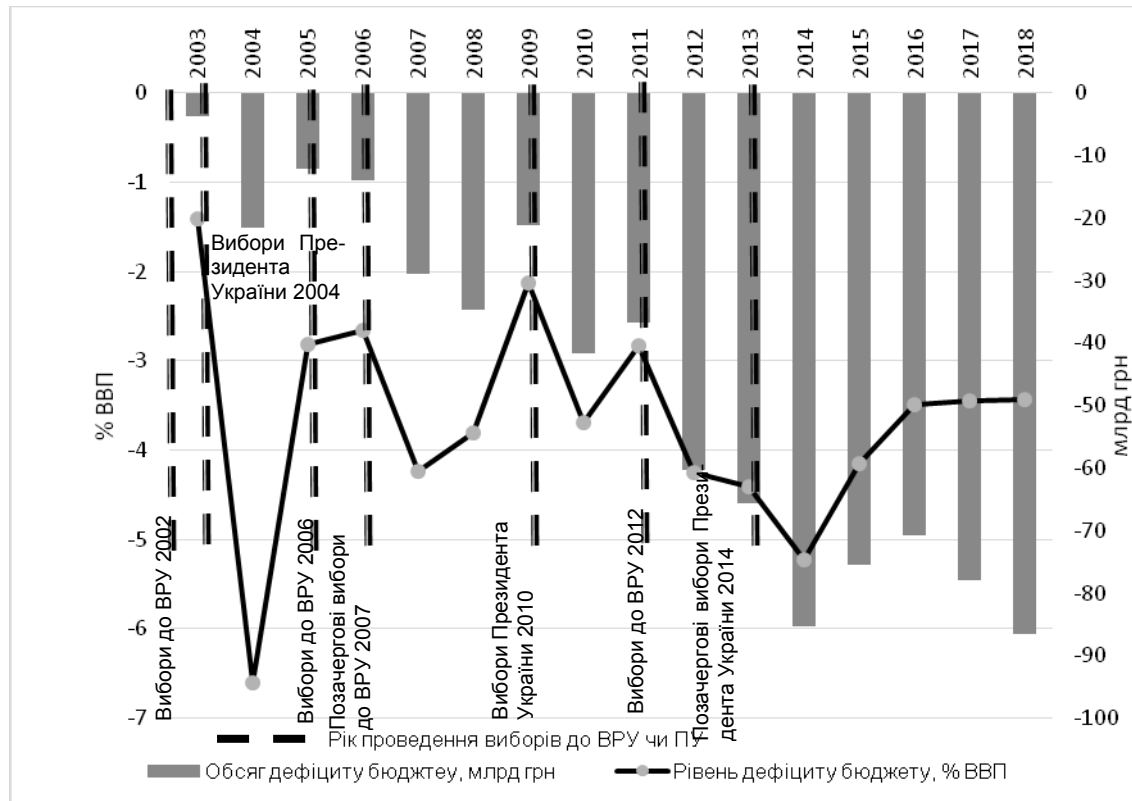

Рис. 3. Взаємозв'язок між політичними циклами та динамікою рівня і обсягу дефіциту бюджету у 2003-2018 рр. в Україні (2014-2018 рр. – прогнозні дані)

Джерело: складено авторами на основі [16], [17]

Задля виявлення механізму впливу ФПОГ на тінізаційні процеси в бюджетній сфері, побудуємо модель залежності показника впливу політичної компоненти діяль-

ності ФПОГ та інтегрального показника тінізації бюджетних відносин, що містить показник злочинності у бюджетній сфері, дефіцит бюджету та рівень тінізації (рис. 4).

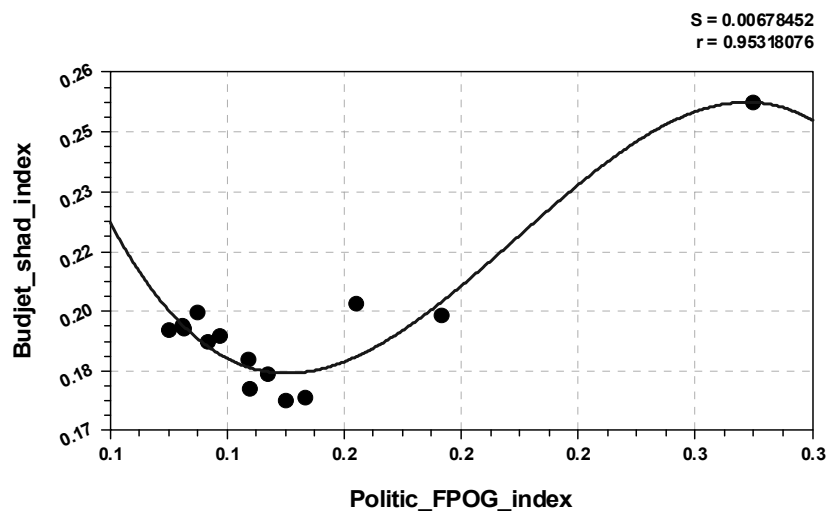

Рис. 4. Нелінійна модель (поліном 3 ступеня) взаємозв'язку показника політичної компоненти діяльності ФПОГ та інтегрального показника тінізації бюджетних відносин

Джерело: розрахунки авторів на основі [14], [16], [17]

Формалізація моделі подана у рівнянні 1.

$$Y = 0,76 - 9,1x + 46,25x^2 - 71,11x^3. \quad (1)$$

Тобто можемо зробити висновок про те, що у перші періоди активної політичної діяльності ФПОГ навіть дещо зменшують рівень тінізації бюджетних відносин

(очевидно йдеться про популістські заходи з метою завоювання певного позитивного іміджу у суспільстві), проте у довгостроковій перспективі їх діяльність призводить до різко негативної тенденції, а саме збільшення рівня тінізації у бюджетній сфері. Підтвердженням

цього є також те, що на 22 році незалежності у 2012-2013 рр. наша держава займала 54 місце за показником прозорості бюджетного процесу (Міжнародного бюджетного партнерства – англ. – International Budget Partnership) серед країн світу, у 2008 р. – знаходилася на 52 позиції [18].

Додатково проведемо дослідження з використанням інструментарію багатфакторної регресії, де за залежну змінну було взято інтегральний показник тінізації бюджетних відносин, а незалежними змінними виступали макроекономічні показники України, рівень корупції та політичний чинник (у формі фіктивної змінної) (табл. 1).

Таблиця 1. Чинники тінізації бюджетних відносин в Україні 1996-2013 рр.

Незалежна змінна	Коефіцієнт регресії
"Вільний 5" член рівняння	C1=0,12* (1,03)
Частка прямих податків та відрахувань на соціальне страхування у відношенні до ВВП	C2=0,02** (3,01)
Частка непрямих податків і митних платежів у доходах бюджету (%)	C3=0,10* (3,12)
Надмірне державне регулювання (розраховане на основі "індексу економічної свободи")	C4=0,39* (5,97)
Рівень безробіття (% загальної численності населення працездатного віку)	C5=0,09** (4,19)
Обсяг ВВП на одну особу (у дол. США)	C6=-0,04** (-2,86)
Рівень корупції	C7=0,45***
Політичний чинник (фіктивна змінна)	C8=0,47** (2,60)
Індикативні змінні	
Рівень зайнятості (% загальної численності населення працездатного віку)	C8=-0,02** (-4,43)
Темпи зміни обсягу готівки в обігу на одну особу	C10=0,51** (4,20)
Показники статистичної значущості	R=0,859; R ² =0,830; DW=1,67

Примітка: (*), (**), (***) – Т-статистика Ст'юдента вказує на статистичну прийнятність рівняння відповідно на рівні 90%, 95%, 99%.

Джерело: розрахунки авторів на основі [14], [16], [17]

Результати статистично значущого моделювання (коефіцієнт кореляції дорівнює 0,859; скорегований коефіцієнт детермінації становить 0,830, коефіцієнт Дарбіна-Уотсона дорівнює 1,67) вказують на те, що в Україні рівень тінізації бюджетних відносин не так залежить від якості макроекономічного управління (відповідно до теорії та практики розвинених країн), а насамперед, від суб'єктивних чинників, що безпосередньо пов'язані з політичними процесами. Зокрема коефіцієнти регресії при макроекономічних незалежних змінних є надзвичайно малими і становлять: частка прямих податків та відрахувань на соціальне страхування у відношенні до ВВП (0,02), частка непрямих податків і митних платежів у доходах бюджету (0,10), рівень безробіття (0,09), обсяг ВВП на одну особу (0,04), рівень зайнятості (-0,02).

При цьому показники регресії при незалежних змінних: надмірне державне регулювання (розраховане на основі "Індексу економічної свободи") складає (0,38)*, рівень корупції (0,45)***, політичний чинник (фіктивна змінна) (0,47)***, темпи зміни обсягу готівки в обігу на одну особу (0,51)**. Останній чинник можна вважати суб'єктивно-об'єктивним, оскільки фактично від суб'єктивної тактики голови Національного банку України, який призначається Верховною Радою України за погодженням з Президентом України залежить обсяг готівкових коштів в обігу, які безпосередньо створюють базис тіншової економіки.

Підсумовуючи зауважимо, що існування в Україні протягом 23 років незалежності фактично моделі "дикого олігархічного капіталізму" призвело до глибокої соціально-політичної кризи, яка переросла у кризу влади та, як наслідок – у "Революцію гідності 2014 р." з відповідними наслідками для політичної, соціально-економічної та геополітичної системи.

Основні риси, що характеризують модель "дикого олігархічного капіталізму" в Україні, наступні:

- гальмування економічних перетворень, панування "політичного бізнесу", високий рівень корупції в державі та посилення "тіньового сектору" економіки;
- тіньове формування та перерозподіл державного бюджету з різко негативними наслідками для суспільства, зокрема фактичний розвал оборонної, соціальної та правоохоронної систем;
- глибоке соціальне розшарування на "більшість" дуже бідних та "меншість" дуже багатих, соціальна кво-лість "середнього класу";
- розгортання кризи інфраструктури – як на рівні стратегічних комунікацій та економічних об'єктів, так і на рівні комунального господарства, житлового комплексу, систем життєзабезпечення тощо;
- величезний розрив, що утворився між владою та суспільством, політикою та пересічними громадянами;
- відсутність консенсусу та діалогу на рівні політичної еліти;
- політична неструктурованість представницьких органів влади – парламенту та органів самоврядування, де відсутній механізм політичної відповідальності за діяльність виконавчої влади;
- нестабільність у стосунках владних інституцій: Уряд – Нацбанк, Верховна Рада – Уряд, Президент – Уряд, Президент – Верховна Рада;
- низький рівень довіри до української влади з боку західних партнерів.

Висновки. Вагоме місце в структурі економічних злочинів в Україні займають правопорушення, пов'язані зі зловживаннями у бюджетній сфері. Розкрадання і нецільове використання бюджетних коштів пояснюються неналежним контролем за їх рухом, а також нежиттям превентивних заходів щодо своєчасного припинен-

них їх незаконного вилучення в держави при сприянні окремих посадових осіб.

1. Злочинність у бюджетній сфері останніми роками набула якісно інших параметрів, починаючи від масштабних обсягів зловживань і тінізації, завершуючи суб'єктами тінювих відносин, до кола яких входять перші особи держави. Саме тому протидія тінізації бюджетних відносин вимагає проведення поліпредметних досліджень, розробки стратегії протидії у співпраці із зарубіжними партнерами, насамперед з метою використання їх позитивного досвіду у боротьбі з цим загрозливим для національної безпеки явищем.

2. Застосування теоретико-аналітичних та економічних оцінок дало можливість узагальнення основних причин, які гальмують процес детінізації бюджетних відносин в Україні, до яких можна віднести: міцний взаємозв'язок між представниками влади та бізнесом; системні вади податкової політики (чинна податкова система фактично зосереджена на максимальному залученні надходжень до бюджету, без урахування можливих негативних наслідків надмірного фіскального тиску на суб'єктів господарювання та громадян); відсутність повноцінного ринкового середовища (уповільнення інституційних, структурних та економічних змін, недосконалість ринкових механізмів призводять до неузгодженості державної економічної політики з інтересами суб'єктів господарювання, які змушені самостійно розробляти неформальні механізми взаємної співпраці); високий рівень корупції та недостатня некомпетентність державних службовців (корупція є одним з головних чинників, який впливає на розвиток України та залишається одним з найбільших перепон на шляху її інтеграції до світового співтовариства); нестабільність інвестиційного та підприємницького клімату; непрозорість політичного середовища тощо.

3. В умовах України простежуємо циклічність процесу тінізації бюджетних відносин та його взаємопов'язаність з політичними процесами та рівнем бюджетного дефіциту. А саме поглиблення бюджетного дефіциту тісно пов'язане з періодами проведення виборчих кампаній в Україні – істотне збільшення дефіциту відбувається зразу перед проведенням виборів і в рік безпосередньої події спостерігається надмірне погіршення.

4. Результати статистично значущого моделювання вказують на те, що в Україні рівень тінізації бюджетних відносин не так залежить від якості макроекономічного управління (відповідно до теорії та практики розвинених країн), а насамперед, від суб'єктивних чинників, що безпосередньо пов'язані з політичними процесами. Зокрема коефіцієнти регресії при макроекономіч-

них незалежних змінних є надзвичайно малими і становлять: частка прямих податків та відрахувань на соціальне страхування у відношенні до ВВП (0,02), частка непрямих податків і митних платежів у доходах бюджету (0,10), рівень безробіття (0,09), обсяг ВВП на одну особу (0,04), рівень зайнятості (-0,02). При цьому показники регресії при незалежних змінних: надмірне державне регулювання складає (0,38)*, рівень корупції (0,45)***, політичний чинник (фіктивна змінна) (0,47)***, темпи зміни обсягу готівки в обігу на одну особу (0,51)**.

Список використаних джерел:

1. Тінюва економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації: монографія / за ред. З. С. Варналія. – К.: НІСД, 2006. – 576 с.
2. Радіонов Ю.Д. Основні види та суть бюджетних порушень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/EKUK_2012_8_7.pdf.
3. Офіційна веб-сторінка Державної фінансової інспекції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dkrs.gov.ua/kru/uk/publish/>.
4. Офіційна веб-сторінка Федерації роботодавців України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.fru.org.ua/>.
5. Офіційна веб-сторінка Національного банку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.bank.gov.ua.
6. В Україні викрили 14 "пралень", що відмили 140 млрд гривень з бюджету // Економіка / Фінанси. – 10.04.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://economics.unian.ua/finance/906289-v-ukrajini-vikrili-14-praleny-scho-vidmili-140-blrd-griven-z-byudjetu.html>.
7. Генпрокуратура відкрила 563 справи про розкрадання бюджетних коштів за Януковича [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://economics.unian.ua/finance/919861-genprokuratura-vidkrila-563-spravi-pro-rozkradannya-byudjetnih-koshtiv-za-yanukovicha.html>.
8. Предбоський В. А. Детінізація економіки в контексті трансформаційних процесів. Питання теорії та методології: [монографія] / В. А. Предбоський – К.: Кондор, 2005. – 614 с.
9. The economist. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economist.com/>; <http://ti-ukraine.org/>; <http://www.weforum.org/>.
10. Аксаян М. Чорноморське пароплавання: маховик розпродажу флоту призупинено / Михайло Аксаян // День. – № 103. – 1997. – 5 с.
11. Офіційна веб-сторінка Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrstat.gov.ua.
12. Офіційна веб-сторінка Світового банку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.worldbank.org.
13. Початки олігархізації // Тиждень № 27 (192). – від 30 червня. – 2011. – С. 11-13.
14. Веб-сторінка організації по боротьбі з корупцією [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.transparency.org/gcb2013/country?country=ukraine>.
15. Центр Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.razumkov.org.ua/ukr/index.php>.
16. Офіційна веб-сторінка Міжнародного валютного фонду [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2013/01/weoda/index.aspx>.
17. Офіційний сайт центральної виборчої комісії України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua>.
18. Офіційна веб-сторінка організації Міжнародного бюджетного партнерства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://internationalbudget.org/>.

Надійшла до редколегії 05.11.14

З. Варналій, д-р экон. наук, проф., И. Савич, асп.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И ФАКТОРЫ ТЕНИЗАЦИИ БЮДЖЕТНЫХ ОТНОШЕНИЙ В УКРАИНЕ

В статье очерчены современные тенденции тенизационных процессов в бюджетной сфере, выделены основополагающие факторы тенизации бюджетных отношений, проанализировано влияние на тенизацию бюджетных отношений политических процессов в государстве.

Ключевые слова: теневая экономика, тенизация бюджетных отношений, бюджетные правонарушения, политические отношения, коррупция.

Z. Varnalii, Doctor of Sciences (Economics), Professor, I. Savych, PhD student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

SHADOW PROCESSES INSTATE BUDGET: CURRENT CONDITION AND DETERMINING FACTORS

The most significant factors that move state budget into the shadow are determined. Current condition of shadow processes in state budget is highlighted. The paper also provides an analysis of relationship between political processes and shadow economy in public sector of Ukraine.

Keywords: state budget, public sector, shadow economy, shadow processes, political processes, corruption, budgeting system.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Economics, 2014, 11(164): 13-18
 УДК 330.837.1 (2)
 JEL B25, B41, B52

Т. Гайдай, д-р екон. наук, доц.
 Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПТУАЛЬНО-МЕТОДОЛОГІЧНИХ ОСНОВ ТЕОРІЇ ІНСТИТУЦІЙНИХ ЗМІН

У статті розкрито становлення та розвиток концептуально-методологічних основ теорії інституційних змін на основі аналізу наукових здобутків представників еволюційного інституціоналізму в рамках дослідних програм традиційного та нового інституціоналізму.

Ключові слова: інституційні зміни, концептуально-методологічні основи, еволюційний інституціоналізм, дослідні програми.

Постановка проблеми. Фундаментальною методологічною основою парадигми інституціоналізму є реалізація інституційно-еволюційного підходу до теоретичного осмислення та аналітичного відтворення економічного розвитку, який розуміється одночасно як структура, процес та складна кумулятивна причинність, яка лежить у його основі, а тому детермінує його загальну траєкторію та хід. Чільне місце в еволюційному інституціоналізмі посідає теорія інституційних змін, науково-практична значимість якої невинно зростає в умовах надзвичайної динамізації сучасного економічного розвитку та певної трансформаційної лабільності сучасних економічних систем – їх рухливості, нестійкості, мінливості.

Складність та суперечливість реалізації процесу інституційних змін в цілому та в країнах з трансформаційною економікою зокрема актуалізують наукові дослідження його сутності та механізму реалізації. Значимість цього дослідного напрямку посилюється необхідністю відбору найбільш ефективної моделі інституційної трансформації, ретельної оцінки можливих варіантів часової динаміки інституційного устрою та напрямів його оптимізації.

Аналіз останніх досліджень та публікацій свідчить, що розробка різнопланових аспектів теорії інституційних змін активно здійснюється тими видатними представниками традиційного та нового інституціоналізму, праці яких репрезентують галузь еволюційного інституціоналізму: Б. Вайнгаст, Т. Веблен, С. Вінтер, Т. Еггертссон, Р. Нельсон, Д. Норт, М. Олсон, Г. Таллок, Дж. Уолліс, С. Уэбб, Р. Фогель, Е. Фуруботн, Ф. фон Хайєк, С. Уэбб, Дж. Уолліс, Дж. Ходжсон та інші. Проблематиці інституційних змін присвячені праці таких відомих російських учених, як О. Аузан, В. Вольчик, О. Іншаков, Р. Капелюшников, Г. Клейнер, Я. Кузьмінов, Р. Нуреев, В. Масевський, О. Московський, М. Одинцова, А. Олейнік, В. Полтерович, О. Шастітко, М. Юкевич, Є. Ясін та інших.

В Україні дослідження теоретико-методологічної і науково-практичної інституційної проблематики трансформаційної економіки здійснюють такі вчені, як С. Архиреев, В. Бодров, А. Гриценко, В. Дементьев, В. Ли-

пов, О. Носова, С. Панчишин, С. Степаненко, В. Тарасевич, О. Чаусовський, В. Якубенко, О. Яременко та інші. Висвітлення розвитку інституційної теорії в історико-економічному аспекті та у контексті основних напрямів сучасної світової економічної теорії міститься в працях М. Довбенко, А. Маслова, В. Фещенко.

Проте залишається значна кількість проблем в межах економічної теорії інституційних змін, які потребують подальшої теоретичної розробки. На сучасному етапі зберігається потреба в поглибленому теоретичному осмисленні інституційної складової трансформаційного процесу, вдосконалення механізму реалізації інституційних змін, шляхів підвищення ефективності керованого системного інституційного проектування у трансформаційній економіці. Усе це вимагає адекватного рівня методологічної озброєності досліджень, а тому закономірно привертає увагу дослідників до концептуально-методологічних основ теорії інституційних змін.

Отже, **метою статті** є спроба здійснення методологічного аналізу концептуально-методологічних основ економічної теорії інституційних змін у їх генезі та подальшій еволюції.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним з перших, хто у своїх працях обґрунтовував необхідність реалізації інституційно-еволюційного підходу як нової онтології економічної теорії був засновник традиційного інституціоналізму *Торстейн Веблен*. Учений розглядав інституційно-еволюційний підхід як онтологічно протилежний неокласиці фундаментальний дослідний підхід до розкриття логіки, процесу та послідовності економічних змін, самої природи і сутності економічного зростання та економічного розвитку (табл. 1).

У своїй праці "Чому економіка не є еволюційною наукою?" (1898) він чітко сформулював у якості програмних вимог та наукового кредо новостворюваної інституційної теорії завдання економічної науки, які мають бути реалізовані на новій методологічній основі еволюційного мислення [3, с. 101–103].

Таблиця 1. Онтологічна протилежність еволюційного інституціоналізму Т. Веблена неокласичній ортодоксії

Онтологія неокласичної економічної теорії	Онтологія еволюційно-інституційної теорії Т. Веблена
Ньютонівсько-картезіанська <i>механістичність</i> у теоретичному відтворенні економічної реальності	<i>Соціал-дарвінізм</i> : економічна реальність відтворюється як органічна цілісність, яка здатна до саморозвитку
<i>Рівноважно-статичний</i> підхід	<i>Еволюційний</i> підхід
Функціонування ринку в <i>сталому</i> інституційному середовищі	Розвиток економіки як результат <i>зміни інституцій</i>
Економічна система у її <i>завершеному стані</i> , як кінцевий результат руху	Процес <i>розвитку економічної системи</i> , який "кумулятивно розгортається"; формування <i>траєкторії розвитку</i>
Методологічний <i>індивідуалізм</i>	Методологічний <i>інституційний холізм</i>
Модель економічної людини (<i>homo oeconomicus</i>)	Модель соціальної, інституційно-орієнтованої людини (<i>homo sociologicus, homo institutus</i>)
<i>Повна раціональність</i> у прийнятті економічними агентами рішень	<i>Неповна раціональність</i> : стійкі стереотипи поведінки економічних агентів, "звичний спосіб мислення"

Джерело: складено автором за даними [1, с. 31; 2, с. 201; 12, с. 164, 173]

Проте, доводиться констатувати, що створення цілісної інституційно-еволюційної теорії економічного розвитку, а з цим і перетворення економічної теорії на еволюційну науку більшою мірою залишилось проголошеною Т. Вебленом програмною вимогою, ніж реалізованою метою. На наш погляд, це було обумовлено тим, що поставлені Т. Вебленом перед економічною наукою дослідні завдання за своєю масштабністю та науковою революційністю виходили за межі методологічної спроможності раннього інституціоналізму, оскільки потребували розробки відповідного інструментарію та аналітичного апарату. Подальший розвиток інституційного напрямку показав, що ці завдання виявились розрахованими не на одне покоління дослідників-інституціоналістів.

Вихідні теоретико-методологічні засади вебленівського інституційно-еволюційного підходу у дослідженні природи, сутності та механізму реалізації інституційних змін в процесі суспільного та соціально-економічного розвитку отримали подальшу розробку в працях нової генерації представників традиційного інституціоналізму, яку репрезентують Дж. Ходжсон, К. Кордес, Ф. Міровські, Р. Нельсон, У. Семюелс, С. Уінтер та інші.

Передусім йдеться про концептуально-методологічну вагомість теоретичного доробку інтелектуального лідера сучасного традиційного інституціоналізму – *Джеффри Ходжсона*. Очолюючи когорту послідовників вебленівського інституціоналізму, він у своїх дослідженнях останнього десятиріччя надає пріоритет передусім поглибленій методологічній розробці методологічних засад вебленівського еволюціонізму та сучасній теоретичній імплементації соціал-дарвінізму. Свідченням цього є проблематика переважної більшості праць Дж. Ходжсона кінця 1990-х – 2000-х рр.: "Еволюція та інституції: еволюційна економіка та еволюція економіки" (1999), "У напрямі еволюційної та моральної науки" (2000), "Еволюція інституційної економіки: агенції, структура і дарвінізм в американському інституціоналізмі" (2004), "Веблен і дарвінізм" (2004), "Економіка в тіні Маркса і Дарвіна: нариси з інституційної та еволюційної проблематики" (2006), "Як Веблен генерував дарвінізм" (2008), "Еволюційна та інституційна економіка як новий мейнстрім?" (2008), "Вибір, звички та еволюція" (2010),

"Гіпотеза Дарвіна: пошук спільних засад соціальної та економічної еволюції" (2010) та ін. [8; 9; 10].

Співставлення концептуально-методологічного інструментарію представників традиційного та нового інституціоналізму, які здійснюють розробку еволюційно-інституційних проблем засвідчує їх помітне взаємозближення. В цьому аспекті слід зазначити, що розробка методологічних засад еволюційного інституціоналізму суттєво методологічно споріднює представників обох зазначених дослідних програм, а отже і вебленівської та коузівської наукових традицій. Зокрема прагнення Дж. Ходжсона до широкої методологічної імплементації вебленівського еволюціонізму в сучасній теорії інституційного розвитку споріднюють його з теоретичними зусиллями представників нової економічної історії в новому інституціоналізмі – Д. Норт, Р. Фогелем, Т. Еггертсоном та іншими. Приклади спорідненого підходу також можна знайти у працях представників течії, яка вивчає залежність інституційного економічного розвитку від попередньої траєкторії розвитку, від так званого ефекту пройденого шляху (path dependence), QWERTY-ефектів (П. Девід, Б. Артур).

Але чи не найпотужніший внесок у сучасну теорію інституційного розвитку та інституційних змін здійснив *Дуглас Норт* – Нобелівський лауреат (1993), представник інституційно-еволюційного підходу в структурі нового інституціоналізму, засновник сучасної теорії інституційних змін. Розроблена ним у численних працях методологія пізнання інституційних змін може значною мірою слугувати теоретичному пізнанню, а на цій основі й більш ефективному моделюванню процесу економічних та інституційних перетворень у трансформаційних економіках. Даний аспект наукової діяльності вченого, на наш погляд, актуалізує використання його наукового доробку для осмислення та розв'язання нагальних науково-практичних проблем вітчизняної інституційної економічної теорії.

Процес розробки Д. Нортом методології аналізу інституційної зміни поступально здійснювався протягом тривалої наукової діяльності вченого, триває він і досі, інтегруючи творчі зусилля послідовників та продукуючи до певної міри проривні, новаторські аналітичні підходи у зазначеній науковій галузі (табл. 2).

Таблиця 2. Еволюція методологічних засад теорії інституційних змін Д. Норта

Методологічні підходи та новації	Праці Д. Норта
Кліометричні дослідження транспортної революції та рабства в економічній історії США XIX ст.	"Економічне зростання Сполучених Штатів, 1790-1860 рр." (1961); "Зростання добробуту в американському минулому" (1966)
Нові інституційні теоретичні підходи: застосування теорії суспільного вибору, виявлення ролі трансакційних витрат	"Інституційні зміни та американське економічне зростання" / співавт. Л. Девіс (1971)
Перший досвід створення метатеорії економічної історії, виявлення ролі інституцій в економічному розвитку	"Підйом Західного світу: нова економічна історія" / співавт. Р. Томас (1973)
Продовження розробки цілісної теорії нової економічної історії на інституційній основі	"Зростання і добробут в американському минулому" (1974)
Відхід від технотермінізму, врахування ролі ідеології в економічному розвитку	"Структура і зміни в економічній історії" (1981)
Поєднання історико-економічної емпірики з теоретичною аналітикою у вивченні структури інституційної зміни, розробка цілісної теорії інституційних змін	"Інституції, інституційна зміна і функціонування економіки" (1990); "Емпіричні дослідження інституційної зміни" / співавт. Л. Елстон, Т. Еггертсон (1996)
Виявлення закономірностей історичного розвитку, структури інституційної зміни на методологічній основі міждисциплінарних досліджень (когнітивістика, теорія пізнання, соціологія знання та ін.)	"Розуміння процесу економічних змін" (2005)
Розширення предметного поля на основі міждисциплінарних досліджень (політологія, соціологія, психологія та ін.)	"Насильство та соціальні порядки" (2009)

Джерело: Складено автором

Новаторський концептуально-методологічний підхід Д. Норта полягає у застосуванні засобів сучасної методології та аналітики для "препарування" історико-

економічного матеріалу з метою виявлення структури інституційної зміни. Ця структура включає множину інституційних елементів, які виступають параметрами

інституційної зміни. Багатомірність параметрів інституційних систем економік, як усталених, зрілих, так і динамічно-трансформаційних чи перехідних. Усі вони з неминучістю несуть в собі довготривалі трансчасові інституційні рутини, елементи (рудименти) інституційно-

го середовища, яке є об'єктом економічного реформування, а також включають інституційні новації, які стали свідомим цілеспрямованим результатом тривалих реформаторсько-модернізаційних зусиль (рис. 1).

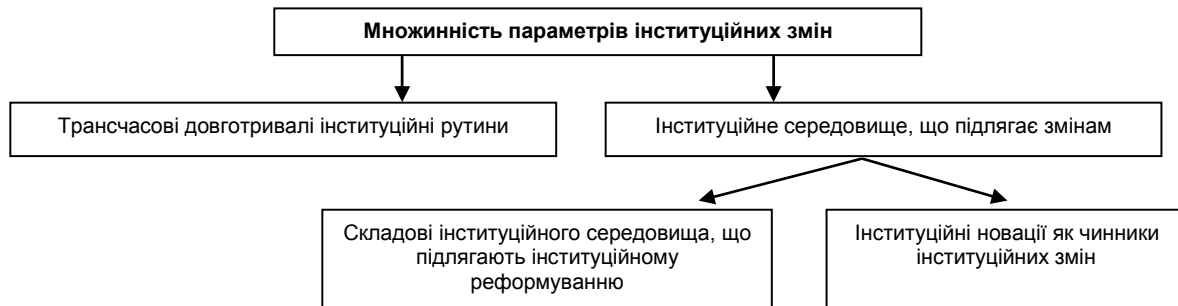

Рис. 1. Множинність параметрів інституційних змін

Джерело: Складено автором

Д. Норт визнає, що ще на початку власної наукової кар'єри спромігся вийти за рамки неокласики завдяки гарній обізнаності та одночасно критичному сприйняттю марксизму: перше наштовхнуло його на постановку проблеми соціальних змін та дослідження їх причин, а друге – на пошук власних теоретико-методологічних підходів до розв'язання поставленої проблеми. Як зазначив Д. Норт, "Маркс... ставив правильні питання, правда, з відповідями на них важко було погодитись. Маркс змусив мене розмірковувати над цими питаннями все життя, і я не стомлююсь на них відповідати, але по-новому. Мабуть, в цьому моя відмінність від типових представників неокласичного напрямку" [6, с. 6].

У методологічному відношенні в останні два десятиріччя Норт здійснює розробку єдиної *синтетичної теорії інституційних змін*, яка була б здатна описувати комплексні взаємозалежні зміни в соціумі, політиці та економіці. Для цього ним здійснено суттєве розширення ним аналітичного апарату, включаючи в структуру інституційного аналізу теорію трансакційних витрат, теорію колективної дії з центральною проблемою безбілетника, теорію прав власності тощо. У своїх працях 2000-х рр. Д. Норт значно розширив простір дослідження інституційних рамок, у яких функціонує економіка. При цьому відчутний постійний аналітичний "дрейф" ученого у площину міждисциплінарних досліджень. Це здійснюється по-різному, в залежності від того, до якого предметного поля суміжних наук він тяжіє.

Зокрема Норт показує, що економічний розвиток значною мірою визначається впливом культури та ідеології. Він зазначає, що історія демонструє значення ідей, міфів, догм та упереджень. Цей аспект інституційного аналізу має безсумнівну продуктивність для виявлення чинників неефективності інституційного устрою перехідних економік. Шукаючи відповіді на питання про причини відторгнення їх формально ринковим середовищем конкурентної змагальності, інноваційності, якісного економічного зростання, слід передусім задатися питанням, чи взагалі подібні завдання є реальними пріоритетними в ідеологіях та ціннісних орієнтирах пра-

влячих політико-економічних еліт. На жаль, якщо виходити не з риторики, а з практичних результатів економічного поступу, відповідь напрошується негативна. Це актуалізує врахування такого інституційного фактору, як інтелектуальний та моральний потенціал реформаторів трансформаційної економіки, запобігти загроз і суспільних втрат від підміни реальних інституційних змін інституційною риторикою.

У своїх дослідженнях Д. Норт порушує закономірне питання про причини недостатньої чи навіть низької суспільної ефективності (економічної, соціальної та політичної) інституційних змін, приміром в країнах Східної Європи. Постановка питань, що створює ефективні інституції, чому не завжди країни та суспільства досягають імплементації саме ефективних інституційних змін та пошук відповідей на них привели ученого до доволі радикальних наукових новацій в галузі методології та теорії інституціоналізму.

У працях Д. Норта 2000-х рр. інституційний аналіз розгортається в площині такої нової предметної сфери, як економічна психологія (когнітивістика), а також на стику економічної теорії та політології. Свідченням цього є передусім його праця "Розуміння процесу економічних змін" (2005) [5], яка за оцінкою визнаного представника та дослідника нового інституціоналізму, президента Міжнародного товариства з вивчення нової інституційної економічної теорії (ISNIE) Т. Еггертссона є однією з найвагоміших серед тих, що вийшли в означеній галузі останнім часом, оскільки скеровує магістральний напрям подальших досліджень. Цю працю Т. Еггертссон вважає настільки амбіційною, що тут може йти мова про переворот у соціальних науках [7, с. 14–15].

У праці "Розуміння процесу економічних змін" Д. Норт передусім суттєво модернізує методологічний базис теорії інституційних змін шляхом активного впровадження *нових міждисциплінарних запозичень*: включення в аналітичну структуру елементів понятійного апарату когнітивних наук, соціології знання та інших галузей, які вивчають свідомісно-розумові та інтелектуально-знанцеві аспекти людської поведінки (рис. 2).

Рис. 2. Розширення аналітичного апарату теорії інституційних змін Д. Норта

Джерело: Складено автором за даними [4; 5]

Розвиваючи теорію інституційних змін, Д. Норт доходить того ж самого висновку, що у свій час і Т. Веблен – про методологічну неспроможність неокласики теоретично осягнути сутність економічного, тим більше інституційного, розвитку. Т. Веблен ґрунтував таке бачення на спростуванні механістичної обмеженості неокласичного наукового світобачення. Тому шукав альтернативу на боці соціал-дарвінізму, обстоюючи теоретичний погляд на економіку як на організм, який здатний до саморозвитку, еволюції.

У свою чергу Д. Норт виходить із схожої базової передумови дослідження, що світ реальної економіки, на відміну від стандартних неокласичних уявлень, є *неергодичною* системою з непереборною невизначеністю. Ергодичність – це властивість динамічної системи, яка полягає в тому, що в процесі еволюції майже кожний її стан з певною ймовірністю проходить поблизу будь-якого іншого стану системи. В неокласичній теорії економіка ергодичним середовищем, тобто таким, у якому минуле, сьогодення і майбутнє можуть бути описані однією і тією ж функцією ймовірнісних розподілів. Для неокласики це означає високу ймовірнісну передбачуваність станів будь-якої економічної системи в історичному часі.

Проте, за Д. Нормом, неергодичність реальної економіки з огляду на її розвиток означає постійне виникнення нових змін, отже її фундаментальну невизначеність. "Економічна парадигма – неокласична теорія – створювалася не для того, щоб пояснити процес економічних змін, – зазначає Д. Норт. – Ми живемо в світі невизначеності та безперервних змін, еволюція якого весь час йде новим і несподіваним шляхом. Стандартні теорії у цих умовах навряд чи на що-небудь годяться. Спроба розібратися в економічних, політичних і соціальних змінах (при тому, що неможливо вивчати зміни в одній з цих сфер у відриві від інших) вимагає фундаментальної перебудови нашого способу мислення" [5, с. 7]. Розкриваючи методологічну та аналітичну обмеженість неокласики в системному дослідженні станів економічного розвитку, Д. Норт зазначає, що вона переважно дає розуміння функціонування ринків у розвинених економіках. Проте в її завдання аж ніяк не входить пояснення їх еволюції та еволюції економіки в цілому.

Д. Норт показує, що на відміну від змін природного світу процес інституційних змін знаходиться під визначальним впливом людської *інтенціональності* (від англ. intention – намір; intentionality – наявність у людей цілей, намірів), тобто їх здатності до цілепокладання при здійсненні економічного вибору, відборі економічних інституцій. З врахуванням цього він виділяє три наступні принципи аналітичні недоліки неокласичної парадигми:

по-перше, вона виходить з припущення про нульові трансакційні витрати (безперешкодність ринкової взаємодії),

по-друге, вона статична, оскільки не включає в теоретичний аналіз вплив фактору часу,

по-третє, вона не враховує людську інтенціональність. У той час як "дія економічної еволюції визначається саме інституціями, у створенні яких виражається інтенціональність гравців" [5, с. 103].

Інтенціональність індивідів і соціальних груп, за Д. Нормом, знаходиться під визначальним впливом *ідеологій* (способів світосприйняття) та панівних *ментальних моделей*, ціннісно значимих для них. "Актуальне питання і про роль та джерело формування ідеології в економіці, про те, як формуються переконання людей, – зауважував Д. Норт. – Простих відповідей на ці питання немає, але важливо, що самі вони були поставлені. Цими питаннями я і займався протягом всієї своєї наукової кар'єри. Тільки я приходив до інших, ніж Маркс, висновків, і мене це надихає" [6, с. 7].

За Д. Нормом зв'язок між ментальними моделями та інституціями полягає в наступному. *Ментальні моделі* – це внутрішні уявлення, що формуються когнітивними системами індивідів для тлумачення навколишнього світу. *Інституції* – це зовнішні конструкції свідомості, створювані людьми для того, щоб структурувати і упорядкувати навколишній світ в умовах неповноти знання та невизначеності майбутнього. Ідеології (ментальні моделі) визначають напрями діяльності, а ті в свою чергу – приводять до коригування попередньо сформованих ідеологій Д. Норт пише про це наступним чином: "індивіди змінюють свої ідеологічні погляди, коли їх практичний досвід не піддається інтерпретації у рамках попередньої ідеології" [11, с. 50]. Цей взаємозв'язок відтворено на рисунку 3.

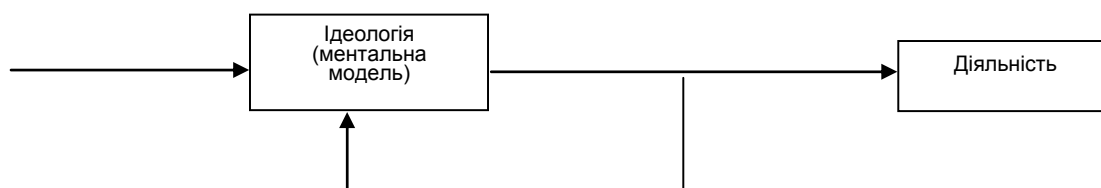

Рис. 3. Вплив ідеологій (ментальних моделей) на економічний розвиток за Д. Нормом

Джерело: Складено автором за даними [4; 5; 11]

Учений поглиблює розуміння зв'язку змін інституцій в часі з процесом людського пізнання. Вибір, який здійснюється окремими людьми, групами та спільнотами, залежить від їх світосприйняття, яке формується в процесі накопичення знань. При цьому, за Нормом, мова йде не про життя однієї людини, покоління чи суспільства, а про тривалий процес накопичення досвіду, що передається від покоління до покоління через культуру і втілюється в окремих індивідах, групах і суспільствах. Спільність культурної спадщини дозволяє нівелювати відмінності ментальних моделей, які існують у свідомості окремих членів того чи іншого суспільства, і передавати уніфіковані уявлення в історичному часі. Д. Норт показує, що в архаїчних суспільствах саме *культура забезпечувала комунікацію* між людьми. Виступаючи у формі релігійних вірувань, міфів, заповідей, вона несла в собі також загальноновизнані пояснення явищ, що виходять за рамки безпосереднього досвіду.

Для пояснення того, як задається напрям інституційних змін, Норт застосовує новий аналітичний підхід – *економічну когнітивістику*, в центрі якої еволюція людського мозку. Він дозволяє зрозуміти, як у свідомості людини формуються та змінюються переконання, керівні ментальні моделі, які в решті решт детермінують сприйняття оточуючого світу, ціннісні переваги при виборі інституційних альтернатив.

Висновки. Таким чином, вперше методологічні підвалини інституційної теорії економічних еволюційних змін були закладені очільниками традиційного інституціоналізму, які вперше обґрунтовували пріоритетне значення інституційного підходу та еволюційного мислення для розкриття логіки, структури та процесу економічного розвитку. У працях представників нового інституціоналізму було закладено теоретико-методологічні засади сучасної теорії інституційних змін та модернізовано її аналітичний апарат.

Проведений аналіз доводить, що триваюча розробка методологічних засад еволюційного інституціоналізму суттєво зближує та методологічно споріднює представників традиційного та нового інституціоналізму. Це у перспективі створює сприятливі передумови до шир-

шої методологічної імплементації в економічній теорії інституційного еволюціонізму, в також плідного методологічного взаємозбагачення його провідних течій. Останнє сприятиме зростанню науково-практичної віддачі теорії інституційних змін, глибина теоретичної розробки якої наближує до підвищення ефективності інституційних перетворень трансформаційних економік.

Список використаних джерел

1. Ананьин О.И. Онтологические предпосылки экономических теорий / О.И. Ананьин. – М.: ИЭ РАН, 2012. – 50 с.
2. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен; пер. с англ. – М.: Прогресс, 1984. – 367 с.
3. Веблен Т. Почему экономика не является эволюционной наукой? / Т. Веблен // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – Ростов-на-Дону, 2006. – Том 4. – № 2. – С. 99–111.
4. Норт Д. Институции, институциональная змена та функціонування економіки / Д. Норт. – К.: Основи, 2000. – 198 с.
5. Норт Д. Понимание процесса экономических изменений / Д. Норт; пер. с англ. К. Мартынова, Н. Эдельмана. – М.: Изд. дом ГУВШЭ, 2010. – 256 с.
6. Понять, как устроено общество и как оно изменяется. Интервью с профессором Д. Нормом // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 5. Экономика. – СПб., 2007. – Вып. 4. – С. 6–9.
7. Эгертссон Т. "... Мы не стремимся выражать свое незнание математически" / Т. Эгертссон // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 5. Экономика. – СПб., 2008. – Вып. 1. – С. 14–16.
8. Hodgson G.M. Evolution and Institutions: On Evolutionary Economics and the Evolution of Economics / G.M. Hodgson. – Cheltenham: Edward Elgar, 1999. – 345 p.
9. Hodgson G.M., Thorbjorn K. Darwin's Conjecture: The Search for General Principles of Social and Economic Evolution / G.M. Hodgson, K. Thorbjorn. – Chicago: University of Chicago Press, 2010. – 304 p.
10. Hodgson G.M. Toward an Evolutionary and Moral Science: Remarks upon Receipt of the Veblen-Commons Award / G.M. Hodgson // Journal of Economic Issues. – 2012. – Vol. XLVI. – № 2. – Pp. 265–275.
11. North D.C. Structure and Change in Economic History / D.C. North. – New York: Norton & Company, 1981. – 284 p.
12. Veblen T. The Place of Science in Modern Civilisation and Other Essays. – New York: Russell and Russell, 1961. – 312 p.

Надійшла до редколегії 09.10.14

Т. Гайдай, д-р. экон. наук, доц.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ЭВОЛЮЦИЯ КОНЦЕПТУАЛЬНО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ ОСНОВ ТЕОРИИ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ

В статье раскрыто становление и развитие концептуально-методологических основ теории институциональных изменений на основе анализа научных достижений представителей эволюционного институционализма в рамках исследовательских программ традиционного и нового институционализма.

Ключевые слова: институциональные изменения, концептуально-методологические основы, эволюционный институционализм, исследовательские программы.

T. Gaidai, Doctor of Sciences (Economics), Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

EVOLUTION OF CONCEPTUAL AND METHODOLOGICAL BASIS OF INSTITUTIONAL CHANGE THEORY

The article deals with formation and development of conceptual and methodological bases of institutional change theory. Analysis of scientific achievements of the evolutionary institutionalism representatives is undertaken within the research programs of Original and New Institutional Theory.

Keywords: institutional change, conceptual and methodological basis, evolutionary institutionalism, research program.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Economics, 2014, 11(164): 18-22
УДК 330.8
JEL P 500

Н. Гражевська, д-р екон. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ЕВОЛЮЦІЯ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЗАСАД ЕКОНОМІЧНОЇ КОМПАРАТИВІСТИКИ

Розкрито специфіку та охарактеризовано етапи еволюції теоретико-методологічних засад економічної компаративістики. Висвітлено алгоритми порівняльного аналізу й теоретико-методологічні обмеження дослідних програм нової економічної компаративістики. Обґрунтовано висновок щодо необхідності комплексного компаративного дослідження основних тенденцій та суперечностей розвитку національних економік в епоху глобалізації.

Ключові слова: еволюція економічної компаративістики; традиційна економічна компаративістика; нова економічна компаративістика; порівняльний аналіз економічних систем; порівняльний інституційний аналіз.

Постановка проблеми. Сутнісною ознакою сучасності є стрімка глобалізація економіки, що формує той особливий контекст, у межах якого функціонує "поліфонія" національних господарських систем. Концептуальне усвідомлення багатоваріантності та альтернативності їхнього розвитку за наявності певної інерційно-історичної визначеності трансформаційних змін загострює потребу в перегляді методологічних основ традиційної економічної науки. Численні теоретичні дослідження та гострі дискусії, що активізувались наприкінці ХХ – початку ХХІ ст., свідчать про посилення інтересу науковців та практиків до нової економічної компаративістики, яка дозволяє осмислити глобальний світ як упорядковану цілісність, виокремити і дослідити загальні риси, подібності, а також специфічні особливості та відмінності у функціонуванні реальних національних економік.

Незважаючи на тривалий період розвитку порівняльних досліджень, економічна компаративістика як специфічний напрям економічної думки, все ще залишається недостатньо осмисленою як у вітчизняній, так і в зарубіжній науці. Водночас вивчення досвіду застосування порівняльного аналізу в економічних дослідженнях в історичній ретроспективі та висвітлення еволюції теоретико-методологічних засад економічної компаративістики набуває важливого теоретичного і практичного значення за умов дивергенції траєкторій розвитку сучасних економічних систем. Попри скептичне ставлення до перспектив порівняльного аналізу після краху соціалістичної системи, саме відсутність розуміння реального різноманіття економічних систем, на думку багатьох науковців, відіграла вирішальну роль у провалі багатьох реформаторських проектів. За словами відомого західного дослідника Дж.Стігліца, невдачі пост-радянських трансформацій прямо пов'язані з надмірною довірою до "моделей з підручників, що можуть бути досить зручними для навчання студентів, але на які не можна спиратися, консультиючи уряди, які намагаються відтворити ринкову економіку" [1, с.5].

Зазначена проблематика є особливо актуальною в умовах посилення кризових тенденцій в економіці України, зумовлених зовнішньою російською агресією та системними деформаціями, накопиченими впродовж трансформаційного періоду. Докорінна модернізація національної економіки та розбудова високорозвиненого, замкнутого суспільства, інтегрованого в європейську спільноту, неможлива без глибокого теоретичного осмислення загальних тенденцій сучасного світогосподарського розвитку, виявлення специфічних рис еволюції національної економіки, можливостей і обмежень в застосуванні досвіду успішних країн, виборі та реалізації альтернатив історичного розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У працях зарубіжних і вітчизняних науковців висвітлюються окремі аспекти теорії і методології компаративних еко-

номічних досліджень з урахуванням того, що використання порівняльного аналізу було властиве економічній думці протягом тривалої історії її еволюції [2-8]. Однак у період протистояння капіталістичної та соціалістичної економік, ідеологічна спрямованість порівняльної економіки перешкоджала неупередженому аналізу відповідних проблем, гальмуючи висвітлення дослідного потенціалу економічної компаративістики. На думку американських дослідників Дж.Б.Россера та М.Россер, після кризи парадигми традиційної економічної компаративістики ("соціалізм проти капіталізму") порівняльні дослідження економічних систем стали менш ідеологізовані. У праці "Нова економічна компаративістика: полемічні нотатки" вчені аналізують особливості нової дослідної програми, в межах якої об'єднуються порівняльний аналіз економічних систем і новий інституціоналізм. При цьому дослідження ринкового капіталізму і командного соціалізму, засноване на відмінностях у правах і природі власності, замінюється вивченням інституційного різноманіття економічних систем з позицій його вимірюваної ефективності. Йдеться про модель межі інституційних можливостей (MIM), яка охоплює широкий спектр інституцій та ілюструє суспільний вибір між хаосом і диктатурою. Звертаючи увагу на обмеження цієї моделі, пов'язані з надмірним узагальненням та спрощенням реальної економічної дійсності, ігноруванням динаміки інституційної системи та економічної поведінки, Дж.Россер та М.Россер обґрунтовують в якості альтернативної теорії "нової традиційної економіки" [9]. Остання враховує той факт, що в багатьох країнах у процесі трансформаційних перетворень відбувається повернення до традицій, які, як правило, асоціюються з релігією. Іншою методологічною альтернативою новій економічній компаративістиці, на думку авторів, є кластерний аналіз економічних систем [10]. Йдеться про групування країн, які об'єднуються в кластери за широким спектром соціальних, культурних, політичних та економічних характеристик. Звертаючи увагу на те, що можливості кластерного підходу щодо формулювання глибоких узагальнюючих висновків є обмеженими, дослідники вважають, що такий підхід може стати інструментом більш серйозного емпіричного обґрунтування для таких узагальнень [11].

Серед російських та українських авторів, у працях яких висвітлюються окремі аспекти теоретико-методологічних засад економічної компаративістики, слід назвати О.Ананьїна, В.Базилевича, В.Бодрова, О. Бузгаліна, А.Колганова, П.Леоненка, І.Мисляєву, А. Худокормова, О.Черепніну, Н.Шапіро та ін. При цьому О. Бузгалін та А.Колганов визначають економічну компаративістику (порівняльний аналіз економічних систем) як складову економічної теорії, метою якої є дослідження різних існуючих (як одночасно, так і послідовно в часі) видів економічних систем та аналіз подібності та від-

мінності між ними. На думку авторів, компаративістика поряд з еволюційною політичною економією виводить розуміння економічного устрою суспільства за межі абстрактної моделі ринкової економіки, вивчаючи дійсне співвідношення між різними видами ринкових і неринкових економік, що існують (або існували) у світі [12, с.15]. Дисертаційна робота Н.Шапіро присвячене методології та досвіду застосування порівняльного аналізу в економічних дослідженнях. Авторка виходить з того, що компаративістське конкретне "за методологічними характеристиками займає проміжне становище між генералізуючим та індивідуалізуючим "конкретним", воно частково є і тим, і іншим. Йдеться про розмежування "конкретного", що використовується в генералізуючому методі (сходження від абстрактного до конкретного як загального), в індивідуалізуючому методі (відтворення унікальності конкретного як одиничного), і, нарешті, в порівняльному методі (упорядкування різноманіття конкретного як особливого) [13].

О.Ананьїн розуміє під порівняльною економікою (економічною компаративістикою) ті школи та напрями економічної науки, які розглядають різноманіття реальних економік у якості вихідної аналітичної передумови. В статті "Економічна компаративістика та економічна наука" вчений здійснив загальний огляд порівняльної економіки, що охоплює не лише сформовані, але й порівняно нові теоретико-методологічні підходи, як різні способи вивчення плюралізму економічних систем і процесів. Значну увагу автор приділяє дослідженню витоків і ціни нечутливості мейнстрім економічної науки до різноманіття економічного світу, аналізу епістемологічної природи цієї проблеми та значенню методологічних ідей Г.Ріккертта і М.Вебера для її осмислення. На завершення увага читачів фокусується на наслідках, які випливають з веберівської моделі економічної науки і є суттєвими для переосмислення місця і ролі економічної компаративістики в структурі економічного знання [14]. У циклі статей Р.Нурсева аналізуються відмінності між "старою" та "ною" економічною компаративістикою, теоретико-методологічні особливості порівняння економічних систем в просторовому та часовому контекстах, започатковані в межах цивілізаційного та формаційного підходів, наводиться типологія основних підходів до аналізу економічних систем в історичному аспекті, логічна схема шкіл нової економічної компаративістики тощо [15, 16, 17]. П.Леоненко та О.Черпніна у якості предмета порівняльних економічних досліджень визначають аналіз розвитку економічних систем та його соціально-економічних наслідків у різних зіставленнях на національному, регіональному та світовому рівнях [18]. Трактуючи економічну компаративістику як важливий напрям сучасної економічної теорії, який набуває нових рис та кардинально відрізняється від попередніх етапів розвитку економічної науки, на яких основна увага приділялась протиставленню планової та ринкової економік, О.Горняк наголошує на важливій ролі порівняльного аналізу економічних систем для дослідження перехідних економік [19].

Водночас ускладнення та урізноманітнення національних економік, їхній безупинний розвиток, внутрішньосистемні та міжсистемні трансформації, глобалізація світогосподарського середовища стимулюють нові наукові пошуки та дискусії в цій царині. Незважаючи на значну кількість теоретичних досліджень, проведених у межах економічної компаративістики, відчувається певна нестача комплексних напрацювань в сфері теоретико-методологічних засад порівняльного економічного аналізу.

Метою пропонованого дослідження є висвітлення еволюції теоретико-методологічних засад економічної

компаративістики з метою виявлення її потенційного дослідного ресурсу для розуміння основних тенденцій та суперечностей розвитку національних економік в епоху глобалізації. Важливо зауважити, що в статті знайшли відображення не лише економічні теорії, які ставили компаративний підхід у центр своїх досліджень, але й концепції, гносеологічна природа яких зводиться до порівняльного аналізу.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, термін "компаративістика" походить від латинського слова "comparare", що означає "порівнювати". Порівняння є логічним прийомом, що широко використовується у всіх сферах людської пізнавальної діяльності. При цьому компаративний аналіз, як особливий метод дослідження, передбачає спеціальну підготовку та організацію процедури зіставлення складних об'єктів і явищ, які описуються певним набором варіативних ознак. Як вдало зазначив Ч. Рєгін, "незважаючи на те, що в широкому сенсі всі методи суспільних наук можна назвати порівняльними, термін порівняльний метод, як правило, використовується в більш вузькому значенні для позначення особливого виду порівнянь, а саме: порівнянь великих макросоціальних одиниць" [20, с.32].

При цьому порівняльний аналіз як метод наукового пізнання і його застосування в економічних дослідженнях пройшли певну еволюцію, що несе на собі відбиток розвитку світової економічної думки. На наш погляд, зазначена еволюція може бути представлена шляхом виокремлення таких основних етапів:

I. Застосування порівняння як логічного прийому в донауковий період розвитку економічного знання. Яскравим прикладом реалізації такого підходу є учення про економіку та хрематистику давньогрецького вченого Аристотеля, що базується на зіставленні двох сфер господарської життєдіяльності античного суспільства, а саме: натурального господарства як мистецтва надбання благ, необхідних для задоволення нагальних життєвих потреб людей, та товарного господарства, як мистецтва збагачення, спрямованого на безмежне накопичення грошей [21, с.80-81].

II. Використання порівняльного аналізу як складової загальнотеоретичних методів пізнання в працях представників класичної політичної економії. Прикладами таких досліджень є зіставлення продуктивної та непродуктивної праці, висвітлення відмінностей між основним та оборотним капіталом, різними факторами виробництва та факторними доходами, розмежування позитивного та нормативного економічного знання, законів виробництва та законів розподілу, що знайшли відображення в працях Ф.Кене, А.Сміта, Д.Рікардо, Т.Мальтуса, Ж.-Б.Сея, Дж.С.Мілля та ін. Зазначені порівняння носили статичний характер, оскільки, класична політична економія "шукала за історичною різноманітністю існуючих суспільних порядків один-єдиний природний порядок та знайшла його в конкурентному порядку" [22, с.40]. За цих обставин неринкові економічні системи трактувалися класиками як відхилення від природного порядку і не попадали в предметне поле їхніх досліджень.

III. Обарунтування необхідності застосування та широке використання порівняльно-історичного методу досліджень в працях засновників історичної школи та марксизму. Виступивши з критикою теоретико-методологічних засад класичної політичної економії, представники історичної школи започаткували вивчення економічних явищ та процесів у історичному контексті, а саме: осмислення еволюції національних економік у просторово-часовому вимірі; співставлення господарського розвитку різних націй; періодизацію світової економічної історії з урахуванням загального та

специфічного в економіці окремих країн. Яскравим прикладом таких теоретико-методологічних новацій є концепція економічного прогресу націй Ф.Ліста. Глибокий аналіз історичного матеріалу, дослідження еволюції галузевої структури економіки та співставлення рівня розвитку сучасних йому національних економік дозволили німецькому вченому виокремити п'ять стадій економічного розвитку окремих країн та обґрунтувати висновки, згідно з яким економічна політика держави повинна враховувати специфіку кожного етапу господарського прогресу нації з метою створення передумов неухильного зростання її продуктивних сил [23]. Класичним порівняльно-історичним дослідженням початку ХХ ст. стала праця М.Вебера "Протестантська етика і дух капіталізму", в якій німецький вчений здійснив компаративний аналіз західної та східної цивілізацій з метою дослідження передумов виникнення та специфічних особливостей капіталістичної системи господарювання [24]. Водночас у працях основоположників марксизму (К.Маркса, Ф.Енгельса та їх послідовників) порівняльно-історичний метод широко використовувався при обґрунтуванні формацийного підходу до дослідження суспільної еволюції.

VI. Становленн економічної компаративістики як самостійного напрямку економічних досліджень. На думку більшості науковців, економічна компаративістика, предметом якої став порівняльний аналіз економічних систем, була започаткована на початку ХХ ст. Дискусії, що розгорталися в цей період, базувалися на засадах неокласичної парадигми та оберталися навколо дихотомії "капіталізм – соціалізм" або "ринкова економіка – командна економіка". При цьому реальні господарські системи порівнювалися зі своєрідним еталоном, а саме: ідеальною ринковою економікою, що розвивається на засадах досконалої конкуренції. Відтак відмінності між реальними національними економіками визначалися на основі їхніх "недосконалостей", пов'язаних з державним регулюванням та незрілістю ринкових відносин. Дослідження в цій царині особливо інтенсивно розвивалася з середини 60-х років ХХ ст., що було зумовлено практичними потребами визначення перспектив розвитку країн так званого "третього світу", що звільнилися від колоніальної залежності. Важливо зауважити, що порівняння капіталістичної та соціалістичної економічних систем в цей період сприяло подоланню певних теоретико-методологічних стереотипів, які панували в класичній політичній економії, а саме:

- усвідомленню того, що найважливіші економічні категорії мають системно-специфічний характер і їхній зміст змінюється при переході від однієї господарської структури до іншої;
- виявленню нестрогості поняття "економічна система", для чіткого визначення якого потрібно уникати двох крайнощів: економічна система як об'єкт порівняльного аналізу не може бути ні суто абстрактним об'єктом, недоступним для будь-якого емпіричного дослідження, ні конкретною національною економікою;
- висвітленню нової грані старих суперечок про ціннісні судження в економіці, оскільки пошук об'єктивних критеріїв для оцінювання результативності функціонування економічних систем підтвердив, що будь-який критерій є результатом вибору, який неминуче відображає ту чи іншу ціннісну орієнтацію [14, с.58-59].

V. Криза традиційно економічної компаративістики, зумовлена радикальними змінами в розвитку світової господарської системи, що відбулися наприкінці ХХ ст. і були пов'язані з крахом соціалістичної економіки, становленням постіндустріального суспільства та розгортанням глобалізаційних процесів. Зазначені

трансформації підірвали основи та позбавили змісту предмет традиційної економічної компаративістики. За образним висловлюванням редактора провідного компаративного журналу, з крахом соціалістичної системи "сфера порівняльного аналізу втратила свій якір, а саме: централізоване планування радянського типу" [25, с.3]. Виходячи з логіки біполярного світу прихильники традиційної економічної компаративістики стали стверджувати, що в світі відбулась конвергенція, перехід до єдиної економічної системи і внесок порівняльної економіки повинен зводитися до ілюстрації різноманіття зовнішніх проявів базових економічних принципів [26]. Однак дивергенція траєкторій розвитку посткомуністичних економік виявила суттєві обмеження такого підходу. Виявилось, що методологія порівняльного аналізу, зорієнтована на зіставлення капіталістичних і соціалістичних економік, не відображає усієї унікальності та різноманіття реального світу.

VI. Започаткування та розвиток нової економічної компаративістики на основі неортодоксальних наукових підходів до порівняння економічних систем, а саме: інституціоналізму, еволюційної економіки, нової політичної економії та ін., представники яких звернули увагу на посилення інституційного різноманіття господарських систем у відповідь на виклики глобалізації та обґрунтували необхідність використання інституційно-еволюційного підходу в компаративних дослідженнях [27, 28]. У зв'язку з цим зауважимо, що сучасна порівняльна економіка, зорієнтована на вивчення плюралізму реальних економічних систем, містить широкий спектр дослідних програм. Серед основних напрямів порівняльних досліджень, які достатньо повно репрезентують її теоретико-методологічні особливості, як правило, виокремлюють такі (табл.1):

1) порівняльний аналіз економічних систем, започаткований творчими колективами Т.Купманса-Дж. Монтіаса та Е.Нойбергера-У.Даффі, які займаються вирішенням переважно дескриптивних завдань;

2) порівняльний інституційний аналіз А.Грейфа та М.Аокі, спрямований на наукове пояснення певних історичних ситуацій, висвітлення поліфонії економічної реальності, пошук відповіді на питання: "чому існує різноманітність інституційних структур і якими є наслідки такої різноманітності для державної політики" [29];

3) ордолібералізм, започаткований В.Ойкеним, та зорієнтований на подолання антиномії між німецькою історичною школою, яка акцентувала увагу на унікальності реальних економічних систем, та австрійською школою маржиналізму, зорієнтованою на позаісторичну природу економічних суб'єктів;

4) французька школа "теорії регуляції", налаштована на економічну діагностику як етап розробки економічної політики.

Важливо зауважити, що сучасний стан економічної компаративістики співзвучний новітнім тенденціям розвитку суспільних наук, пов'язаним із визнанням багатоваріантності та альтернативності розвитку складних систем за наявності певної інерційно-історичної визначеності їхніх змін у точках біфуркації. Згідно із зазначеним підходом національні та глобальна економіки є нестійкими нелінійними системами, які втримують у своїй структурі різні стаціонарні стани. Оскільки біфуркаційний хаос містить значний спектр можливих етапів розвитку та метаморфоз, важливу роль у процесі соціально-економічних перетворень починає відіграти так звана "потенційна якість", яка стає основою нової структури. Відтак інноваційні зрушення в теоретико-методологічних засадах нової економічної компаративістики все більше пов'язують з синергетичним моделю-

ванням, результатом якого постає не кінцевий стан системи, а поле різномовірнісних станів, які задаються не координатами та швидкостями, а векторами полів та їхнім потенціалом. За цих обставин на перший план виходить якісна поведінка, а не кількісні відмінності, увага концентрується на глибинних, глобальних властивостях системи, що досліджується, за ігнорування локальних варіацій.

При цьому визнання культурно-історичної цілісності окремих країн сприяє усвідомленню того, що глобалізація не поглинає національні економіки, оскільки адаптаційні можливості світогосподарської цілісності пов'язані з єдністю багатоманіття. Відтак цілком слушним є висновок щодо основної тенденції сучасного соціально та культурно самобутніх "великих просторів", внутрішня мозаїка яких пронизана культурно-історичними кодами, схожим стилем господарської практики, соціально-

економічними інтересами та стратегічними замислами. Йдеться про те, що глобалізація посилює диференціацію не лише в силу дії принципу необхідної різноманітності Ешбі, але й тому, що формування універсальних, загальнолюдських структур актуалізує історичну діяльність, пов'язану з архетипами окремих цивілізацій і національних культур та протистоїть тенденціям нівелювання національних дивергенцій, які були характерні для індустріального суспільства, спрямованого на уніфікацію та стандартизацію виробництва. Саме тому сучасна економічна компаративістика все частіше виходить за рамки традиційного для неї дослідження національних господарських і звертається до аналізу міжнародних стандартів та практики їх освоєння окремими країнами та регіонами, набуваючи в результаті цього специфічного, глобального виміру.

Таблиця 1. Співставлення дослідних програм нової економічної компаративістики*

Науково-дослідна програма	Алгоритм порівняльного аналізу	Теоретико-методологічні обмеження
Порівняльний аналіз економічних систем	Фіксація різноманіття економічних систем з допомогою універсальних, системно-нейтральних понять → формування типології економічних систем → ідентифікація національних економік в межах сформованої типології → відбір співставних економік-представників для міжсистемних порівнянь → вимірювання результатів функціонування відібраних економік → розробка критеріїв та оцінювання на їхній основі економічних систем	Статичність, абстрагування від інституційної інтегрованості систем (взаємопов'язаності інституцій, що обумовлює супротив системи до спроб її довільного реформування)
Порівняльний інституційний аналіз	Конструювання спеціальної (контекстно специфічної) моделі для інтерпретації конкретної економічної ситуації → фіксація специфічних інституцій, суттєвих для розуміння цього історичного контексту → емпірична перевірка моделі на адекватність → використання моделі для аналізу взаємної узгодженості різних інституцій, їхньої здатності надійно координувати поведінку економічних агентів → пояснення стійкого різноманіття інституційних форм, що забезпечують однорідні соціальні функції	Не уточнюється специфіка розуміння економічної системи, способу подолання розриву між ситуативно специфічним аналізом конкретних ситуацій та загальним розумінням економічних систем
Ордолібералізм	Побудова базової структури інституційних форм (морфології), що лежать в основі економічних взаємодій → характеристика економічних порядків на основі морфології (фаза інтерпретації) → конструювання та оцінювання економічних порядків (інструментально-аналітична фаза)	Неможливість оцінити внутрішню узгодженість "економічних порядків", загроза зведення типологізації до нормативної дихотомії командної та мінової економік
Французька школа "теорії регуляції"	Формування набору інституційних форм та режимів нагромадження → характеристика національних економік в термінах інституційних форм (фаза інтерпретації) → діагностика національних траєкторій економічного розвитку (інструментально-аналітична фаза)	Труднощі в поясненні змін у "способі регуляції" із-за відсутності надійних критеріїв для розмежування позитивних та деструктивних змін.

* Джерело: розроблено автором на основі: [14, 17]

Висновки. Порівняльні дослідження економічних систем посідають важливе місце в сучасній економічній науці. Еволюція економічної компаративістики пов'язана з використанням порівняння як логічного прийому в донауковий період розвитку економічного знання; застосуванням порівняльного аналізу як складової загально-теоретичних методів пізнання в працях представників класичної політичної економії; обґрунтуванням необхідності застосування та широким використанням порівняльно-історичного методу дослідження в працях засновників історичної школи та марксизму; становленням економічної компаративістики як самостійного напрямку економічних досліджень на початку XX ст.; кризою традиційної економічної компаративістики наприкінці XX ст.; започаткуванням та розвитком нової економічної компаративістики.

Продовж тривалого періоду розвитку економічної теорії економічна компаративістика утвердилась як новий самостійний напрям наукових досліджень, нагромадила значний аналітичний і концептуальний потенціал, що дозволяє вийти за межі ортодоксальних

уявлень та ідей, поглибити розуміння єдності та плюралізму форм господарської життєдіяльності людства. Сучасна порівняльна економіка, зорієнтована на вивчення реальних економічних систем, містить широкий спектр дослідних програм, в т.ч. порівняльний аналіз економічних систем, порівняльний інституційний аналіз, ордолібералізм та теорію регуляції. Нова економічна компаративістика спрямована на комплексне дослідження глобальної та національних економік як динамічних систем, що характеризуються багатоваріантністю та альтернативністю розвитку.

Список використаних джерел

1. Стиглиц Д. Куда ведут реформы? (К десятилетию начала переходных процессов) // Вопросы экономики 1999. – №7. – С.4-30.
2. Comparative Economic Systems / ed by J. S. Prybyla. – New York: Meredith Corporation, 1969. – 551 с.
3. Elliott J., W. Robert Comparative Economic Systems. – Belmont: Prentice Hall, 1972. – 608 p.
4. Koopmans T., Montias J. Comparison of economic systems. Theoretical and methodological approaches // On the description and comparison of economic systems / Alexander Eckstein (ed.). – Berkeley: University of California Press, 1971. – P. 27-78.

5. Neuberger E. Comparative economic systems: A decision-making approach. – Boston: Allyn and Bacon, 1976. – 378 p.
6. Comparative Economic Systems. Models and Cases. Ed. by Morris Bornstein. – Irwin Professional Publishing, 1993. – 656 p.
7. Gregory P. R., Stuart R.C. Comparative economic systems. – Houghton Mifflin, 1998. – 502 p.
8. Schnitzer C.M. Comparative economic systems / Martin C. Schnitzer, South-Western College Publishing, 1999. – 416 p.
9. Rosser J.B., Rosser M.V. Comparative economics in a transforming world economy / J.B. Rosser, M.V. Rosser. – Cambridge, MIT Press, 2003. – 656 p.
10. Pryor F. L. Economic Systems of Foraging, Agricultural, and Industrial Societies. N.Y.: Cambridge University Press, 2005. – 316 c.
11. Rosser J. B., Rosser M. V. A Critique of the New Comparative Economics // Review of Austrian Economics. – Vol. 21. – No 1. – P. 81-97.
12. Колганов А.И., Бузгалин А.В. Экономическая компаративистика: Учебник. – М.: ИНФРА-М, 2005. – 744 с.
13. Шапиро Н. А. Сравнительный анализ: методология и опыт применения в экономических исследованиях: Автореф. дис. ... доктора экон. наук: 08.00.01 / Н. А. Шапиро / Санкт-Петербургский государственный университет. – М., 2003. – 40 с.
14. Ананьин О.И. Экономическая компаративистика и экономическая наука // Истоки: Экономика в контексте истории и культуры / Редкол.: И.Я.Кузьминов (гл. ред.), В.С.Автомонов (зам. гл. ред.), О.И.Ананьин и др. – М.: ГУ ВШЭ, 2004. – С.52-84.
15. Нуреев Р.М. Сравнение экономических систем во времени: формационные подходы к анализу // TERRA ECONOMICUS. – 2010. – Т. 8. – № 1. – С. 130-141.
16. Нуреев Р.М. Сравнение экономических систем в пространстве: цивилизационные подходы к анализу // TERRA ECONOMICUS. – 2010. – Т. 8. – № 2. – С. 138-153.
17. Нуреев Р.М. Старая и новая экономическая компаративистика. Предмет и метод компаративистики // TERRA ECONOMICUS. – 2010. – Т. 8. – № 3. – С. 143-154.
18. Леоненко П.М., Черепнина О.И. Сучасні економічні системи: Навчальний посібник. – К.: Знання, 2006. – 429 с.
19. Горняк О.В. Розвиток теорії порівняльного аналізу економічних систем на початку XXI століття. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/256/1/49-54.pdf>
20. Рэгин Ч. Особенности компаративистики // Современная сравнительная политология. Хрестоматия. – М.: Общественный научный фонд, 1997. – С. 31-51.
21. Арістотель. Політика // Історія економічних учень: хрестоматія / уклад.: В.Д. Базилевич, Н.І. Гражевська, А.О.Маслов та ін.; за ред. В.Д.Базилевича. – К.: Знання, 2011. – 1198 с.
22. Ойкен В. Основы национальной экономики. М. Экономика. 1996. – 345 с.
23. Лист Ф. Национальная система политической экономики / Ф. Лист. – М.: Европа, 2005. – 382 с.
24. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму: Пер. з нім. О. Погорілого. – К.: Основи, 1994. – 261 с.
25. Bonin J. Editorial: the "transition" in comparative economics // Journal of comparative economics. – 1998. – Vol. 26. – N1. – P.1-8.
26. Gordon R.J. Why the principles course needs comparative macro and micro // American economic review. – 1993. – Vol.83. – N2. – P.17-21.
27. Angresano J. Comparative Economics / J. Angresano. – Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall, 1996. – 604 p.
28. Djankov S., Glaeser E., La Porta R., Lopez-de-Silanes F., Shleifer A. The New Comparative Economics // Journal of Comparative Economics. – 2003. – Vol. 31. – No 4. – P. 595-619.
29. Aoki M. Information, corporate governance, and institutional diversity. – Oxford: Oxford university press, 2000. – 200 p.

Надійшла до редколегії 10.11.14

Н. Гражевская, д-р экон. наук, проф.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ЭВОЛЮЦИЯ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ ОСНОВ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ КОМПАРТИВИСТИКИ

Раскрыта специфика и охарактеризованы этапы эволюции теоретико-методологических основ экономической компаративистики. Освещены алгоритмы сравнительного анализа и теоретико-методологические ограничения исследовательских программ новой экономической компаративистики. Обоснован вывод о необходимости комплексного компаративного исследования основных тенденций и противоречий развития национальных экономик в эпоху глобализации.

Ключевые слова: эволюция экономической компаративистики; традиционная экономическая компаративистика; новая экономическая компаративистика; сравнительный анализ экономических систем; сравнительный институциональный анализ.

N. Grazhevska, Doctor of Sciences (Economics), Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

EVOLUTION OF THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF COMPARATIVE ECONOMICS

The article reveals the evolution stages of theoretical and methodological foundations of comparative economics. The author highlights algorithms of comparative analysis as well as theoretical and methodological limitations of four research programs of the new comparative economics. The article justifies the necessity of a comprehensive comparative study of the major trends and contradictions in the development of national economies in the era of globalization.

Keywords: development of comparative economics, traditional comparative economics, new comparative economics, comparative analysis of economic systems, comparative institutional analysis.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Economics, 2014, 11(164): 22-27

УДК 336.763.34

JEL G21; H21; H24

Л. Гудзинська, канд. экон. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПЕРСПЕКТИВИ ІПОТЕКИ В КОНТЕКСТІ РЕФОРМУВАННЯ ОПОДАТКУВАННЯ НЕРУХОМОСТІ В УКРАЇНІ: ОЦІНКА РИЗИКІВ

У статті дана оцінка трансформації системи оподаткування нерухомості в Україні в контексті зміни платоспроможності потенційних позичальників іпотечних кредитів.

Ключові слова: іпотека; іпотечний ринок; іпотечне кредитування; житлова іпотека; оподаткування нерухомості.

Постановка проблеми. Інститут іпотеки, особливо житлової, є надзвичайно чутливим до зміни факторів зовнішнього середовища, у першу чергу таких, які безпосередньо впливають на рівень платоспроможності громадян, тим самим визначаючи тренд їх мотиваційної поведінки щодо напрямів використання власних коштів. Будь-які законодавчі новели, спрямовані на підвищення фінансового тиску на громадян, своїм наслідком мають зниження рівня їх платоспроможності і, в першу чергу, в

інвестиційній сфері, що негативно позначається на стійкості економічної системи загалом, та банківської системи зокрема. Іпотека, а в її сегменті – житлова, традиційно розглядається в якості одного з дієвих факторів економічного зростання, інструменту, використання якого забезпечує високий синергійний ефект, створюючи реальне підґрунтя для задоволення споживчих потреб населення (соціальна функція), інвестиційних інтересів суб'єктів інвестиційного ринку та розвитку фі-

© Гудзинська Л., 2014

нансового ринку шляхом збільшення його ємності та диверсифікації за структурою фінансових інструментів (економічна функція).

Підвищення податкової складової в розмірі сукупного фіскального навантаження на громадян певною мірою зменшує потенціал інституту іпотеки щодо спроможності виконання ним зазначених функцій у повному обсязі. Податку на нерухомість, у першу чергу житлову, це стосується в найбільшій мірі. Адже він, по-перше, жодним чином не прив'язаний до доходу потенційного платника податку, як до його сукупного розміру, так і періодичності отримання, а також до його витрат, зокрема, тієї їх частини, які здійснюються у вигляді податків і зборів, плати за житлово-комунальні послуги, по-друге, своїм джерелом сплати має дохід, який вже оподаткований податком на доходи фізичних осіб, по-третє, жодним чином не кореспондується з системою державних соціальних стандартів, які на сьогодні в Україні занадто занижені та жодним чином не орієнтовані на забезпечення виконання громадянами зобов'язань за такого роду податками (як, власне, і за будь-якими іншими фінансовими зобов'язаннями на кшталт оплати комунальних послуг без суттєвої шкоди сімейному бюджету тощо), по-четверте, передбачає оподаткування усієї нерухомості (домоволодіння) (у новому варіанті) без жодних преференцій щодо різних категорій платників податку, обмежуючись лише декларуванням права органів місцевого самоврядування щодо диференціації розміру податку, ймовірність реалізації на практиці якого видається досить низькою, по-п'яте, формує, тим самим, ризики втрати нерухомості, у першу чергу тієї, що використовується в якості основного місця проживання, як такого, що значною мірою нівелює привабливість такої з точки зору об'єкта іпотеки.

Оптимізація параметрів податкового та загалом фінансового навантаження на громадян в сучасних економічних умовах, в яких знаходиться Україна, є одним з актуальних завдань, що стоять перед державою, представляють значний науковий та практичний інтерес. Прийняття помилкових рішень у цьому напрямі об'єктивно матиме своїм наслідком формування значних небезпек та загроз, які підвищуватимуть ризики економічної системи в цілому та її окремих сегментів зокрема, тим самим подовжуючи на невизначений час шлях до перетворення країни в рівноправного, в економічному сенсі, суб'єкта в світовій економічній системі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різноманітним аспектам складної і багатопланової проблеми ринку іпотечного кредитування, включаючи сегмент житлової іпотеки, приділяється достатньо уваги у працях провідних вітчизняних та зарубіжних науковців, економістів та фінансистів. Проблемі іпотеки постійно приділяють значну увагу В. Валентинов, П. Василенко, З. Васильченко, І. Воронцов, О. Євтух, О. Головков, В. Кудрявцев, О. Кудрявцева, В. Лагутін, І. Лютий, Т. Майорова, В. Меркулов, А. Мороз, К. Паливода, А. Пересада, В. Поляченко, І. Пучковська, М. Савлук, В. Шелудько, С. Юрій та інші. Запровадження в Україні інституту оподаткування нерухомості, що знаходиться у власності громадян, який нині лише задекларований у Податковому кодексі України, проте постійно змінюється, зумовлює необхідність поглиблення досліджень у сфері оцінки ризиків цього явища для системи банківського іпотечного, насамперед житлового, кредитування. З огляду на те, що даний інститут є новим для вітчизняних реалій, перспективними для дослідження, як з наукової, так і практичної точок зору, зокрема, видаються проблеми оцінки: впливу запровадження такого роду оподаткування на сукупний рівень платоспромож-

ності громадян взагалі, в тому числі в контексті можливої їх участі в системі іпотечного кредитування; рівня податкового навантаження на домогосподарства в системі загального фінансового навантаження на них, а відтак параметрів трансформації мотиваційної поведінки громадян як суб'єктів формування споживчого попиту загалом та в окремих його сегментах, в тому числі в сегменті іпотечного кредитування зокрема тощо.

Невирішені частини загальної проблеми. На сьогодні маловивченим залишається питання системної оцінки ризиків, загроз та небезпек для системи банківського іпотечного кредитування в Україні в контексті запровадження інституту оподаткування нерухомості, що знаходиться у власності громадян. Такі ризики, загрози і небезпеки проглядаються, у першу чергу, у зменшенні привабливості нерухомості для громадян з точки зору як вирішення власних житлових проблем, так і в якості інструменту здійснення заощаджень чи ведення бізнесу, головним чином внаслідок високої ймовірності зниження платоспроможності громадян, які, у свою чергу, є потенційними суб'єктами системи іпотечного кредитування, з відповідними наслідками для останньої.

Метою статті є оцінка законодавчих новел у сфері оподаткування нерухомості, що знаходиться у власності громадян, в контексті їх впливу на перспективи системи іпотечного кредитування, у першу чергу в сегменті житлової нерухомості. Дослідженню, зокрема, підлягають питання оцінки впливу запровадження оподаткування нерухомості на сукупний рівень платоспроможності громадян взагалі, в тому числі в контексті виконання зобов'язань за іпотечними кредитами, рівня податкового навантаження на домогосподарства в системі загального фінансового навантаження на них, а відтак параметрів трансформації мотиваційної поведінки громадян як суб'єктів формування споживчого попиту в сегменті іпотечного кредитування зокрема тощо.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз останніх урядових законодавчих пропозицій, спрямованих на удосконалення системи оподаткування нерухомості, що перебуває у власності громадян [1], дає підстави для прогнозування значних ризиків для інституту житлової нерухомості, який на сьогодні в силу комплексу об'єктивних причин перебуває в стані стагнації. Варто зауважити лише, що протягом 2013 р. року обсяг іпотечних кредитів, наданих депозитними корпораціями (крім Національного банку України) домашнім господарствам, зменшився на 11,0%, в тому числі в сегменті іпотечних кредитів, наданих на термін до 1 року, – на 10,3%, від 1 до 5 років – на 26,5%, понад 5 років – на 8,5% [2].

Із запровадженням законодавчих новел щодо оподаткування нерухомості слід констатувати черговий крок у напрямі посилення фіскального тиску на громадян, наслідком чого слід очікувати "вимивання" грошового ресурсу з приватного сектору, що в умовах відсутності значних позитивних зрушень у сфері формування доходів громадян об'єктивно позначиться на їх інвестиційній активності, насамперед, у житловій сфері.

Зміст ключових змін системи оподаткування нерухомості, що перебуває у власності громадян, полягає у наступному.

Насамперед, передбачається розширення об'єкта оподаткування. Таким, зокрема, на відміну від чинного порядку, за яким об'єктом оподаткування виступає лише житлова нерухомість, передбачається визначити житлову та нежитлову нерухомість. При цьому базою оподаткування є загальна площа об'єкта житлової та нежитлової нерухомості.

Реальною податковою пільгою у даному випадку можна вважати лише гараж площею до 30 м² (не біль-

ше такого об'єкта на особу), а також садовий або дачний будинок, але не більше одного такого об'єкта на одного платника податку і за умови, що такий об'єкт не використовується з метою одержання доходів (не здається в оренду, лізинг, не використовується у підприємницькій діяльності).

Також без змін залишається перелік об'єктів, які не є об'єктом оподаткування, а саме: об'єкти житлової і нежитлової нерухомості, які перебувають у власності держави або територіальних громад (їх спільній власності); об'єкти житлової та нежитлової нерухомості, які розташовані в зонах відчуження та безумовного (обов'язкового) відселення, визначені законом, в тому числі їх частки; будівлі дитячих будинків сімейного типу; об'єкти житлової нерухомості, в тому числі їх частки, що належать фізичним особам, які відповідно до закону мають статус багатодітних або прийомних, або малозабезпечених сімей, опікунів, піклувальників дітей, але не більше одного такого об'єкта на сім'ю, опікуна, піклувальника; гуртожитки; об'єкти житлової нерухомості, в тому числі їх частки, що належать дітям-сиротам, дітям, позбавленим батьківського піклування, та особам з їх числа, визнаним такими відповідно до закону, дітям-інвалідам, які виховуються одинокими матерями (батьками), але не більше одного такого об'єкта на дитину. Однак більшості потенційних платників податку цей перелік не стосується, а отже не може розглядатися в якості суттєвого чинника, який спрямований на зниження фіскального навантаження.

Слід зауважити, що запровадження такого підходу до оподаткування нерухомості виглядає особливо вразливим у сільській місцевості, де об'єктивно значну частину домоволодіння складають об'єкти нежитлового характеру – підсобні приміщення, приміщення для худоби і птиці, котельні тощо. Запровадження оподаткування таких об'єктів своїм наслідком матиме не лише відволікання грошового ресурсу домогосподарств від житлового будівництва та придбання нерухомості, але й негативно позначиться на спроможності сільських сімей щодо ведення особистого сільського господарства, яке на сьогодні за окремими товарними групами відіграє важливу роль не лише у формуванні продовольчої безпеки країни, а в забезпеченні, власне, виживання самого домогосподарства як такого.

З огляду на незначний рівень доходів у сільській місцевості рівень фіскального тиску тут може бути надзвичайно високим. Зокрема, за даними Державної служби статистики України, середньомісячні загальні доходи одного домогосподарства у сільській місцевості у 2013 р. становили усього 4000 грн (з часткою грошових доходів на рівні 85%), або усього трохи більше тисячі гривень на одного члена домогосподарства. При цьому десята частина сільського населення має середньодушові доходи нижче розміру прожиткового мінімуму, а найбільш поширена відносна бідність мала місце саме у сільських домогосподарствах – 34% [3]. За таких умов запровадження оподаткування усієї нерухомості може створити ситуацію, за якої сільський житель змушений буде кілька місячних бюджетів спрямовувати на сплату податку на майно, або виявиться неспроможним сплачувати такий податок взагалі.

Слід зазначити, що не набагато кращу можна очікувати ситуацію і в малих містах, де показники виду забудови, рівня та способу життя, а також умови щодо формування доходів домогосподарств не набагато відрізняються у кращий бік від сільської місцевості. Більш того, в сукупності так званих монофункціональних міст, а таких є досить значна частка, проблема із забезпеченням належного рівня життя місцевих жителів є над-

звичайно гострою. Принагідно слід відзначити, що якщо рівень бідності у сільській місцевості у 2013 р. становив 34,1%, то у малих містах – 26,9%. Значно меншим цей показник є лише у великих містах, де його розмір становив 15,9%, що удвічі менше від сільської місцевості та у півтора рази – від малих міст. [4] Варто також відзначити, що в трансформаційні періоди рівень та гострота проблеми з формуванням доходів громадян у сільській місцевості та у малих містах є значно вищими, ніж у великих містах, що не можна не враховувати при прийнятті будь-яких рішень щодо посилення фіскального навантаження на громадян.

Поряд з суттєвим розширенням бази оподаткування законодавча новела передбачає встановлення єдиної ставки податку для об'єктів житлової та/або нежитлової нерухомості, що перебувають у власності фізичних осіб, у розмірі, що не перевищує 2 відсотків розміру мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня звітного (податкового) року, за 1 м² бази оподаткування.

Зауважимо, що за чинним порядком ставки податку для фізичних осіб встановлюються в таких розмірах: не більше 1% – для квартири/квартир, загальна площа яких не перевищує 240 м², або житлового будинку/будинків, загальна площа яких не перевищує 500 м²; 2,7% – для квартири/квартир, загальна площа яких перевищує 240 кв. метрів, або житлового будинку/будинків, загальна площа яких перевищує 500 м²; 1% – для різних видів об'єктів житлової нерухомості, що перебувають у власності одного платника податку, сумарна загальна площа яких не перевищує 740 м²; 2,7% – для різних видів об'єктів житлової нерухомості, що перебувають у власності одного платника податку, сумарна загальна площа яких перевищує 740 м².

З наведеного можна констатувати про перенесення фіскального тягаря в частині податку на майно з багатих на бідних з усіма витікаючими з цього негативними наслідками, в тому числі у сфері інвестиційної спроможності останніх, включаючи сферу житлового будівництва.

Принагідно слід відзначити скасування будь-яких пільг щодо бази оподаткування. На сьогодні такі пільги передбачають, що база оподаткування об'єкта/об'єктів житлової нерухомості, в тому числі їх часток, що перебувають у власності фізичної особи – платника податку, зменшується: для квартири/квартир незалежно від їх кількості – на 120 м²; для житлового будинку/будинків незалежно від їх кількості – на 250 м²; для різних видів об'єктів житлової нерухомості, в тому числі їх часток (у разі одночасного перебування у власності платника податку квартири/квартир та житлового будинку/будинків, у тому числі їх часток), – на 370 м². Таке зменшення надається один раз за кожний базовий податковий (звітний) період (рік). Пільги із сплати податку не надаються на об'єкти оподаткування, що використовуються їх власниками з метою одержання доходів (здаються в оренду, лізинг, використовуються у підприємницькій діяльності). Це означає, що за новим порядком оподаткування підлягатиме уся нерухомість, починаючи з першого метра.

Пропонований варіант оподаткування нерухомості за єдиною ставкою оцінюється як високоімовірний, оскільки відповідні норми, які, начебто, передбачають можливість встановлення пільг зі сплати податку, є нечіткими, характеризуються правовою невизначеністю та не мають належних механізмів реалізації. Так, передбачається, що міські, селищні та сільські ради можуть встановлювати додаткові пільги з податку, що сплачується на відповідній території з об'єктів житлової нерухомості, що перебувають у власності фізичних осіб. Органи місцевого самоврядування до 1 лютого поточ-

ного року подають до відповідного контролюючого органу за місцезнаходженням об'єкта житлової нерухомості відомості стосовно пільг, наданих ними відповідно до абзацу першого цього підпункту.

Наведена норма є декларативною, адже лише передбачає право органів місцевого самоврядування встановлювати податкові пільги, проте не зобов'язує їх робити це. З огляду на стан місцевих бюджетів, який у переважній своїй масі може оцінюватися як незадовільний, навряд чи можна розраховувати хоча б на якісь, або ж, принаймні, на незначні податкові пільги з податку на майно. Вважаємо, що чіткий перелік таких пільг, або ж хоча б критерії їх визначення мали б бути передбачені саме у Податковому кодексі України.

Такою ж декларативною можна вважати і норму, за якою ставки податку для об'єктів житлової та/або нежитлової нерухомості, що перебувають у власності фізичних та юридичних осіб, встановлюються за рішенням сільської, селищної або міської ради в залежності від місця розташування (зональності) та категорії таких об'єктів нерухомості у розмірі, що не перевищує 2% розміру мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня звітного (податкового) року, за 1 м² бази оподаткування. Адже механізм реалізації цієї норми не передбачений, з чого не можна скласти уявлення про рівень диференціації ставок податку в розрізі регіонів країни, відповідно параметри фіскального навантаження на громадян у цих регіонах.

З таких же підстав можна вважати декларативною і норму, за якою у разі наявності у платника податку одночасно об'єктів житлової та нежитлової нерухомості база оподаткування обчислюється окремо для об'єктів житлової та нежитлової нерухомості з урахуванням таких особливостей: для об'єктів житлової нерухомості – виходячи з сумарної загальної площі всіх об'єктів житлової нерухомості; для об'єктів нежитлової нерухомості – виходячи з сумарної загальної площі кожного з видів об'єктів нежитлової нерухомості. Адже методологічні підходи до диференціації ставок податку при оподаткуванні різних видів нерухомого майна суб'єктом права законодавчої ініціативи не визначені.

На підставі аналізу пропонування законодавчих новел щодо зміни порядку оподаткування нерухомості, яка перебуває у власності громадян, загалом можна прогнозувати суттєве збільшення контингентів домогосподарств, які із запровадженням пропонуваного порядку оподаткування нерухомості попадуть у групу, що не формуватиме не лише платоспроможного, але й відкладеного попиту на нерухомість, або ж, у кращому випадку, змушені будуть переміститися у групу суб'єктів, що формують відкладений попит у цьому сегменті ринку.

Принагідно слід відзначити, що на сьогодні серед контингентів домогосподарств, диференційованих за критерієм "розмір середньодушових еквівалентних доходів у місяць", у 82% домогосподарств серед неспоживчих грошових витрат відсутні витрати на купівлю нерухомості (такі витрати мають місце лише у групі домогосподарств, в яких розмір середньодушових еквівалентних доходів у місяць перевищує 2600 грн). не багато кращою є ситуація і в частині здійснення домогосподарствами витрат на капітальний ремонт, будівництво житла та інших будівель. У 62% домогосподарств розмір таких витрат у 5 разів менший порівняно з рештою домогосподарств [5].

У перспективі ці показники можуть суттєво погіршуватися. Такий висновок впливає, зокрема, з того, що ставка оподаткування прив'язана до розміру мінімальної заробітної плати, яка, як правило, щорічно підвищується, оскільки належить до основних державних соціальних стандартів (при цьому адекватного підвищення рівня грошових доходів не спостерігається). Таким чи-

ном, у майбутньому можна буде спостерігати збільшення частини доходів громадян, які "вимиватимуться" з сімейного бюджету через податок на нерухоме майно. На практиці, відповідно, формуватиметься ситуація, за якої підвищення державних соціальних стандартів об'єктивно призводитиме до зниження рівня життя населення, особливо тих його контингентів, які зайняті у бюджетній сфері, в особистому підсобному сільському господарстві, втратили працездатність тощо. Тим самим нівелюватимуться будь-які зусилля держави щодо підвищення соціальних стандартів в країні, про необхідність чого постійно наголошується як на офіційному рівні, так і у фаховому та експертному середовищі.

Збереження належного рівня платоспроможного попиту у сфері будівництва (придбання) житла, а, відтак, у сегменті іпотечного кредитування вимагає зміни концептуальних підходів до порядку оподаткування нерухомості громадян, у першу чергу, житлової. Економічно обґрунтованим, а отже доцільним, а також соціально справедливим видається підхід, який передбачає звільнення від оподаткування об'єктів житлової нерухомості, які використовуються в якості основного постійного місця проживання особи незалежно від місця її реєстрації, а також об'єктів нежитлової нерухомості, які включені у відповідне домоволодіння. Такий підхід, на нашу думку, видається обґрунтованим з різних точок зору.

Насамперед, у такий спосіб нівелюються ризики втрати власності через неможливість виконання зобов'язань з податку на майно. Причини ж виникнення такої ситуації можуть бути цілком об'єктивними, незалежними від платника податку – втрата (повна або часткова) доходу внаслідок звільнення, виходу на пенсію, втрати працездатності, невивлати (зменшення) заробітної плати з боку роботодавця, зменшення чисельності домогосподарства тощо.

У даному випадку також цілком логічно говорити про невідповідність пропонування законодавчих новел щодо запровадження податку на нерухоме майно визначеному у Податковому кодексі України принципу соціальної справедливості, який полягає у встановленні податків та зборів відповідно до платоспроможності платників податків [6]. Реалізація цього принципу на практиці має означати, що два платники податку, які мають однотипний об'єкт оподаткування, проте мають різні доходи, а отже і платоспроможності, повинні нести різне податкове навантаження. Водночас пропонувані законодавчі новели, як, власне, і чинний порядок, не передбачають механізму реалізації цього принципу, особливо у випадках, коли фактична неплатоспроможність платника податку, як вже зазначалося, виникає з цілком об'єктивних причин, що своїм наслідком, як правило, має погіршення рівня життя.

Принагідно слід відзначити, що як чинний порядок оподаткування нерухомості, визначений Податковим кодексом України, так і пропонуваний жодним чином не враховують склад громадян, які проживають у будинку, квартирі, що є об'єктом оподаткування, і де фактичний розмір площі на одного проживаючого може бути меншим за розмір, який дає підстави на збільшення житлової площі.

З іншого боку, виглядає незрозумілим можливий сценарій розвитку ситуації, за якої власник житла, який у ньому постійно проживає, повинен переїжджати в інше житло, що є меншим за розміром, лише на підставі неспроможності виконувати зобов'язання з податку на майно, придбане чи збудоване таким власником на власні, цілком легальні, кошти у цілком легальний спосіб зі сплатою усіх передбачених чинним законодавством податків, зборів та платежів, дотриманням відповідних процедур. До того ж слід враховувати той факт, що джерелом стягнення податку на нерухомість є дохід, з якого вже сплачені податки (що дає підстави для

висновку про запровадження подвійного оподаткування доходів громадян). При цьому податок передбачається стягувати з нерухомості, яка не приносить доходу та потребує значних витрат на її утримання (не кажучи вже про значні витрати на інфраструктурне (дороги) та інженерне (енергозабезпечення, водопостачання та водовідведення, зв'язок тощо) облаштування домоволодіння, що, як правило, особливо у сільській місцевості, здійснюється коштом платника податку та потребує значних фінансових ресурсів (не дивлячись на те, що значна частина відповідних робіт має фінансуватися за рахунок бюджетних коштів; при цьому жодних компенсацій з боку таких бюджетів або ж податкових преференцій у вигляді податкового кредиту чинне законодавство не передбачає).

Питання ризику втрати власності через неможливість виконання зобов'язань з податку на майно, зокрема, на житло, що використовується в якості основного місця проживання, видається надзвичайно актуальним і щодо інших об'єктів оподаткування, які включені у домоволодіння. Адже пропонований порядок оподаткування передбачає оподаткування житлової та нежитлової нерухомості в межах домоволодіння. У даному випадку існує ризик втрати частини домоволодіння, що виглядає щонайменше алогічним. Адже важко уявити, що якась частина домоволодіння, яка розташована на земельній ділянці, що знаходиться у власності платника податку, за певних обставин може бути відчужена.

Зауважимо також, що як чинний, так і пропонований порядок оподаткування нерухомості не передбачає диференціації ставки податку в залежності від віку об'єкта нерухомості, що об'єктивно допускає рівень його фізичного зносу. Відповідно нелогічним видається запровадження рівнозначного оподаткування об'єктів, які є різними за віком.

Певною мірою можна погодитися з аргументами на користь запровадження такого роду податку у пропонованому вигляді в контексті використання його в якості інструменту виведення доходів громадян з "тіні", що має місце, зокрема, у підприємницькому середовищі. Проте це не є переконливим аргументом, говорячи про контингент потенційних платників податків, основний або ж часто єдиний доход яких формується у бюджетній сфері, за рахунок соціальних виплат і рівень якого у більшості випадків є незначним, чітко фіксованим, а порядок нарахування та виплати є прозорим. Щорічне коригування ставки податку на нерухомість, прив'язаної до розміру мінімальної заробітної плати, постійно нівелюватиме цей доход з точки зору рівня платоспроможності загалом, у сфері житлового будівництва та, власне, і в сегменті споживчого ринку зокрема.

Викладене в черговий раз дає підстави для висновку, що пропозиція щодо звільнення від оподаткування об'єктів житлової нерухомості, які використовуються в якості основного постійного місця проживання особи незалежно від місця її реєстрації, а також об'єктів нежитлової нерухомості, які включені у домоволодіння, повною мірою виглядає обґрунтованою, насамперед, з соціальної точки зору. Зважаючи на високу нестабільність на ринку праці, підвищення якої слід очікувати в майбутньому в контексті очікуваних змін в системі трудових відносин між найманим працівником і роботодавцем, податок на житло не повинен виступати інструментом позбавлення громадян такого житла лише з причини настання неплатоспроможності з цілком об'єктивних причин та відсутності належних захисних механізмів, які ефективно застосовувалися б державою, що цілком логічно мало б впливати з її компетенції та конституційних прав громадян.

Проведений аналіз в черговий раз підтверджує зроблений нами у попередніх публікаціях висновок, що

податкова реформа має переслідувати не лише фіскальні цілі, але й бути орієнтованою на мінімізацію ризиків для соціально-економічної системи загалом та її окремих сегментів зокрема, створення передумов їх збалансованого розвитку у довготривалій перспективі. В протилежному випадку існує висока ймовірність отримання зворотного синергічного ефекту – зниження ділової активності в усіх сферах діяльності, прямо та опосередковано пов'язаних з будівельною індустрією (виробництво та продаж будівельних матеріалів, меблів, товарів широкого вжитку тощо), фіскальні втрати від чого можуть виявитися значно більшими від очікуваних фіскальних вигод податкової реформи [7].

Про так званий зворотний синергічний ефект в національній економіці загалом та у сфері іпотечного житлового кредитування зокрема слід говорити також в контексті загострення проблеми погашення іпотечних кредитів, отриманих громадянами у попередні роки, внаслідок девальвації національної валюти, досить високої активності держави у напрямі підвищення тарифів на житлово-комунальні послуги, відсутності реальних позитивних зрушень у сфері оплати праці, посилення неконтрольованої інфляції тощо.

Варто звернути увагу також ще на один аспект проблеми – спроможність позичальників банків виконувати свої зобов'язання за іпотечними кредитами, взятими у попередні періоди, особливо в частині валютних кредитів. Проблема останніх в Україні є багатоаспектною, має чітко виражений правовий, економічний та соціальний зріз, у зв'язку з чим потребує комплексного підходу до вирішення. На сьогодні їй приділяється багато уваги з боку фахівців (правовиків, економістів), громадськості, представниками яких пропонуються різні механізми розв'язання конфлікту в площині "позичальник – банк", які, з одного боку, забезпечили б зниження соціальної напруги в суспільстві, а, з іншого боку, мінімізували б негативний вплив на банківську та загалом економічну систему. Невирішення проблеми погашення заборгованості за валютними кредитами, або ж зволікання з її вирішенням містить суттєві загрози банку, який є "... складною, ієрархічною, динамічною, керованою, цілеспрямованою системою, здатною до саморозвитку", і який "за способом взаємодії із зовнішнім середовищем ... представляє собою відкриту систему, яка функціонує в умовах невизначеності (відсутності детермінованості) [8]. Запровадження податку на майно у пропонованому вигляді об'єктивно зменшить рівень платоспроможності відповідних позичальників іпотечних кредитів в контексті їх спроможності виконання зобов'язань за кредитними договорами. Від обраного способу вирішення проблеми валютних кредитів значною мірою залежатиме рівень фіскального навантаження на бюджети домогосподарств відповідних категорій громадян, а в кінцевому підсумку – характер взаємовідносин між позичальником і банком та стан банківської системи загалом. Додатковий фіскальний тягар у вигляді податку на нерухомість, який носить тотальний характер з огляду на базу оподаткування, суттєво посилить дію такого ефекту у напрямі посилення зубожіння населення (вже сьогодні, "за оцінками Організації Об'єднаних Націй в Україні за межею бідності знаходиться 78% населення, яке витрачає 17 долл в день на споживчі потреби" [9], ослабленню його позицій як суб'єкта формування платоспроможного споживчого попиту як чинника економічного росту.

Висновки. Запровадження інституту оподаткування нерухомості, що перебуває у власності громадян, має відбуватися виключно на підставі системних оцінок ймовірних ризиків, з одного боку, падіння платоспроможності громадян на споживчому та інвестиційному ринках, втрати ними нерухомості, що використовується в якості основного місця проживання, а, з другого боку,

звуження ємності ринку банківського іпотечного, в тому числі житлового, кредитування, підвищення обсягів невиконання зобов'язань за іпотечними угодами, погіршення якості кредитних портфелів банківських установ, зменшення стійкості банківської системи країни в цілому. Належного опрацювання, зокрема, потребують питання: розміру ставок оподаткування (такі, зокрема, мають встановлюватися з урахуванням загального фінансового навантаження на платника податку з метою запобігання нівелювання його доходу як джерела існування); визначення бази оподаткування (на наше переконання, оподаткування не повинна підлягати житлова нерухомість, яка використовується в якості основного місця проживання (та відповідне домоволодіння); обов'язкове врахування принципу соціальної справедливості в системі податкового законодавства України. Це, у свою чергу, вимагає концентрації спільних зусиль науковців, фахівців, держави та громадськості, спрямованих на опрацювання зважених та узгоджених пропозицій щодо перспективної моделі оподаткування нерухомості, у першу чергу житлової, що перебуває у власності фізичних осіб, яка унеможлиблювала б формування індивідуальних ризиків для громадян та системних ризиків для економічної системи в цілому.

Список використаних джерел

1. Проект Закону України "Про внесення змін до Податкового кодексу та деяких інших законів України (щодо податкової реформи)" [Електронний ресурс] // Верховна Рада України: [сайт]. – Режим

доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52180. – Назва з екрана.

2. Бюлетень Національного банку України [Електронний ресурс] // Національний банк України: [сайт]. – Електрон. дані // Бюлетень. – № 9/2014 (258). – Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua/doccatalog/document?id=4881605>

3. Соціально-економічне становище домогосподарств України у 2013 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств) [Електронний ресурс] // Державна служба статистики України: [сайт]. – Режим доступу: www.govstat.org.ua

4. Соціально-економічне становище домогосподарств України у 2013 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств) [Електронний ресурс] // Державна служба статистики України: [сайт]. – Режим доступу: www.govstat.org.ua

5. Соціально-економічне становище домогосподарств України у 2013 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств) [Електронний ресурс] // Державна служба статистики України: [сайт]. – Режим доступу: www.govstat.org.ua

6. Податковий кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2011. – № 13-14, № 15-16, № 17. – ст.112). [із змінами та доповненнями] [Електронний ресурс] // Верховна Рада України: [сайт]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/rada/show/2755-17>. – Назва з екрана.

7. Гудзинська Л.Ю. Перспективи житлової іпотеки в контексті податкової реформи в Україні / Л.Ю.Гудзинська // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка. – 2011. – № 127. – С. 35-37.

8. Васильченко З. Деякі аспекти методологічної основи моделювання фінансової безпеки банку / З.Васильченко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка. – 2013. – № 6 (147). – С. 15.

9. Воронцов И. О чем молчит Минфин [Електронний ресурс] / И.Воронцов. – <http://ekonomika.eizvestia.com/full/663-o-chem-molchit-minfin>

Надійшла до редколегії 16.10.14

Л. Гудзинская, канд. экон. наук, доц.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ПЕРСПЕКТИВИ ИПОТЕКИ В КОНТЕКСТЕ РЕФОРМИРОВАНИЯ НАЛОГООБЛАЖЕНИЯ НЕДВИЖИМОСТИ В УКРАИНЕ: ОЦЕНКА РИСКОВ

В статье дана оценка трансформации системы налогообложения недвижимости в Украине в контексте изменения платежеспособности потенциальных заемщиков ипотечных кредитов.

Ключевые слова: ипотека; ипотечный рынок; ипотечное кредитование; жилищная ипотека; налогообложение недвижимости.

L. Hudzynska, PhD in Economics, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

PROSPECTS OF MORTGAGE ARE IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF REFORMATION OF THE TAXATION OF PROPERTY: ESTIMATION OF RISKS

This article explores the possible risks of taxation introduction of real estate owned by the people, for the system of bank mortgage lending in Ukraine. The current state of the mortgage market in Ukraine is reviewed. The influence of the Institute property taxation in general increase of the fiscal burden on citizens is investigated. A possible state in the contingents of households in terms of pay, including in the investment sphere is reviewed. Approaches of model property taxation, which is owned by citizens, are suggested. Proposed not to tax property (household) used by a person as a primary residence. This approach is seen as prevention for loss of real estate that is used as the basis of residence by citizens, in case of loss of solvency over objective, independent reasons, and as a tool to ensure the proper fulfillment of obligations by mortgage according to real contracts.

Keywords: mortgage, mortgage market, mortgage crediting, housing mortgage, taxation of property.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Economics, 2014, 11(164): 27-33

UDC 330.15

JEL Classification Q200

А. Залєвська-Шисак, канд. екон. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ЕКОНОМІЧНА ПРИРОДА ТА РОЛЬ ПРИРОДОРЕСУРСНИХ ПЛАТЕЖІВ В УМОВАХ СТАЛОГО ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

У статті розкрито сутність і значення природоресурсних платежів в умовах сталого економічного розвитку. Розглянуто механізми використання природно-ресурсного потенціалу України. Встановлено, що платежі за користування природними ресурсами – це один з найважливіших компонентів економічного механізму природокористування. Досліджено особливості чинного законодавства щодо встановлення плати за природокористування та обґрунтовано необхідність створення ефективного інституційного забезпечення стосовно контролю податкових органів за стягуванням платежів за природні ресурси та їх оцінка.

Ключові слова: економічна оцінка природних ресурсів, природоресурсні платежі, земельна рента, земельні ресурси, пропозиція землі, попит на землю, диференційна рента, енергетична оцінка природних продуктивних сил.

Постановка проблеми. Держава в особі її повноважних органів зацікавлена в тому, щоб природні ресурси використовувалися не по-хижацькому, а більш рівномірно і планомірно. Для цього служать рентні платежі за природні ресурси, ціль яких зрівняти еко-

номічні умови видобутку і керувати цими умовами. В даний час це правило є важливою складовою господарювання України та зумовлено необхідністю державного регулювання охорони довкілля, що лежить в основі екологічної політики.

Донедавна в науковій літературі існувало безліч підходів до економічної оцінки природних ресурсів, але необхідність її визначення була визнана не відразу. Тривалий час широко обговорювалася концепція безкоштовності природних благ. Її автори стверджували, що, оскільки природні блага не є об'єктами купівлі-продажу, то методологічно невірно їх якість оцінювати: введення оцінки природних ресурсів у господарську практику буде гальмувати розробку корисних копалин, розширення сільськогосподарського виробництва і т. д. Саме тому розроблялися родовища з високим вмістом корисних копалин у руді, цілинні землі являли собою великий резерв для екстенсивного розвитку сільського господарства, а неосяжні простори тайги – для розширення лісорозробок. Витрати, що були потрібні на освоєння нових земель, на залучення в господарський оборот нових родовищ, були невеликі. Ці обставини до деякої міри були підтвердженням концепції безкоштовності природних благ.

Однак вичерпання найбільш зручних родовищ, розробка яких дозволяла одержувати дешеву сировину, різке подорожчання залучення в сільськогосподарський оборот додаткової посівної площі – усе це свідчило про помилковість уявлень про природні ресурси як про "дари природи".

Прорахунки в економічній політиці останніх десятиліть привели до різкого падіння ефективності використання природних ресурсів, що продовжує залишатися вкрай низькою, а часто і зовсім не відповідає інтересам країни. У цьому зв'язку, такий інструмент, як платежі за природні ресурси повинен не лише підвищити якісний рівень використання природних ресурсів, але й істотно поповнити бюджети різних рівнів.

Отже, платежі за користування природними ресурсами – це один з найважливіших компонентів економічного механізму природокористування. Чинним законодавством сформована правова основа для встановлення плати за користування надрами, лісами, водою, землею та іншими видами природних ресурсів на основі рентного чи підходу фіксованих платежів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методологічні засади дослідження процесів взаємодії економіки та екології досліджували такі вчені, як: В. Вернадський, М. Мойсеев, С. Дорогунцов, Ю. Іванілов, О. Лотов, В. Макаров, О. Рубінов, а також зарубіжні вчені Р. Айрес, Г. Дейл, Р. Костанзи, Дж. Кей, М. Джампетро, С. Ель Серафі та інші. Ключові механізми та практичні результати екологізації економіки знайшли своє відображення в працях основоположників балансових методів дослідження В. Леонтьєва, Д. Форда, Дж. Неймана, М. Морішима, Д. Гейла, М. Медоуза, Дж. Форрестера та інших.

Як показав аналіз нормативно-правових документів та в цілому наукової літератури з питань еколого-економічної взаємодії (за авторством як вітчизняних, так і зарубіжних вчених), особливо гостро дана економічна проблема в сучасних умовах проявляється через наслідки економічної діяльності суспільства, що призвели до забруднення життєво важливих видів ресурсів та деградації навколишнього середовища. Саме цим зумовлена необхідність дослідження економічної природи платежів і механізмів використання природно-ресурсного потенціалу України.

Метою статті є розкриття особливостей економічного механізму встановлення природоресурсних платежів та узагальнення теоретичних підходів до визначення напрямів регулювання і раціонального використання природно-ресурсного потенціалу України в умо-

вах сталого економічного розвитку, що є важливою складовою екологічної політики держави.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перш ніж оцінювати роль природоресурсних платежів у доходах бюджету, необхідно визначити сутність природних ресурсів.

В Законі "Про охорону навколишнього середовища", відповідно до якого, природні ресурси – компоненти природного середовища, природні об'єкти і природно-антропогенні об'єкти, що використовуються можуть бути використані при здійсненні господарської й іншої діяльності як джерела енергії, продуктів виробництва і предметів споживання і мають споживчу цінність. При цьому під використанням природних ресурсів, розуміється експлуатація природних ресурсів, залучення їх у господарський оборот, у тому числі усі види впливу на них у процесі господарської й іншої діяльності.

Щодо оцінки впливу природно-ресурсного потенціалу країни на формування доходної частини бюджету, то загальноприйнятою є точка зору, що Україна володіє значним природно-ресурсним потенціалом. За оцінками українських учених-економістів національне багатство країни в розрахунку на душу населення у XX ст. складало 400 тис. дол. США, з них на потенціал природно-ресурсного комплексу припадало 160 тис. дол. США чи 40%, що в 10 разів вище відповідного сукупного показника США і Канади. У той же час доходи держави від використання даної частини національного багатства недостатні. Недоотриманий рентний дохід держави від використання природних ресурсів щорічно оцінюється в 40-46 млрд. дол. США.

Доходи від деяких видів податкових надходжень (платежі за користування лісовим фондом, плата за користування водними об'єктами, земельний податок, плата за право користування об'єктами тваринного світу) цілком надходять у бюджети суб'єктів України. Запас природних ресурсів визначається самою природою. Обсяг потоку – послуг природних ресурсів – визначається людським вибором.

Ціною послуг природних ресурсів (землі) є земельна рента R – орендна плата за користування землею протягом певного періоду (року). Ціна землі як запасу визначається поточною цінністю майбутньої ренти.

Якщо відомі процентна ставка g і щорічна рента R , то поточна цінність PV ренти за N років складатиме:

$$PV = (R/(1+g)) + (R/(1+g)^2) + (R/(1+g)^N) \quad (1)$$

де g – процентна ставка, R – щорічна рента, N – певний період (рік/роки), PV – поточна цінність ренти.

Через те, що земля може давати ренту необмежено довго, ціна її P_L визначатиметься поточною цінністю ренти за формулою (1), коли N прямує до нескінченності; ця величина може бути підрахована як сума членів спадної геометричної прогресії і дорівнюватиме:

$$P_L = R/g \quad (2)$$

В цілому обсяг землі є обмежений – і в національному масштабі, і на рівні окремих домогосподарств та сільськогосподарських підприємств. Щодо якості землі, то вона може бути з часом покращена або погіршена, залежно від того, як ведеться господарювання.

Через обмеженість земельних ресурсів пропозиція землі вважається абсолютно не еластичною, тобто крива пропозиції S землі є вертикальною лінією (рис. 1). Сукупна пропозиція землі не може бути змінена внаслідок індивідуальних рішень. Окремі домогосподарства можуть змінювати обсяг землі, що перебуває у їхній власності, але це не впливає на її сукупний обсяг.

Земля може використовуватись більш або менш інтенсивно. Наприклад, одну й ту саму площу може за-

ймати одноповерховий будинок і хмарочос; сільськогосподарська ділянка може оброблятися з використанням і без використання добрив, зрошування, сільськогосподарської техніки. Але інтенсивність не впливає на пропозицію землі. Вона залежить від того, як сполучається земля з іншим фактором виробництва – капіталом.

Попит на землю є вирішальним чинником земельної ренти, він визначається цінністю землі для фірм-користувачів. Можна вирізнити сільськогосподарський попит і несільськогосподарський (попит на землю

для житлового будівництва, для промислового використання тощо).

На цінність землі сільськогосподарського призначення впливає якість ґрунтів, клімат, віддаленість від центрів споживання (хоча вага останнього чинника послаблюється внаслідок удосконалення засобів зберігання продукції та її транспортування). Сільськогосподарський попит є вторинним по відношенню до попиту на продовольство, який вважається низькоеластичним.

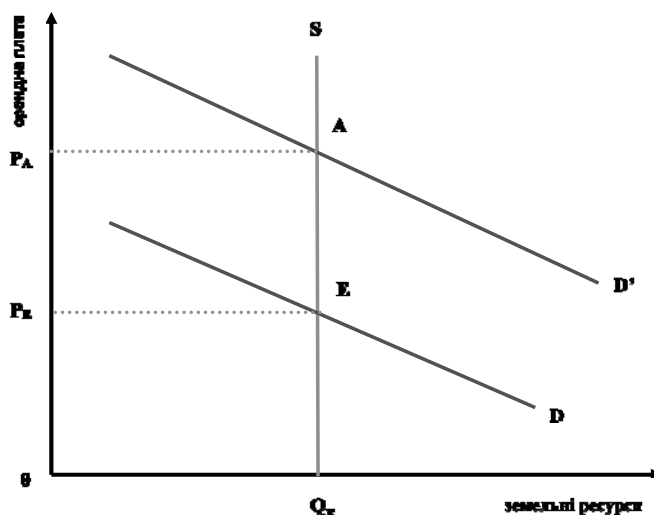

Рис. 1. Ринок земельних ресурсів

Отже, чинники, які визначають попит на продовольство і стан рівноваги на ринку продовольства, прямо впливають на сільськогосподарський попит.

На цінність земель несільськогосподарського призначення головним чинником впливає її розміщення – цінність землі порівняно вища у містах, ніж у сільській місцевості, і надзвичайно висока в центрі великих міст; меншою мірою на цінність землі впливає її якість, придатність для житлового будівництва чи промислового використання [4, с. 157].

Криві попиту на землю є спадними, тому що при збільшенні обсягів використання земельних ресурсів доводиться залучати все менш прибуткові ділянки землі; знову ми зустрічаємось із дією закону спадної граничної продуктивності факторів виробництва.

Крива сукупного ринкового попиту на землю утворюється як горизонтальна сума кривих сільськогосподарського та несільськогосподарського попиту. Розглянемо, як функціонує ринок земельних ресурсів, тобто як встановлюється орендна плата за землю.

На рис. 1. зображені криві попиту на земельні ділянки у приміській зоні: D – сільськогосподарський попит, D' – несільськогосподарський попит (будівництво). Якщо б кожен із цих двох напрямків попиту існував окремо, то для сільськогосподарського використання на ділянку площею QE була б встановлена орендна плата PE. Для будівництва встановилась би орендна плата у розмірі PA.

Коли на одну й ту саму ділянку існує попит на землю для її використання у різних напрямках, то власники землі, які максимізують свої вигоди, будуть здавати землю в оренду тому орендареві, попит якого вищий і, відповідно, готовність платити більша, а отже, і орендна плата як рівноважна ціна буде вищою. Для прикладу, на рис. 1. земля буде використана для будівництва з орендною платою PA. Коли пропозиція фактора є абсо-

лютно нееластичною (як у випадку землі), то економічна рента власника фактора збігається з його рентним доходом, тобто дорівнює добуткові площі земельної ділянки, яка здається в оренду, на орендну ставку.

Геометрично економічна рента в цьому випадку визначається площею прямокутника, що обмежений вертикальною лінією пропозиції та горизонтальною лінією – рівнем орендної плати. Якщо орендна плата встановлюється на рівні PA, як у попередньому прикладі, то економічна рента на рис.1 чисельно дорівнюватиме площі прямокутника OPAAQE [4, с. 158].

Отже, нині продовжуються тенденції загального зниження доходів (виражених у порівнянних цінах) від використання природних ресурсів (у тому числі від платежів за природні ресурси).

Вперше плата за природні ресурси була введена урядовою постановою №32 від 7 січня 1988 р. Держкомприроди установив порядок визначення і внесення плати. Потім цей Порядок був затверджений постановою Уряду України від 9 січня 1991 р. №13 для всіх підприємств незалежно від підпорядкованості і форм власності.

Міністерством екології України у 1991 році були розроблені Загальні принципи платного природокористування в умовах переходу України до ринку, а також проекти нормативно-правових актів про введення платного природокористування на території України. Пізніше платність використання природних ресурсів була закріплена в ст. 20 Закону "Про охорону навколишнього середовища". Введені нормативи плати за викиди забруднюючих речовин і розміщення відходів виявилися зручними для практичних розрахунків із природокористувачами, доказові з погляду позивача і відповідача при виникненні арбітражних справ.

Раніше діюча редакція Закону "Про охорону навколишнього середовища" містила окрему статтю 20 (Платність використання природних ресурсів), що закріплювала:

1. Платність природокористування включає плату за природні ресурси, за забруднення навколишньої природного середовища і за інші види впливу.

2. Плата за природні ресурси (земля, надра, вода, ліс і інша рослинність, тваринний світ, рекреаційні й інші природні ресурси) стягується за:

- за право користування природними ресурсами в межах установлених лімітів;
- за понадлімітне і нераціональне використання природних ресурсів;
- на відтворення й охорону природних ресурсів.

3. Плата за забруднення навколишньої природного середовища й інші види впливу стягується за:

- викиди, скидання забруднюючих речовин, розміщення відходів і інші види забруднення в межах установлених лімітів;
- викиди, скидання забруднюючих речовин, розміщення відходів і інші види забруднення понад установлені ліміти та ін.

Нині діючий закон "Про охорону навколишнього середовища" не містить окремої статті, присвяченої врегулюванню плати за природокористування, але це не означає, що із сучасних правовідносин виключена платність природокористування. Даному принципу відповідає норма Закону "Про охорону навколишнього середовища" (Платність природокористування), відповідно до якого, плата за природні ресурси (земля, надра, вода, ліс і інша рослинність, тваринний світ, рекреаційні й інші природні ресурси) стягується за:

- за право користування природними ресурсами в межах установлених лімітів;
- за понадлімітне і нераціональне використання природних ресурсів;
- на відтворення й охорону природних ресурсів.

Однією з головних проблем низької прибутковості платежів за природні ресурси є явно занижені ставки плати і високий рівень тіньової діяльності.

Особливо слід відмітити недосконалість системи розподілу доходів від надходжень плати за водні об'єкти. У порушення діючого водного законодавства і конституційних норм доходи від плати за водні об'єкти цілком передаються в бюджети суб'єктів України.

Специфічними особливостями природно-ресурсного потенціалу країни є його розмаїтість, а також масштабність і комплексність вхідних у нього елементів. Одночасно для природних ресурсів України в багатьох випадках характерні, з одного боку, слабка задіяність у господарському використанні, а з іншого боку – складність і високий рівень витрат по їхньому освоєнню.

Аналіз досвіду зарубіжних країн показує, що ефективне регулювання природокористування може здійснюватися при одночасному використанні двох видів платежів за природні ресурси: за їхню витрату (споживання) і за право користування природними об'єктами в межах визначеної території. За допомогою першого виду платежів регулюється інтенсивність використання природних ресурсів і забезпечується нагромадження засобів на їхнє відтворення й охорону.

Платежі за право користування природними ресурсами покликані регулювати розподіл території між конкуруючими видами природокористування. За рахунок надходжень від цих платежів можна здійснювати фінансування природоохоронних, соціальних і інших нестатків даної території. Рівень цих платежів повинен корелювати з ринковими цінами на відповідну сировину

з урахуванням попиту і пропозиції і, одночасно, сприяти цілям ресурсозбереження.

Саме тому в умовах переходу до сталого економічного розвитку пріоритет повинний бути відданий невичерпному природокористуванню, охороні і відтворенню природних ресурсів. Тому ресурсні платежі повинні бути економічно значимими, мати істотну питому вагу в загальній структурі податків. Три групи податкових платежів покликані скласти систему оподаткування в сфері природокористування: податки за право користування природними ресурсами; платежі на відтворення й охорону природних ресурсів; платежі за понадлімітне і нераціональне використання природних ресурсів. Податкова система повинна забезпечувати вилучення економічної ренти на користь усього суспільства.

В умовах товарно-грошових відносин економічна оцінка природних ресурсів повинна виражатись у вартісній формі. Без вартісної оцінки сьогодні ще неможливо визначати вклад відповідних галузей у сукупні результати виробництва і відповідно доцільні масштаби вкладень суспільних коштів у їх розвиток. Правильна ж оцінка ресурсів, у тому числі й природних, з одного боку, забезпечує рівні економічні (госпрозрахункові) можливості для підприємств, що працюють в різних умовах, з другого – забезпечить створення ефективного матеріально-го стимулу до раціонального природовикористання.

Поряд з грошовою оцінкою суспільство може розраховувати, скільки потрібно витратити праці для придбання (одержання) тих чи інших елементів навколишнього середовища (трудова оцінка ресурсів), який їх обсяг у натуральному вираженні (натуральна оцінка).

Даючи вартісну оцінку елементів природного середовища, необхідно врахувати багато економічних, технічних, географічних, геологічних факторів. Можливе багатоцільове використання більшості елементів природного середовища, що також накладає відбиток на оцінку природних ресурсів. Вибір напрямку використання або їх поєднання визначається, як правило, не природними, а соціально-економічними факторами.

Загальноприйнятим критерієм економічної оцінки всіх видів природних ресурсів в більшості досліджень, що провадяться в цій області, є диференційна рента. Цей показник акумулює в собі оцінки таких факторів, як кількість і місце розташування ресурсів. Дослідження показника диференціальної ренти відкриває шлях для зіставлення різноманітних природних ресурсів і встановлення єдиних цін на природну сировину, за яких чистий дохід буде народногосподарським показником ефективності їх використання. Однак дискусія з цих проблем ще не завершена, продовжують висловлюватись точки зору про відсутність диференціальної ренти в наших умовах і тому безперспективність будь-яких концепцій встановлення цін на природні ресурси.

Це помилкова точка зору, оскільки однакова за кількістю та якістю праця, вкладена, наприклад, у різні за якістю земельні ділянки, дає різні економічні результати і за будь-яких умов. Аналогічні результати одержуються і на земельних ділянках з різним географічним положенням відносно районів реалізації готової продукції. Основна ідея рентної оцінки ресурсу полягає в наступному. Рентна оцінка за своїм значенням дорівнює народногосподарським (не галузевим і не індивідуальним) додатковим витратам, які можуть виникнути через вибуття цього ресурсу з експлуатації (наприклад, вичерпання корисної копалини, затоплення сільськогосподарських земель, заміна рекреаційного використання лісу на лісоексплуатаційне тощо).

Звичайно ресурс, який вилучається або, навпаки, залучається замість того, що є, називається замикаю-

чим. Ті ресурси, безповоротна втрата яких не супроводжується економічними втратами ні в даний момент, ні в перспективі, одержують нульову оцінку. Позитивну (не нульову) оцінку мають так звані обмежені ресурси, внаслідок прикладення суспільної праці до яких виникає диференціальна рента. Отже, обмежені ресурси – це такі ресурси, для забезпечення необхідної кількості яких потрібна трудова діяльність.

Методика визначення рентної оцінки ще остаточно не розроблена, відсутні самі рентні оцінки і плата за ресурси з урахуванням ренти. Останнє часом призводить до того, що ресурси використовуються нерационально, між відомствами недостатньо погоджено їх використання.

Ще одним своєрідним підходом до оцінки природних ресурсів є розрахунок ціни природного ресурсу (землі) на підставі витрат на освоєння угідь. Однак на відміну від оцінки землі на підставі диференціальної ренти при такому підході не враховуються природні, біологічні властивості ґрунту. При такому підході найвищу оцінку будуть мати угіддя, розташовані в несприятливих умовах, оскільки їх освоєння потребує капіталомісткої підготовки. Згідно з першим підходом:

$$\text{ОПР}_{\text{ДР}} = \frac{\text{ДР}}{E_H} \quad (3)$$

де ОПР_{ДР} – оцінка природного ресурсу на основі диференціальної ренти; ДР – диференціальна рента; E_H – норматив ефективності.

Відповідно другий підхід передбачає:

$$\text{ОПР}_{\text{В2}} = \Sigma B_0 \quad (4)$$

де ОПР_{В2} – оцінка природного ресурсу за витратами на його освоєння; ΣB_0 – витрати на освоєння даного природного ресурсу.

Оцінка природного ресурсу за агрегованим показником матиме такий вигляд:

$$\text{ОПР}_a = \frac{\text{ДП}}{E_H} + B_0 \quad (5)$$

Останнім часом широкої популярності набула енергетична оцінка природних продуктивних сил. Вона ґрунтується на тому, що природні ресурси мають певний енергетичний еквівалент, який залежить від їх внутрішнього потенціалу і попередніх витрат на їх утворення. Тобто під різномірні явища підводиться єдина основа, що дає змогу їх порівнювати. Різниця або відношення між витратами і виходом енергії досить об'єктивно характеризує продуктивність праці.

Техніка розрахунку оцінки природного ресурсу за енергетичною методикою зводиться до дії згідно з формулою:

$$\text{ОПР}_E = \frac{E_B}{B_e} \quad (6)$$

де ОПР_E – оцінка природних ресурсів енергетична; E_B – енергетичні витрати на утворення певного виду природних ресурсів; B_e – вихід енергії, який може бути одержаний з цього виду природного ресурсу при його використанні.

Оцінка лісових ресурсів провадиться у формі так званої лісової такси (тарифу). Це ніби ціна деревини дерев, які ростуть в лісі, вона, за задумом, повинна замінювати витрати держави на ведення лісового господарства, на виробництво лісу, вирівнювання господарських угідь лісових підприємств. Однак вона не виконує цих завдань передусім тому, що встановлена на недостатньому рівні.

Очевидно, що з точки зору раціонального використання лісових деревних ресурсів їх оцінка повинна встановлюватись, виходячи з оптової ціни такого рівня, щоб

була вигідною експлуатація і гірших ділянок лісу, звичайно, може призвести до деякого загального підвищення цін на лісоматеріали, але сприятиме кращому використанню лісу. Лісова такса повинна покривати витрати на лісовідновлення – підготовку ділянок, посадку сіянців, догляд за ними, на боротьбу із заглушенням хвойних посадок малоцінними швидкоростучими породами.

З рентних відносин можна виходити і оцінюючи такий природний ресурс, як вода. Тут диференціальна рента виникає в умовах обмеженості водних ресурсів і до певної міри монополії на воду як однієї із засобів ведення господарства. При достатку води (в океані, в морі, в річці) в самому джерелі вона безплатна, подібно до атмосферного повітря, за умови, що кількість води, що забирається з джерела, постійно компенсується природним шляхом.

Однак використання води з цих джерел для господарських, комунальних, побутових потреб вимагає витрат на її доставку від джерела до місця споживання. Ці витрати – у водозабір і очисні споруди, у водопровід – визначають капітальні вкладення, собівартість води, приведені витрати. Крім того, саме джерело може потребувати витрат на підтримання його в стані, придатному для застосування (наприклад, роботи по виправленню русла ріки).

В умовах нестачі води і необхідності її використання для господарських та інших цілей в дію вступають рентні відносини. Чим більший дохід господарства від одержуваної для поливу води, тим більша диференціальна рента, тим вища й оцінка води. Очевидно, повинні бути враховані й інші фактори, що впливають на оцінку води.

З одного боку, оцінка води визначається, як сказано, витратами на доставку води – по зрошувальних каналах, трубах тощо, а також витратами на підготовку води до використання і на її очищення. З другого боку, на обсяг продукції водоспоживачів впливає не лише водопостачання, а й умови ведення сільського господарства – наявність машин, застосування добрив, організації праці. Це, звичайно, не має ніякого відношення до утворення водної ренти.

Подібно до того як диференціальна земельна рента залежить від додаткового доходу, який одержують при неоднаковому використанні землі (рілля, луки, забудова, дороги і т. д.), що може відбитися на ціні певної ділянки, так і диференціальна рента на воду з одного і того ж джерела (ріки, озера) залежить від напрямку її використання, а цим визначається й оцінка води.

На практиці оцінка води пропорційно диференціальній і водній ренті поки що не застосовується. Не встановлена і плата за воду з метою зрошення. Між тим, якби така оцінка існувала, можна було б проводити економічні розрахунки, порівняння варіантів використання води, порівняння ефективності розвитку в різних місцевостях тих чи інших культур, які потребують неоднакової кількості води для поливу та різних технологій водогосподарських заходів, наприклад, для реконструкції зрошувальної системи з метою скорочення втрат води чи спорудження гребель і каналів для збільшення кількості води, що надходить для зрошення.

Для деяких природних ресурсів, наприклад для повітря, вартісна оцінка поки що в принципі незастосовна. Атмосферне повітря у нас безплатне і поки що не існує дефіциту, щоб встановлювати за нього плату.

Економічна оцінка природних багатств повинна врахувати довгострокові народногосподарські результати використання природних ресурсів. Щоб виконати це, необхідно оцінювати всі ресурси на єдиній методологічній основі; враховувати в оцінці потенціальний (а не фактично досягнутий) ефект їх використання; з найбі-

льшою повнотою враховувати фактор часу при проведенні ресурсоочінних робіт.

Тому, очевидно, в змішану методику оцінки природних ресурсів слід включати витрати (див. формулу 7), де B_1 – витрати коштів на пошук, освоєння нових гірших ресурсів; B_2 – витрати на розробку способів задоволення потреб у дефіцитних ресурсах за рахунок вторинної переробки відходів і комплексного використання ресурсів; B_3 – витрати на дослідження можливостей відтворювати ресурси штучним шляхом або, якщо це неможливо, створювати їх замітники.

Так, в оцінку відновлюваних природних ресурсів, які споживаються, слід включити витрати не лише на розвідку і видобуток, диференціальний дохід, одержаний від їх експлуатації, витрати, спрямовані на попередження шкоди середовищу, а й на їх відтворення (наприклад, на вирощування лісу). Якщо ж використовуються невідновлювані ресурси, в оцінку слід включати витрати на створення їх заміників. Оцінку родовища ресурсів за "змішаною" методикою можна назвати повними витратами і позначити через Z . Тоді оцінка одиниці природного ресурсу буде розраховуватись за формулою:

$$ОПР_{ЗМ} = \frac{Z}{n} + \frac{B_1 + B_2 + B_3}{nt} \quad (7)$$

де n – розмір запасів ресурсу в натуральному вираженні (т, кг тощо); t – час, через який виникає потреба в витратах.

Витрати на освоєння нових земель можна розділити на три групи:

- на освоєння боліт, мілководдя, водойм, чагарників, пісків, кам'янистих місць, солончаків, ділянок під дорогами, засипання ярів, будівництво комплексу споруд для захисту земель від ерозії тощо;
- на обробіток ґрунту, хімічну меліорацію, внесення органічних і мінеральних добрив, посів сільськогосподарських культур тощо.

В міру вичерпання вільних земель для сільського господарства виникає необхідність штучного відтворення ґрунту. Вже сьогодні існують його замітники (гідропоніка, аеропоніка тощо). Вчені стверджують, що в майбутньому людство буде шукати все більше можливостей для задоволення своїх потреб у харчуванні за рахунок повноцінних заміників (наприклад, тих, що вирощуються в морі).

Оцінка освоєних сільськогосподарських угідь за відтворенням землі значно вища, ніж оцінка, розрахована за "витратною", "рентною" або "змішаною" методиками.

Така оцінка буде стимулювати виробника берегти землю, дасть змогу навіть стримувати розростання міст. Адже включення в кошторисну вартість будівництва промислового підприємства оцінки сільськогосподарських угідь значно збільшить витрати на його спорудження. В результаті суспільство шукатиме менш цінні землі для будівництва або здійснюватиме реконструкцію застарілих підприємств, які б задовольняли потреби суспільства в тій чи іншій продукції.

Чим більше родючих земель, чим менше їх використовується для несільськогосподарських потреб, тим більший час їх експлуатації в сільському господарстві. В цьому випадку витрати будуть зменшуватися, що потягне за собою зниження ціни освоюваного гектара земельних угідь (ОПР). І навпаки, чим менше, тим більшою буде ОПР. Водночас з розвитком технічного прогресу дещо збільшиться диференціальна рента, тому зростуть витрати а, відповідно і ОПР. Оскільки у сільськогосподарський обіг залучаються все бідніші землі, а вилучаються частіше родючі, вартість гектара сільськогосподарських угідь для суспільства буде зрос-

тати. Розрахунок t повинен бути диференційований з урахуванням відтворюваності ресурсів.

Для відтворюваних ресурсів (ліс, риба тощо) слід врахувати природний приріст (ПП) і об'єм видобутку (Tr) на рік. В цьому випадку t_B буде розраховуватись за формулою:

$$t_B = \frac{V}{Tr - ПП} \quad (8)$$

де V – загальні запаси відтворювального ресурсу.

Незважаючи на досить низький рівень забезпеченості країни окремими видами природних ресурсів, вони впродовж багатьох років зазнавали масштабного екстенсивного використання, що призвело до їх виснаження, втрати можливостей відтворення та відновлення. Техногенний тип економічного розвитку змінюється стратегією сталого розвитку, який передбачає раціональне використання наявних природних ресурсів країни.

Наявність і багатство окремих видів природних ресурсів, значний трудовий і науковий потенціал, сприятливе географічне розміщення країни, спроможність окремих регіонів до інновацій, розвиненість промислового комплексу створюють сприятливі умови для сталого зростання економіки України.

Висновки. Чинним природоохоронним законодавством передбачені пріоритетні напрями відтворення та раціонального використання природних ресурсів. Їх реалізація повинна здійснюватися на національному, регіональному та об'єктному рівнях шляхом постійного й послідовного вирішення поточних і перспективних питань екологічної безпеки, охорони довкілля, розвитку та вдосконалення відповідно до стандартів ЄС законодавчої бази, застосування дієвих економічних інструментів.

Аналіз досвіду зарубіжних країн показує, що ефективне регулювання природокористування може здійснюватися при одночасному використанні двох видів платежів за природні ресурси: за їхні витрати і за право користування природними об'єктами в межах визначеної території. За допомогою першого виду платежів регулюється інтенсивність використання природних ресурсів і забезпечується нагромадження засобів на їхнє відтворення й охорону. Платежі за право користування природними ресурсами покликані регулювати розподіл території між конкуруючими видами природокористування. За рахунок надходжень від цих платежів можна здійснювати фінансування природоохоронних, соціальних і інших нестатків даної території. Рівень цих платежів повинен корелювати з ринковими цінами на відповідну сировину з урахуванням попиту і пропозиції і, одночасно, сприяти цілям ресурсозбереження.

Таким чином, в умовах сталого економічного розвитку організаційно-економічний механізм управління природозахисною діяльністю має забезпечити ефективну взаємодію та координацію роботи різних державних і суспільних організацій, які займаються охороною навколишнього середовища на різних рівнях: державному, регіональному та місцевому. Вони мають бути незалежними в організаційно-правовому та фінансовому відношеннях від виконавчих органів державної влади і діяти в межах відповідних екологічних законодавств.

Список використаних джерел

1. Закон України "Про охорону навколишнього природного середовища" [Електронний ресурс] / Верховна Рада УРСР; Закон від 25.06.1991 № 1264-XII; із змінами від 18.11.2012. – Електронні дані. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>
2. Залевська-Шишак А. Д. Основні напрями державного регулювання охорони довкілля та раціонального використання природних ресурсів в Україні / А. Д. Залевська-Шишак // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право: зб. наук. пр. – 2014. – Вип. 25. – С. 46-54.

3. Залевська-Шишак А. Д. Важелі державного регулювання природоохоронної діяльності як основа економічної безпеки в Україні. / А. Д. Залевська-Шишак // Стратегічні пріоритети забезпечення економічної безпеки України: зб. матеріалів наукового-практичного круглого столу (27-28 вересня 2012 р., м. Феодосія). – Феодосія: Вид-во "Київський університет ринкових відносин", 2012. – 106 с. – С. 58 – 62.

4. Кемпбелл Р. Маконелл, Стенлі Л. Брю. Аналітична економія. Принципи, проблеми і політика. Мікроекономіка. – Л.: "Просвіта", 1999.
5. Стігліц Дж. Економіка державного сектора. – К.: Основи, 1998. – 854 с.

Надійшла до редколегії 08.10.14

А. Залевская-Шишак, канд. экон. наук, доц.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ЕКОНОМИЧЕСКАЯ ПРИРОДА И РОЛЬ ПРИРОДОРЕСУРСНЫХ ПЛАТЕЖЕЙ В УСЛОВИЯХ УСТОЙЧИВОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

В статье раскрыта сущность и значение природоресурсных платежей в условиях стабильного экономического развития. Рассмотрен механизм использования природоресурсного потенциала Украины. Установлено, что платежи за использование природных ресурсов – важный компонент экономического механизма природопользования. Исследованы особенности действующего законодательства относительно установления платежей за природопользование. Обоснована необходимость создания эффективного институционального обеспечения относительно контроля налоговых органов за платежами по использованию природных ресурсов и их оценка.

Ключевые слова: экономическая оценка природных ресурсов, природоресурсные платежи, земельная рента, земельные ресурсы, предложение земли, спрос на землю, дифференциальная рента, энергетическая оценка природных продуктивных сил.

A. Zalievska-Shyshak, PhD in Economics, Associate Professor

Taras Shevchenko National University Kyiv, Kyiv, Ukraine

ECONOMIC NATURE AND THE ROLE OF NATURAL RESOURCES PAYMENTS UNDER SUSTAINABLE ECONOMIC DEVELOPMENT

The nature and value of natural resources payments under sustainable economic development are revealed. Mechanisms of using of natural resources potential of Ukraine are examined. Payments for use of natural resources is one of the most important components of an economic mechanism of nature management are established. Features of current legislation as to the setting fees for nature management are studied and the necessity of creating an effective institutional support in controlling of tax authorities for the collection of payments for natural resources and their evaluation is proved.

Keywords: economic valuation of natural resources, natural resources payments, land rent, land resources, land supply, land demand, differential rent, power valuation of natural productive forces.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Economics, 2014, 11(164): 33-38

JEL: E21, E52, E58

УДК 336.012.23

А. Ігнатюк, д-р екон. наук, проф.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ,

С. Кульпінський, канд. екон. наук, пров. наук. співроб.

НДЕІ при Міністерстві економічного розвитку і торгівлі України, Київ

ЕКСПАНСІЙНА МОНЕТАРНА ПОЛІТИКА І МОЖЛИВОСТІ ВІДНОВЛЕННЯ ІНВЕСТИЦІЙНОГО ЗРОСТАННЯ В УКРАЇНІ

У статті аналізуються основні інструменти експансійної монетарної політики та її вплив на інвестиційне зростання. Обґрунтовуються можливості трансформації монетарної політики у напрямку активізації інвестиційних процесів, зокрема через запровадження макропруденційних обмежень, розвитку інвестиційних альтернатив для населення та посилення ролі банків з державним капіталом. Пропонуються заходи інвестиційного стимулювання з боку національного банку, разом з Урядом, щодо розподілу емітованих коштів через інструменти монетарної експансії.

Ключові слова: інвестиції; монетарна політика; макропруденційне регулювання; державні банки.

Вступ. Девальвація гривні і перехід до вільного курсоутворення у 2014 р. зумовили низку негативних тенденцій для суб'єктів господарювання. Загострення конфлікту на сході України, дефіцит коштів для фінансування галузевих та інфраструктурних проектів і падіння інвестицій в пріоритетні галузі економіки протягом поточного року лише поглибили тенденції економічного спаду. За наявної валютно-курсової нестабільності посилюються негативні очікування суб'єктів господарювання. "Кредитне стиснення" на ринках позикового капіталу при високих відсоткових ставках вартості ресурсів і прискоренні інфляції обумовило зростання системних і систематичних ризиків розвитку економіки.

Очікуване зниження темпів економічного зростання упродовж 2014-2015 рр., падіння інвестицій в основний капітал на 30% за III квартал 2014 р. (до аналогічного періоду попереднього року) та погіршення перспектив подальшого приросту внутрішніх та іноземних інвестицій обумовлюють вироблення нових стратегічних пріоритетів взаємодії регулятивних органів з питань підтримки інвестиційного процесу монетарними методами. Рекордний приріст портфелю ОВДП Національним банком України у 2014 р., який перевищив 130 млрд грн. за

10 міс. року при інвестиційній стагнації і погіршенні фінансової дисципліни, свідчить про низьку ефективність трансмісійного механізму емітованих коштів в довгострокові інвестиції. Ріст грошової маси у попередні роки через викуп ОВДП центральним банком також не мав впливу на інвестиційну експансію.

За таких умов зростає необхідність індикативного втручання Уряду країни у процеси перетоку капіталів, забезпечення збільшення обсягів надходження фінансових ресурсів у галузі промисловості та пріоритетні інвестиційно-інноваційні проекти.

Об'єктом дослідження є механізми та інструменти стимулювання інвестиційного розвитку економіки, предметом дослідження є методи запровадження монетарної підтримки інвестиційних проектів через експансійну монетарну політику.

Огляд літератури. Дослідження взаємозв'язку макроекономічних і монетарних показників показали, що зміни у грошовій масі чинять сильний та швидкий вплив на динаміку реального ВВП та інфляційні процеси, а це в свою чергу справляє значний вплив на розвиток високотехнологічних галузей [1]. Монетарна політика також розглядається як інструмент підвищен-

ня конкурентоспроможності, зокрема через політику девальвації грошової одиниці, зниження процентних ставок, нарощування кредитування та зниження інфляційних очікувань [2]. С.В.Науменкова наголошує на тісній координації грошово-кредитної та бюджетно-податкової політики в рамках реалізації єдиної політики держави, що сприятиме цінovій, фінансовій та макроекономічній стабільності [3]. Комплекс заходів, який має досягатися для інвестиційного зростання, безінфляційного наповнення економіки грошима, підвищення конкурентоздатності економіки через підвищення інноваційних розробок та підтримання внутрішнього попиту при мінімізації використання фінансових ресурсів у спекулятивних цілях, передбачає залучення широкого спектру інструментів. Однак всі з них можна віднести тієї чи іншою мірою до монетарного регулювання.

Ряд досліджень доводить, що експансійна монетарна політика лише підтримує так звані "бульбашки" на ринку нерухомості, тобто нестримний ріст цін, який в кінцевому рахунку веде до рецесії [4]. Серед вітчизняних дослідників дане явище було розглянуто В.Шевчуком, який серед причинно-наслідкових механізмів на ринку нерухомості в Україні відзначив надмірну пропозицію грошової маси з боку НБУ, недостатню пропозицію на ринку житла та існування "інвестиційних сигналів" певних груп [5]. Автор рекомендує застосування суто фіскального інструменту – прогресивного податку на нерухомість, який має нівелювати монетарні фактори даного зростання. О.Барановський відзначає, що всі спроби подолати бульбашки, які утворилися через наслідок задіяння вільних грошей суто монетарними методами, не мали успіху [6]. Серед причин, автор наводить ті обставини, що центробанки провідних країн, досягнувши успіхів у приборканні інфляції, лібералізували свою монетарну політику. Позицію щодо низької відсоткової ставки ФРС протягом тривалого періоду часу, як однієї з головних причин фінансової кризи, було висловлено у багатьох дослідженнях. З 2000 р. дохідності по іпотечним облігаціям були досить привабливими, порівняно з іншими видами облігацій зокрема тому, що ФРС утримував відсоткову ставку на низькому рівні. Інвестиційні банки здійснювали випуски та продаж значних обсягів цих облігацій на ринку і доля тих іпотечних кредитів, що конвертувались в іпотечні облігації зростала стрімким темпом – з 50% у 1995 р. до 80% у 2008 р. [7].

Методологія дослідження. Використано методи статистичних порівнянь, групування, кореляційно-регресійного аналізу. Використано дані Держкомстату, НБУ та фінансової звітності окремих банків. При визначенні середніх значень відсоткових ставок використано середньозважені ставки за квартал, вираховані на основі Бюлетеня НБУ.

Невирішені раніше частини проблеми. Інвестиційні аспекти монетарної експансії залишаються недостатньо дослідженими як у вітчизняній, так і зарубіжній літературі, оскільки ціла низка дестимулюючих факторів, включаючи високий ступінь ризиків, наявність спекулятивних каналів перетоку коштів та стрибки короткострокових ставок утримують емітовані кошти від довгострокових інвестицій. Окрім того, у таких країнах як США, Японія та країни Єврозони монетарна експансія не викликала відповідного пожвавлення інвестиційної динаміки, а лише тимчасово підвищила вартість активів фондового ринку.

Мета статті. Обґрунтування можливостей трансформації нинішньої монетарної політики у напрямку сприяння інвестиційному розвитку в умовах дефіциту кредитного ресурсу та високих відсоткових ставок через інструменти монетарної експансії.

Виклад основного матеріалу. Виділяють такі основні канали монетарної експансії, як зниження відсоткових ставок і придбання облігацій у портфель центробанку (т.зв. "кількісне пом'якшення"). Утримання низької відсоткової ставки є інструментом експансійної монетарної політики, який може спричиняти дисбаланси на фінансових ринках і не обов'язково сприятиме інвестиційній експансії. Однак це залежить від механізму трансмісії емітованих коштів. В роботі, присвяченій ролі низьких відсоткових ставок у виникненні кризових явищ, поняття ставки, яка є нижча за оптимальну, розглядається як фактор сприйняття ризику учасниками фінансових ринків. Її вплив здійснюється через 2 канали: портфельний та забезпеченості активу. Через перший знижується прибуток надійних активів, що змушує фінансових посередників здійснювати пошук більш ризикових вкладень. За меншого обсягу купівлі-продажу облігацій на первинному ринку у фінансових посередників залишається менше забезпечених активів для проведення операцій репо. Звідси канал забезпеченості активу обмежує здатність фінансових посередників вдаватися до більшого ступеня ризиків через ринок угод репо [8]. Автори даного дослідження пропонують розглядати спільне визначення оптимального регулювання капіталу та відсоткових ставок, оскільки регулювання капіталу до певної міри знижує ступінь ризику.

При оцінці монетарної експансії важливим є урахування наявності можливостей для вкладень вільних ресурсів домогосподарствами, підприємствами, пенсійними фондами та іншими учасниками фінансових ринків. Стимули до здійснення диверсифікації вкладень змушують учасників фінансових ринків звертатися на зовнішні ринки. Такі альтернативи як ринок акцій та корпоративних облігацій (через КУА), золото, нерухомість, іноземна валюта присутні в Україні. На фінансових ринках розвинених країн широко представлені такі додаткові альтернативи, як ф'ючерси на товарних ринках, хедж-фонди та ряд фондів спільного інвестування, що спеціалізуються на стратегіях досягнення доходностей у середньому вищих за фондові індекси. Наявність широкого спектру альтернатив дає змогу зменшення ризиків монетарної експансійної політики як для домогосподарств, так і підприємств, які мають вільні ресурси.

Монетарна експансія у період з 2005-2008 рр. за характером була більшою мірою спричинена припливом іноземного капіталу і відповідним нарощуванням золотовалютних резервів НБУ. Період 2010-2013 рр. характеризувався більш низькими темпами приросту грошових агрегатів, при поступовому скороченні золотовалютних резервів НБУ, збереженні відсоткових ставок на високому рівні і позитивній динаміці депозитів фізичних осіб. Приріст долі останніх до 40% в зобов'язаннях банків, при одночасному погашенні частини зовнішньої заборгованості банків, став наслідком практичної відсутності альтернатив для вкладень: після вагомих втрат вартості заощаджень у вітчизняних КУА в 2008-2009 рр. та падінні на ринку нерухомості депозити і готівкова валюта стали чи не єдиними альтернативами вкладень на фінансових ринках. Поступове підвищення ставки рефінансування НБУ, накопичення валюти домогосподарствами, виникнення дефляційних тенденцій і інвестиційна стагнація частково стали наслідком відсутності альтернатив вкладень заощаджень у посткризовий період.

Потенціал заощаджень є досить високим, але банківські депозити залишаються пріоритетною альтернативою для більшості вкладників. Приріст фінансових активів, зокрема грошових вкладень, заощаджень в цінних паперах та заощаджень в іноземній валюті в 2013 р. складав 8,2% наявного доходу. В грошовій

формі це перевищувало 115 млрд грн., згідно даних Держкомстату. За той же рік ріст депозитного портфелю становив 71,3 млрд грн., згідно даних НБУ, тобто

близько 60% заощаджень були в цій формі. Інші види заощаджень, такі як вкладення в золото чи нерухомість, були в меншості.

Таблиця 1. Альтернативи вкладень заощаджень і можливості регулювання для розвитку інвестиційних процесів

Альтернативи вкладень	Ступінь ризику	Можливості розвитку інвестиційних процесів
Ринок акцій та корпоративних облігацій (через КУА)	Висока волатильність ринку акцій, падіння на 60% в 2009 р.; низька ліквідність для ринку облігацій	Підвищення якості рейтингування емітентів; випуски державних інвестиційних облігацій
Золото (як актив)	Залежність від тенденцій долару США, глобальних ризиків	Використання золотовалютних резервів як гарантії при запровадженні стратегічно важливих інвестиційних проектів
Нерухомість	Прив'язка до долару США, падіння на 30% в 2009 р.	Макропруденційні обмеження
Іноземна валюта	Низький	Запровадження податку на певні обсяги купівлі; випуски державних інвестиційних облігацій, деномінованих у валюті; помірна прогнозована девальвація
Банківські депозити	Фонд гарантування вкладів; випадки банкрутств	Фіксація курсу гривні (помірна прогнозована девальвація), використання довгострокових депозитів державними банками в інвестиційних проектах
ОВДП для населення	Відсутність випадків дефолтів	Випуски державних інвестиційних облігацій

* Джерело: складено на основі аналізу учасників ринку фінансового посередництва в Україні і пропозицій щодо його регулювання

Частка заощаджень по відношенню до наявного доходу в окремі роки досягала 10-11%, саме у періоди тривалої валютно-курсової стабільності. З урахуванням річного рівня витрат на рівні 1,25 трлн грн. у 2013 р., доведення рівня заощаджень до більш високого значення, до 15%, як у 2010 р., могло б принести

додаткових потенційних інвестиційних ресурсів в обсязі 65-75 млрд грн. на рік. (Рис.1). Перераховані у Таб.1 альтернативи вкладень ресурсів для населення доводять наявність можливостей застосування регулятивних заходів на фінансовому ринку для розвитку інвестиційних процесів.

Рис.1. Наявний дохід, заощадження і потенціал додаткового приросту фінансових активів населення, млрд. грн.

Джерело: складено авторами на базі даних Держкомстату

Ринок акцій та корпоративних облігацій так і не досяг пожвавлення, притаманного йому у 2006-2008 рр. і перебуває у стані стагнації. Для поліпшення інвестиційних можливостей використання вільного ресурсу з боку органів регулювання в першу чергу необхідне забезпечення гарантій приватних інвестицій у проекти, започатковані державою, або за її підтримки. Задля цього необхідне підвищення якості рейтингування емітентів з акцентом на галузеві та циклічні фактори, запрова-

дження випусків державних інвестиційних облігацій і створення можливостей їх розміщення серед населення на кшталт "військових облігацій", запропонованих КМУ у квітні 2014 р. [9]. Покажемо досвід Китаю у стимулюванні ринку облігацій. Уряд країни активізував дії у напрямку пожвавлення ринку боргових цінних паперів. Даний ринок є відносно малим, порівняно з США, де його обсяг (понад 8 трлн дол. США) становить більше половини його ВВП. У Китаї, його обсяг ледве пере-

вищував 10% ВВП за результатами 2013 р. З цієї метою, з 2012 р. Комісія з цінних паперів Китайської народної республіки почала розробку нових продуктів для фінансового ринку, включаючи муніципальні облигації. Комісією було складено план надання можливостей малому і середньому бізнесу продавати борг, який відповідав спекулятивному рівню на інших ринках [10]. Згідно намірів Комісії, обертання "сміттєвих" облигацій на ринку дало б змогу провадити адекватну оцінку ризиків від яких можна було відштовхуватися при оцінці інших фінансових інструментів.

Протягом тривалого періоду часу ринок облигацій Китаю служив посередником між державними банками і державними компаніями, Народний банк Китаю давав дозвіл на випуски, державне планове агентство схвалювало випуски інфраструктурних облигацій, які стали основою для програми державного стимулювання економіки в 2009 р. За створення гарантій з боку держави чи випуску інвестиційних чи інфраструктурних облигацій, обсяги інвестицій в Україні могли б знову збільшуватись.

Що стосується нерухомості та придбання іноземної валюти, то дані альтернативи вкладень мають регулюватися з позиції обмеження обсягів вкладень у дані ак-

тиви суто макропруденційними методами (нерухомість чи податками на купівлю валюти вище певного рівня).

Використання золота як застави чи гарантії при запровадженні урядом стратегічно важливих інвестиційних проектів є доволі ризиковим, особливо зважаючи на низький рівень золотовалютних резервів НБУ. Це можливо лише за умови досягнення ними рівня удвічі або утричі вищого за мінімальний рекомендований МВФ рівень (12 тижнів товарного імпорту), тому дана можливість має розглядатися лише у довгостроковій перспективі.

Нарешті, випуски ОВДП для населення, зокрема деноміновані у валюті, було розпочато у 2011 р., проте широкого поширення вони не набули саме через недостатність гарантій з боку уряду.

З огляду на можливість створення каналів спрямування ресурсів монетарної експансії в інвестиційні процеси через сприяння накопичення фінансових активів населенням, необхідний комплекс заходів щодо залучення певного обсягу даних активів в інвестиційні проекти. Дієвість монетарної експансії має визначатися рівнем реальних відсоткових ставок, тоді як монетарна рестрикція, як правило, веде до підвищення рівня реальних відсоткових ставок (Таб.2).

Таблиця 2. Характеристики наслідків монетарної експансії/рестрикції для інвестиційного зростання в Україні

Експансія	Рестрикція
Підвищений попит на валюту	Дефляційні тенденції
Підвищення рівня доларизації	Інвестиційна стагнація
Зниження реальної відсоткової ставки	Збільшення реальних відсоткових ставок
Збільшення випусків боргових зобов'язань	Зростання резервів на окремому рахунку в центробанку
Підвищення обсягів кредитування	Підвищення вкладень у нерухомість, золото та інші активи

Джерело: складено авторами

Як показав аналіз заходів монетарної експансії в Україні, при їх здійсненні мають місце такі негативні тенденції, як підвищений попит на іноземну валюту та збільшення рівня доларизації. Протидіяти цьому можливо більш жорсткими заходами щодо валютного ринку.

Високий рівень реальних відсоткових ставок у 2012-2013 рр. підтверджує рестрикційність монетарної політики даного періоду. Загалом, можна констатувати, що монетарна політика НБУ у пост-кризовий період у цілому не була стимулюючою для інвестиційного зростання. Я.Белінська зазначає, що незважаючи на пом'якшення монетарної політики в плані послаблення резервних вимог і зниження облікової ставки, вона не є ефективною у фінансуванні інвестиційних процесів [11]. Серед причин відзначається, що завдання гальмування інфляційних процесів домінує над необхідністю стимулювати інвестиції шляхом зниження процентних ставок. Тобто знаходження компромісу між утриманням низької інфляції та доступністю ресурсу для інвестиційного зростання мало стати завданням НБУ на етапі посткризового розвитку. Сюди додамо завдання, що мали бути вирішені Урядом спільно з НБУ на етапі після початку кризи і які могли б знизити негативні наслідки політичної та економічної кризи 2014 р., зокрема через посилення ефективності інвестиційної складової зростання ВВП:

- утримання низької волатильності обмінного курсу;
- посилення макропруденційних заходів;
- створення каналів розподілу емітованих коштів через державні фінансові установи;
- визначення пріоритетів інвестування в реальний сектор економіки через різноманітні механізми стимулювання.

На прикладі ряду розвинених країн можна дослідити, яким чином монетарні стимули мають вплив на інвестиційний розвиток. Тут особливу роль відіграють

фактори переливу коштів від центрального банку до інвестиційних проектів, або наявність відповідних каналів трансмісії. Так, якщо банки мають достатній стимул до вкладень в державні облигації, тобто якщо дохідність цих інструментів є привабливою для вкладень у них, порівняно з кредитними вкладеннями, то у даному випадку є доцільним втручання центробанку. Воно має спрямовуватися на збільшення обсягів їх викупу в свій портфель з метою подальшого зниження дохідностей і таким чином пошуку банками нових джерел підвищення прибутку. Однак, на практиці, в Україні найбільш розповсюдженими джерелами дохідності для банків після державних облигацій ставали споживче кредитування, іпотечне кредитування, кредитування торгових мереж та валютні операції. Лише за 10 міс. 2014 р. банки одержали дохід від торгових операцій (які включають переважно купівлю-продаж іноземної валюти) на рівні 10,5 млрд грн., що майже в 10 разів вище за аналогічний період попереднього року. В іншому випадку, необхідне державне втручання, причому не лише з боку центробанків, а й з боку органів регулювання економічного розвитку з метою знаходження потенційних джерел економічного зростання.

До каналів ефективного розподілу емітованих коштів і їх спрямування в реальний сектор економіки ми віднесемо наступні:

- державні банки, через які здійснюється розподіл коштів, сек'юритизація активів інвестиційних проектів та контроль за спрямуванням коштів;
- рефінансування недержавних банків по факту виділення коштів в інвестиційні проекти;
- банки розвитку, створені у країнах з високими потребами в стимулюванні внутрішнього виробництва, переважно в країнах, що розвиваються.

Питання посилення ролі державних банків розглядалося у працях вітчизняних дослідників на етапі необхідності їх рекапіталізації. Зокрема Н.Шелудько зауважила, що зменшення державної частки на банківському ринку може привести до обмеження впливу держави на "фінансування пріоритетних напрямів економіки, унеможливить участь державних банків у масштабних ін-

вестиційних проектах державної ваги" [12]. Частка державних банків в загальних активах банківської системи у пост-кризовий період виросла до 20% (станом на 01.06.2014), з усього 12,9% на 01.01.2009 (Рис.2), проте ці установи так і не стали каталізатором інвестиційного розвитку, перейнявши на себе функцію інвесторів в державні облигації.

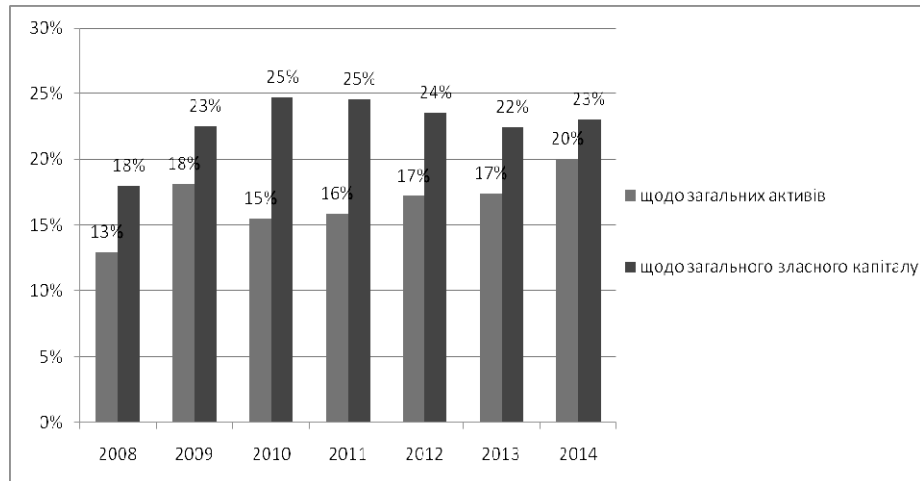

Рис.2. Частка банків з державним капіталом в активах і капіталі банківської системи України

Джерело: розраховано за даними НБУ щодо фінансової звітності банків

Інвестиційний ріст був практично відсутнім, склавши в середньому усього 1,8% в 2010-2013 рр., а річний рівень інфляції в 2014 р. перевищив 18% (на листопад 2014 р.) і це відбувалося за відсутності монетарних стимулів чи будь-якої експансії через механізми монетарного стимулювання. Окрім трансформації банків з державним капіталом, питання створення банку розвитку в Україні розглядалось неодноразово, зокрема у попередніх програмах розвитку економіки. Інші інструменти поживлення інвестиційної діяльності з боку держави також не набули поширення через відсутність законодавчих змін і недостатність заходів монетарної політики саме в стимулюванні довгострокового інвестування. Наприклад, такий інструмент, як сек'юритизація активів інвестиційних проектів є відносно новим поняттям і згадувався у працях фахівців ОЕСР [13]. Окремі аспекти сек'юритизації у вітчизняному банківському секторі розглядалися О.Дзюблюком з позиції збільшення обсягів кредитних операцій та очищення балансів банків від ризикових активів [11]. Даний інструмент міг би бути застосованим в інвестиційних проектах, наприклад пов'язаних з генерацією відновлювальних джерел енергетики. Це було б можливо при задіянні суто монетарних заходів поживлення економіки, а не фіскальних, роль яких залишається домінуючою (субсидії, податкові стимули).

Вплив монетарних заходів стимулювання на загальний номінальний ВВП було досліджено через такий показник, як фінансування інвестицій в основний капітал через банківські кредити, або інвестиційне кредитування, зміну відсоткових ставок, які можуть бути зниженими при рефінансуванні банків при виділенні ними коштів у визначені державою інвестиційні проекти чи рефінансування банків з державним капіталом та загального кредитування юридичних осіб. Було оцінено наступне регресійне рівняння (1).

$$\text{LOG}(\text{GDP\_NOM}) = 4.94 + 0.17 \cdot \text{LOG}(\text{INV\_LEND}) - 0.57 \cdot \text{LOG}(\text{INTER\_MANUF}) + 0.54 \cdot \text{LOG}(\text{CORP\_LOANS})$$

(2,2) (3,5)   (-2,4)   (4,22) (1)

$$R^2 = 0,77 \quad DW = 1,88$$

(у дужках t-статистика)

де, GDP_NOM номінальний ВВП, INV_LEND – банківські та інші позики в капітальних інвестиціях, INTER_MANUF – процентна ставка в секторі обробної промисловості, CORP_LOANS – кредити юридичним особам.

Статистична вибірка: 2008:1 – 2014:2 (поквартальні дані, 26 спостережень)

Коефіцієнт що виражає вплив інвестиційного кредитування на ВВП у формулі (1) виявився помірним (0,17), що є наслідком низької питомої ваги кредитів в інвестиціях, однак є достатнім для внесення позитивних змін у ВВП при збільшенні витрат спрямованих на стимулювання економіки. Відсоткова ставка в обробній промисловості виявилась досить значимою з негативним коефіцієнтом, що доводить необхідність впливу на неї через монетарні чи інші інструменти. Коефіцієнт щодо кредитів юридичним особам також виявився позитивним і значимим, однак він може виражати високу ступінь впливу споживання на номінальний ВВП, так як вагома частка кредитного портфелю спрямована на кредитування роздрібною торгівлю, кредитування фізичних осіб чи будівництва, що пов'язано з іпотекою.

Початок фінансової кризи 2008 року привернув увагу до вищезгаданого "кількісного пом'якшення", як інструменту монетарної експансії, яке дало поштовх масивній купівлі державних облигацій багатьма центробанками світу, в т.ч. України, де викуп ОВДП Національним банком протягом 2009-2013 рр. перевищив 200 млрд грн, переважно для фінансування дефіциту бюджету. Даний канал трансмісії проявлявся неоднорідно у різних країнах, в залежності від ступеня розвитку фондового ринку і того, наскільки домінують банки в перерозподілі емітованих ресурсів і стимулах банків до вкладення в реальний сектор. Однак беззаперечно одне – він впливав на розвиток реального сектора економіки там, де діяли інші механізми, окрім суто монетарного.

Адже його суть полягає у впливі лише на фінансовий сектор, а потрібні механізми, що формують субканали, які перенаправляють ресурс від: а) придбання держоблігацій банками; б) операцій на міжбанківському ринку; в) фінансування придбання імпорту до: 1) виробничої сфери; 2) придбання іпотечних облігацій чи фінансування іпотечного кредитування.

Висновки. Для повноцінного ефекту монетарна експансія повинна мати наслідком інвестиційну експансію, для чого мають достатньою мірою функціонувати канали трансформації випущених в обіг ресурсів. Розрахунки показали вагомий вплив інвестиційного кредитування на номінальний ВВП і вагомий негативний вплив відсоткових ставок, що обумовлює потребу у запровадженні додаткових заходів стимулювання інвестицій в реальний сектор економіки. Фахівці міжнародних фінансових організацій та ряд науковців відзначають необхідність дотримання значення інвестицій в основний капітал у країнах, що розвиваються, на рівні 28-35% ВВП. В Україні дане значення за підсумками 2013 року склало усього 18,1%, тоді як пікове значення на рівні 27,5% було досягнуто в 2007 р. Це можливо лише завдяки створенню відповідних механізмів покриття інвестиційного дефіциту з боку державних фінансових інститутів, зокрема емісійних механізмів з залучення банків з державним капіталом.

Також рекомендується одночасне запровадження таких макропруденційних обмежень, як максимальне відношення кредитів до депозитів, ліміти на придбання валюти банками, обмеження на роздрібне і споживче кредитування та кредитування непродуктивних секторів економіки взагалі.

З метою досягнення сприятливих умов для довгострокових вкладень рекомендується запровадження інвестиційних та інфраструктурних облігацій і відповідне створення гарантії з боку держави для вкладників. Для повноцінного функціонування заходів експансійної монетарної політики рекомендується створення умов для таргетування реальної відсоткової ставки, що сприятиме довгостроковому інвестуванню.

Перелік використаних джерел

1. Онищенко, В.О. Дослідження впливу грошово-кредитної політики на макроконтентоспроможність країни / В.О.Онищенко, Ю.С.Довгаль, Т.В.Савченко // Вісник Української академії банківської справи. – 2011. – № 2(31). – С. 7-12.
2. Белінська Я.В., Качур А.В. Монетарні важелі підвищення конкурентоспроможності економіки та виходу на сталу траєкторію економічного зростання // Економічний вісник університету. – 2013. – Вип. 21(1). – С. 190-196.
3. Науменкова С.В. Нові тенденції в механізмі регулювання фінансового сектору // Вісник Національного банку України. – 2011 – №12. – С.4 – 11.
4. Bordo M. D. Expansionary Monetary Policy Can Create Asset Price Booms // Economic policies for the 21st century. – Shadow Open Market Committee, 2012. – 7 p.
5. Шевчук В. Передумови та загрози "переприву" ринку нерухомості та механізми його врегулювання // Стратегічні пріоритети: Науково-аналітичний щоквартальний збірник. – 11/2006. – №1. – С.118-127.
6. Барановський О.І. Економіка "мильних бульбашок" // Економіка і прогнозування. – 2008. – №4. – С. 45-68.
7. Goodwin N. Macroeconomics in Context, Second Edition. Chapter 15: The Financial Crisis and the Great Recession / N.Goodwin, J.Harris, J.Nelson, B.Roach. – Sharpe, 2008. – p.337-356.
8. Cociuba S. Shukayev M, Ueberfeldt A. Do Low Interest Rates Sow the Seeds of Financial Crises? / S. Cociuba, M. Shukayev, A.Ueberfeldt – Bank of Canada. Working Paper 2011-31. – November 2011. – 54 p.
9. Про випуск облігацій внутрішньої державної позики "Військові облігації": Постанова Кабінету Міністрів України від 01 квітня 2014 року № 101 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sfs.gov.ua/baneryi/umov-pridbannya-ovdp/obligatsii-vnutr-derjavnoi-poz>
10. China bond market ready for takeoff after bold moves [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bloomberg.com/news/2012-06-11/china-bond-market-ready-for-takeoff-after-bold-moves.html>
11. Белінська Я. Монетарні важелі стимулювання інвестиційних процесів в Україні: Аналітична записка [Електронний ресурс]. – Національний інститут стратегічних досліджень, 2012. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/880/3>.
12. Шелудько Н. Проблема капіталізації державних банків України // Економіка і прогнозування : Науково-аналітичний журнал. – 08/2008. – №3. – С.45-60.
13. Policy Responses to the Economic Crisis: Investing in Innovation for Long-term Growth // OECD. – 2009. – June. – 37 p.
14. Дзюблюк, О. Особливості секьюритизації у механізмі управління кредитним ризиком банківської діяльності // Вісник Тернопільського національного економічного університету. – Тернопіль, 2009. – Вип. 2. – С. 45-55.

Надійшла до редколегії 26.10.14

А. Игнатюк, д-р экон. наук, проф.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина,

С. Кульпинский, канд. экон. наук, вед. научн. сотр.

НИЭИ при Министерстве экономического развития и торговли Украины, Киев, Украина

ЭКСПАНСИОННАЯ МОНЕТАРНАЯ ПОЛИТИКА

И ВОЗМОЖНОСТИ ОБНОВЛЕНИЯ ИНВЕСТИЦИОННОГО ПОДЪЕМА В УКРАИНЕ

В статье анализируются основные инструменты экспансионной монетарной политики и ее влияние на инвестиционный рост. Обосновываются возможности трансформации монетарной политики в направлении активизации инвестиционных процессов, в частности путем введения макропруденциальных ограничений, развития инвестиционных альтернатив для населения и усиление роли банков с государственным капиталом. Предлагаются меры инвестиционного стимулирования со стороны Национального банка, вместе с Правительством, по распределению эмитированных средств через инструменты монетарной экспансии.

Ключевые слова: инвестиции; монетарная политика; макропруденциальных регулирования; государственные банки.

A. Ignatyuk, Doctor of Sciences (Economics) Professor

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine,

S. Kulpinsky, PhD in Economics, research fellow, Division of Financial and Budgetary Policy

Research Institute under Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine, Kyiv, Ukraine

EXPANSIONARY MONETARY POLICY AND THE OPPORTUNITIES FOR RESURGENCE OF INVESTMENT GROWTH IN UKRAINE

This article is analyzed the basic tools of the expansionary monetary policy and its impact on investment growth. It is proposed transformation of monetary policy to activate the innovation processes, in particular by introducing macro-prudential limitations of investment alternatives for the population and strengthening the role of banks with state capital. In article is suggested the methods of National bank, together with the Government to stimulate investment by the use of the allocation of funds through the instruments of monetary expansion.

Keywords: investment; monetary policy; macroprudential regulation, state-owned banks.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Economics, 2014, 11(164): 39-45
УДК 657
JEL M 41

О. Михальська, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ УПРАВЛІНСЬКОГО ОБЛІКУ ВИРОБНИЧИХ ВИТРАТ НА ОЛІЙНО-ЖИРОВИХ ПІДПРИЄМСТВАХ

Впровадження в практику українських олійно-жирових підприємств моделей управлінського обліку виробничих витрат за "центрами відповідальності", що є метою їх максимальної оптимізації в сьогоденних умовах конкурентного ринку. Виділенням виробничих витрат, в якості об'єкта обліку кожного окремого "центру відповідальності", допоможе вдосконалити весь комплект облікових робіт з документального оформлення витрат, оцінки використовуваної сировини та інших матеріалів, списання витрат з оплати праці з відрахуваннями на соціальні заходи, списання амортизації в умовах сезонного характеру виробництва, розподілу послуг допоміжного і обслуговуючих підрозділів та загальновиробничих витрат. Тому, на підставі критичної оцінки діючого порядку обліку витрат, який склався на олійно-жирових підприємствах України, в статті пропонується детально дослідити ці питання.

Ключові слова: "центри відповідальності", оцінка сировини, оплата праці, амортизація, послуги обслуговуючих підрозділів, загальновиробничі витрати.

Постановка проблеми. Проблема з обліку витрат в олійно-жировій галузі, що виникають у розрізі "центрів відповідальності" основного виробництва та допоміжних підрозділів, щодо порядку віднесення на їх витрати основних та допоміжних матеріалів, оплати праці з відрахуваннями, амортизації, розподілу послуг допоміжних і обслуговуючих підрозділів та загальновиробничих витрат є недостатньо розкрито.

Щоб забезпечити формування витрат за вищевказаними статтями кожного "центру відповідальності" необхідне вирішення цілого ряду таких важливих проблем, як:

1. вибір методу списання послуг допоміжних і обслуговуючих підрозділів;
2. вивибір методу оцінки запасів;
3. вдосконалення документального оформлення операцій з відпуску матеріальних запасів у виробництво;
4. включення амортизаційних відрахувань в умових сезонного характеру виробництва;
5. вибір порядку розподілу загальновиробничих витрат.

Також слід звернути увагу на те, що удосконалення методичних засад управлінського обліку такого важливого об'єкта, як витрати, вимагає постійного їхнього коригування не тільки з позиції практики, а й методології. Багатоваріантність теоретичних підходів до розв'язання поставлених проблем стосується сучасних концепцій стосовно нових векторів досліджень економічної політики та практики господарювання [6], стратегії фірм на підтримання їхнього монопольного положення на ринку товарів [9] та ринку капіталів [7].

Огляд останніх досліджень і публікацій. Вчені, що займаються проблемою обліку витрат: як Андрійчук В.Г. [5], Друри К. [8], Івашкевич В.Б. [10], Ніколаєв О.Е. [11], Партии Г.О. [12], Пушкар М.С. [13], Чумаченко М.Г. [14] та інші переважно зосереджують свої дослідження в плані загального формування повної собівартості продукції, тоді як сьогоденні конкурентні умови вимагають дослідження з методики не стільки собівартості, скільки методики з обліку виробничих витрат на етапі виробничих цехів за "центрами відповідальності".

Метою роботи є розробка практичних засад моделей управлінського обліку виробничих витрат за "центрами відповідальності" для максимальної оптимізації в сьогоденних умовах конкурентного ринку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Виробничі витрати виступають в якості окремих аналітичних статей витрат, які плануються, нормуються і фактично обліковуються. На підставі розроблених моделей побудови обліку виробничих витрат за "центрами відповідальності" основного виробництва, що враховують технологічні та організаційні особливості олійно-жирових під-

приємств, аналітичний облік за вказаними центрами може здійснюватися за такими статтями (підприємство самостійно їх визначає з урахуванням своїх особливостей): витрати покупної сировини; витрати основних матеріалів; витрати допоміжних матеріалів; витрати таропакувальних матеріалів; витрати на напівфабрикати власного виробництва; покупні напівфабрикати і послуги виробничого характеру сторонніх підприємств і організацій; витрати на основну та додаткову заробітну плату; відрахування на заробітну плату на соціальні заходи; витрати на паливо та енергію на технологічні цілі; загальновиробничі витрати; витрати на утримання та експлуатацію машин та обладнання; інші виробничі витрати; непродуктивні витрати; супутня продукція (вираховується); відходи.

Щодо документального оформлення операцій з відпуску матеріальних ресурсів у виробництво, то в більшості підприємств олійно-жирової галузі, процеси документального оформлення операцій з відпуску заготовленої сировини та інших матеріалів не забезпечують в повній мірі інформаційних сучасних вимог оперативного контролю, через використання лімітно-забірних карт, списання з яких на витрати здійснюються тільки в кінці місяця. Тому, використання цього накопичувального місячного документа в забезпеченні управлінським обліком контролю витрат при їх бюджетуванні не ефективно. Це ще й тому, що нормативний метод обліку з його сигнальними документами про відхилення від норм витрат практично на більшості підприємств досліджуваної галузі не застосовується.

Також мають місце порушення порядку оформлення первинних та зведених документів, не завжди вказуються розмір та дата встановленого ліміту, відсутні погоджувальні підписи. Використання таких документів не дає можливості проводити аналіз та визначити відхилення фактичних витрат від встановлених норм. З метою усунення вказаних недоліків, необхідно посилити контроль не тільки за правильним оформленням застосованих первинних документів, а й впровадженням в практику олійно-жирових підприємств нормативного методу з його системою сигнальних документів про відхилення, що забезпечить прийняття оперативних управлінських рішень.

Вибір методу оцінки матеріальних ресурсів є одним із ефективних факторів управління витратами. В ринкових умовах ціни на матеріальні ресурси формуються конкуренцією і постійно змінюються, що стає проблемою визначення ціни заготовлених запасів при відпуску їх у виробництво.

Метод оцінки запасів має враховувати як умови формування їх ціни на ринку, так і економічні особливості

© Михальська О., 2014

роботи підприємства. Вибір методу оцінки запасів значно впливає на собівартість продукції та визначення фінансових результатів діяльності підприємств. Чим вища обґрунтованість норм витрат запасів на одиницю виготовленої продукції, тим більш реальною є оцінка визначених фактичних відхилень від норм. Тому норми витрат повинні встановлюватися не на тривалий період і постійно переглядатися. Можливо навіть щодавно, якщо заготовлена сільськогосподарська сировина відпускається прямо "з коліс" і від різних постачальників.

Звичайно, це значно збільшує і ускладнює процедуру ведення нормативного господарства на підприємстві. Але сучасні комп'ютерні програми значно спрощують цю роботу. Більш ефективного механізму ніж нормативний метод обліку витрат, в тому числі і використовуваних матеріальних ресурсів, не існує.

Щодо застосування методу ідентифікованої собівартості, який призначено використовувати для спеціальних замовлень, то олійно-жирова галузь технологічно є

масовим виробництвом. Але, у випадках підписання окремих спеціальних договорів на виробництво олії, наприклад за кордон або для фармацевтичних підприємств, використання методу ідентифікованої собівартості в обліку є можливим.

Привабливим, на предмет регулювання можливої величини оподаткованого прибутку, є і передбачений П(С)БО 9 "Запаси" [4] метод FIFO (First In, First Out). Сутність FIFO за сучасного темпу зростання цін означає, що відпуск у виробництво запасів відбувається за ціною нижчою, ніж у тих, що залишилися на складі, в результаті собівартості виготовленої олії буде нижчою, ніж при використанні інших методів оцінки – ідентифікованої та середньозваженої.

Переваги і недоліки розглянутих методів оцінки запасів розглянуто детальніше на прикладі окремого розрахунку вартості витраченої сільськогосподарської сировини (сої) на виробництво соєвої олії (табл. 1).

Таблиця 1. Порівняльна характеристика оцінка використаної сої на виробництво олії за методами середньозваженої, ідентифікованої собівартості та FIFO (на прикладі олійно-жирового заводу "Каховка Протеїн Агро")

Дата операції	Залишок на початок періоду		Надійшло		Вибуло		
	Кількість, тонн	Ціна, грн.	Кількість, тонн	Ціна, грн.	Кількість, тонн	Вартість витраченої сої (грн.)	
						середньозважена собівартістю	Ідентифікована собівартістю
4.09	20	453					
6.09			60	379	50	11900	20430
7.09			80	285			
13.09			100	310	80	25280	25620
15.09					120	37320	33350
Разом					250	82500	79400

*Джерело: розраховано автором

Розрахунки з використанням методу ідентифікованої собівартості свідчить, що вона також нижча середньозваженої собівартості. Хоча використання методів FIFO та ідентифікованої собівартості, навіть при їх ефективності недоцільне, адже воно пов'язане з малою вірогідністю спецзамовлень або тривалим надходженням сировини в запасах.

Тому, найбільш доцільним на олійно-жирових підприємствах є використання методу середньозваженої собівартості, який найкраще відповідає і вимогам нормативних принципів, а останній є базою впровадження бюджетування.

В процесі виготовлення олії виникають відходи і побічна продукція. Побічну продукцію оцінюють виходячи із загальної суми витрат на технологічний процес (за мінусом вартості відходів), які розділяють на основну продукцію олію і макуху (шрот) по співвідношенню виходу їх в натурі (тоннах). До побічної продукції відносяться макуха (шрот), гліцерин сирий, фосфатидний концентрат. До відходів, які оцінюються в цінах можливої реалізації і вираховуються із загальної суми витрат на технологічний процес, відносяться лузга, гудрони, шкарлупа, фузи, погони дезодорації, жир у відбійній глині. Більшість олійно-жирових підприємств України переробку відходів передають в оренду, через низьку рентабельність власної переробки.

Відходи виникають на різних стадіях (переділах) технологічного процесу, їх одержання за видами повинно бути відображено у "Виробничому звіті зміни", як і

основної продукції – олії та супутньої продукції макухи (шрот) за показниками:

- вид та обсяги переробленої сировини;
- нормативний вихід відходів у відсотках;
- фактична величина окремих відходів;
- відхилення від норм в розрізі причин (порушення технології, вдосконалення технології, невірному встановленні сортності використаної сировини тощо).

Дослідження показують, що на більшості олійно-жирових підприємств складаються тільки місячні виробничі звіти, а не щозмінні, чим втрачається контроль за нормами використання матеріальних ресурсів.

Витрати на оплату праці відносять як до постійних (в складі загальновиробничих), так і до змінних (основне виробництво, допоміжні і обслуговуючі підрозділи). На більшості підприємств галузі застосовується відрядна форма оплати праці, яка нараховується множенням виготовленої продукції на встановлену розцінку. Але на окремих підприємствах галузі оплату праці робітників здійснюють за визначеними власником ставками, що не зацікавляє їх в результаті власної праці.

Значну частину витрат у собівартості олійно-жирової продукції становлять загальновиробничі витрати. Незважаючи на високу величину цих витрат у собівартості, актуальність з удосконалення їх обліку суттєво зростає. Побудова обліку вказаних витрат на олійно-жирових підприємствах забезпечить обґрунтоване визначення собівартості лише із вдосконаленням методів їх розподілу. Це зумовлено також і вимогами бюджетування витрат за "центрами відповідальності".

На олійно-жирових підприємствах з їх асортиментом продукції, та високим рівнем технології, розподіл вказаних витрат найбільш доцільно здійснювати на основі діяльності у такій послідовності:

- визначення основних видів діяльності (операцій, що споживають ресурси);
- визначення переділу витрат для кожної групи загальновиробничих витрат;
- планування загальновиробничих витрат за видами діяльності;
- розрахунок ставки розподілу для кожної групи загальновиробничих витрат;
- віднесення загальновиробничих витрат до відповідних видів продукції (робіт, послуг).

В умовах бюджетування виробничих витрат визначення основних видів діяльності сприяє розподілу загальновиробничих витрат за бюджетними "центрами відповідальності" витрат і забезпечує зростання контролю за формуванням їх рівня, виявлення причин відхилень фактичних витрат від передбачених бюджетом.

Розподіл загальновиробничих витрат за П(С)БО 16 "Витрати" [2] здійснюється виходячи з поділу їх на постійні та змінні. Змінні витрати розподіляються на кожний об'єкт обліку витрат пропорційно людино-годинам праці, заробітній платі, обсягу діяльності, прямим витратам тощо, виходячи з фактичної потужності звітного періоду. Постійні витрати розподіляються на кожний об'єкт обліку витрат пропорційно тій же базі, при нормальній потужності. Різниця між всією величиною загальновиробничих витрат, кожного звітного періоду і сумою змінних та частиною розподілених постійних витрат, буде складати нерозподілені постійні витрати. Останні, відповідно П(С)БО 16 включаються до складу собівартості реалізованої продукції в період, їх виникнення.

Таким чином, згідно з вимогами П(С)БО 16 олійно-жировому підприємству необхідно:

- 1) провести розподіл загальновиробничих витрат на постійні та змінні, з врахуванням особливостей виробничих процесів;
- 2) вибрати базу розподілу;
- 3) визначити нормальну потужність виробництва продукції;
- 4) визначити величину постійних та змінних загальновиробничих витрат при нормальній потужності;
- 5) розрахувати коефіцієнт розподілу;
- 6) визначити фактичні загальновиробничі витрати.

Розподіл загальновиробничих витрат за методом нормальної потужності, запропонований у П(С)БО 16, ускладнюється протиріччям, що наявне в П(С)БО 16 та методичних рекомендаціях № 47 [1], зазначено, що нормальна потужність визначається, виходячи з очікуваного обсягу виробництва на один, або кілька років, з урахуванням технічного стану обладнання, експлуатаційного забезпечення, обсягу виробництва та інших умов, залежно від обраної бази розподілу, а сума загальновиробничих витрат, виходячи з фактичних даних минулих періодів. Але це суперечить додатку до П(С)БО 16 де за основу береться передбачена сума загальновиробничих витрат при нормальній потужності. Цього недоліку можна уникнути шляхом розрахунку нормальної потужності за даними тих же періодів (минулих), за які визначається величина загальновиробничих витрат.

Таким чином, метод розподілу загальновиробничих витрат, запропонований в П(С)БО 16 вимагає здійснення значної кількості розрахунків. Використання вищевказаного методу для розподілу загальновиробничих витрат на підприємствах олійно-жирової галузі

малоефективне, бо не має ніякого контрольного значення і суперечливе.

В методичних рекомендаціях №132 [3], для переробних підприємств харчової промисловості рекомендовано витрати, які не можливо прямо віднести на певний вид продукції, розподіляти між окремими її видами пропорційно виходу в натуральних вимірниках. Вважається, що тільки загального переліку непрямих витрат, які виникають в процесі виробництва, недостатньо для об'єктивного визначення суми загальновиробничих витрат, які повинні розподілятися. В зв'язку з цим виникає необхідність, з метою підвищення ефективності управління вказаними витратами, проаналізувати більш глибоко структуру витрат та визначити послідовність їх розподілу.

Найбільшу питому вагу в складі загальновиробничих непрямих витрат на підприємствах олійно-жирової галузі, займають витрати на утримання та експлуатацію машин і обладнання, решту – загальновиробничі витрати на управління виробничими процесами. Витрати перші, по відношенню до процесів виробництва, є основними. До них відносять витрати матеріалів, що використовуються для поточного ремонту та догляду за машинами та обладнанням, амортизацію обладнання та внутрішньозаводського транспорту, заробітну плату працівників, що обслуговують обладнання з відрахуваннями на соціальні заходи, витрати різних видів енергії та інші витрати.

В складі витрат на утримання та експлуатацію машин та обладнання значну питому вагу займає амортизація, величина якої залежить від вибору методу її нарахування. Щоб врахувати сезонний характер виробництва, нерівномірність обсягів випуску продукції, для визначення суми амортизаційних відрахувань на олійно-жирових підприємствах варто застосовувати виробничий метод нарахування амортизації. Цей метод забезпечить більш об'єктивно встановлювати суми амортизаційних відрахувань, які підлягають подальшому розподілу. Проте впровадження цього методу в практику підприємств досліджуваної галузі, пов'язано з вирішенням наступних питань.

По-перше, основні засоби, що пов'язані з виробничим процесом, необхідно поділити у дві групи: обладнання загального призначення і обладнання спеціального призначення. Ця необхідність пов'язана з відмінностями рівня інтенсивності використання основних засобів протягом сезону переробки, часом їх роботи тощо. До спеціальних видів обладнання відносять: преси, стерилізаційні автоклави тощо, які використовуються для виготовлення конкретних видів продукції або можуть працювати неповну зміну. Тоді як основні засоби загального призначення використовуються протягом всього сезону переробки. Вони забезпечують роботу обладнання, що має цілове призначення. До обладнання загального призначення відносять транспортні, мийні, фасувальні, закатні машини.

По-друге, якщо за допомогою конкретного виду обладнання протягом періоду, за який нараховується амортизація, виготовлялось кілька видів продукції, то її величина буде непрямыми витратами і підлягає наступному розподілу між видами продукції, що були виготовлені з його допомогою.

По-третє, оскільки обладнання загального призначення не бере безпосередньої участі в процесі виробництва, і не можливо визначити фактичний обсяг виготовленої продукції з його допомогою, то тут ми пропо-

нуємо використовувати виробничий метод нарахування амортизації.

Враховуючи таку важливу роль витрат на утримання і експлуатацію машин і обладнання, ми вважаємо за необхідне в межах рахунку 91 "Загальновиробничі витрати" відкрити два субрахунки: субрахунок 911 "Витрати на утримання та експлуатацію машин і обладнання" та субрахунок 912 "Загальновиробничі витрати"

Оскільки, олійно-жирові підприємства мають сезонний характер виробництва, тому загальновиробничі витрати на таких підприємствах об'єднуються в дві групи витрат: виробничі непрямі витрати, час виникнення яких співпадає з часом випуску продукції та виробничі непрямі витрати, час виникнення яких не співпадає з випуском продукції (профілактичний огляд обладнання, поточний ремонт обладнання тощо). Об'єднуючим фактором для цих витрат є те, що обидві групи разом мають всі статті витрат. Їх планування та облік здійснюється за "місцями виникнення витрат", а розподіл між видами продукції є непрямым. Кожна група складається з різних за економічним змістом витрат, що впливає на вибір їх баз розподілу. Для першої групи загальновиробничих витрат можливо використовувати умовний обсяг продукції. А для другої групи всі загальновиробничі витрати мають накопичуватися на рахунку 39 "Витрати майбутніх періодів" та їх списання на собівартість продукції має відбуватися у період виробництва продукції, пропорційно запланованим обсягам виробництва. Дотримуючись таких правил розподілу, підприємство зможе уникнути різких коливань собівартості продукції, а

якщо випуск продукції не здійснювався, то сума витрат має бути віднесена до статті нерозподілених витрат і списана з рахунку 39 "Витрати майбутніх періодів" на собівартість реалізованої продукції.

Щоб уникнути різких коливань у собівартості продукції, щомісячне списання витрат з утримання та експлуатації машин і устаткування, у зв'язку з сезонним характером роботи олійно-жирового виробництва і розбіжністю фактичних витрат з виходом продукції, необхідно здійснювати не за фактичним обсягом даних витрат і за нормальною потужністю, як це рекомендується в П(С)БО №16, а в кошторисно-нормалізованому порядку. Тому суму витрат за видами продукції належить списати з кредиту рахунку 91 "Загальновиробничі витрати", субрахунок 911 "Витрати з утримання та експлуатації машин і обладнання" на дебет рахунку 23 "Основне виробництво" і вона дорівнює кількості випущеної в цьому місяці (кварталі) продукції, помноженій на плановий (кошторисний) розмір витрат, що припадають на одиницю продукції показано на прикладі олійно-жирового заводу Каховка Протеїн Агро (табл. 2)

З даних таблиці видно, що передбачене кошторисом (гр.9) розподіл витрат на утримання та експлуатацію машин та обладнання не співпадає з фактичним їх списанням в цьому періоді на собівартість продукції (гр.8). Це відбувається в зв'язку з тим, що значна частина вказаних витрат припадає на I та II квартали, коли через відсутність сировини основне виробництво припиняється, і в цей період, відбувається основний об'єм річних поточних ремонтів машин та обладнання.

Таблиця 2. Розрахунок щоквартального розподілу витрат на утримання та експлуатацію машин та обладнання в кошторисно-нормалізованому порядку

Квартал	Об'єм випуску продукції, тонн		Запланована сума, виходячи з кошторису, яка відноситься на собівартість фактично виготовленої продукції, грн.				Фактична сума витрат, які відносяться до собівартості продукції, тис. грн. (р.5+р.7)	Сума витрат за кошторисом, тис. грн.
	Олія соєва	Олія соняшникова	Олія соєва		Олія соняшникова			
			На 1 тону, грн.	Всього тис. грн. (р. 2*р.4)	На 1 тону, грн.	Всього тис. грн. (р. 3*р.6)		
1	2	3	4	5	6	7	8	9
I	-	5000	-	-	10,00	50,0	50,0	70,0
II	-	-	-	-	-	-	-	50,0
III	8000	4000	15,0	120,0	10,00	40,0	160,0	90,0
IV	5000	2500	15,0	75,0	10,00	25,0	100,0	100,0
Всього за рік	13000	11500	-	195,0	-	115,0	310,0	310,0

*Джерело: розраховано автором

Запропонована методика дозволяє рівномірно протягом року розподіляти витрати з утримання та експлуатації машин і устаткування на обсяг випущеної продукції. На кожен квартал здійснюється помісячний розподіл сум, що підлягають віднесенню на собівартість продукції. Зазначені суми визначаються, виходячи з планового обсягу випуску продукції і планової вартості її одиниці за умови, що фактичні витрати на ці цілі відповідають встановленим за планом. При наявності переви-

трати місячного кошторису, сума, яка повинна бути віднесена на собівартість, збільшується на суму перевитрати, а при економії в порівнянні з кошторисом – зменшується на її розмір.

Методика розрахунку визначення суми витрат на утримання та експлуатацію машин та обладнання, що включається в місячну собівартість продукції, показана на прикладі I квартала в таблиці 3, де в якості показників використовуються планові та кошторисні суми (табл. 3).

Таблиця 3. Розрахунок визначення суми витрат на утримання та експлуатацію машин та обладнання, що включається в місячну собівартість продукції, показана на прикладі I кварталу

№	Показник	Січень	Лютий	Березень	Разом
1	Запланований об'єм випуску продукції, тис. тонн	2500	1500	1000	5000
2	Запланована вартість витрат на 1 тону, грн.	10,00	10,00	10,00	10,00
3	Запланована сума витрат, що включається до собівартості продукції, тис. грн. (р.1*р.2)	25,0	15,0	10,0	50,0
4	Сума витрат за кошторисом, тис. грн.	35,0	20,0	15,0	70,0
5	Сума фактичних витрат, тис. грн.	37,0	22,0	16,0	75,0
6	Сума витрат, що включається в собівартість продукції, тис. грн. (р.3+р.5-р.4)	27,0	17,0	11,0	55,0

*Джерело: розраховано автором

Виникаючі в окремих місяцях нерозподілені залишки витрат з утримання та експлуатації машин та обладнання відображаються в бухгалтерських балансах за статтею "Витрати майбутніх періодів", а перевищення сум списаних витрат – за статтею "Забезпечення майбутніх витрат і платежів".

Що раніше не розподілені суми витрат з утримання та експлуатації машин і обладнання списують з кредиту рахунку 39 "Витрати майбутніх періодів" у дебет рахунку 23 "Основне виробництво" в ті місяці, коли сума фак-

тичних витрат менше суми витрат, яку необхідно включити в фактичний обсяг випущеної продукції. Утворений раніше резерв погашається також у наступні місяці за рахунок фактичних витрат і відображається за дебетом рахунку 47 "Забезпечення майбутніх витрат і платежів" і кредитом субрахунок 911 "Витрати на утримання та експлуатацію машин і обладнання". Приклад обліку списання витрат на утримання та експлуатацію машин і обладнання наведено в табл. 4.

Таблиця 4. Списання витрат по утриманню та експлуатації машин і обладнання в кошторисно-нормалізованому порядку

Місяць, квартал	За планом		Рахунок №91	Рахунок № 23	Рахунок № 39		Рахунок № 47	
	Витрати за кошторисом	Сума списання витрат на з апланований об'єм продукції	Кредит	Дебет	Дебет	Кредит	Дебет	Кредит
			фактичні витрати	Витрати за кошторисом (гр.3+гр.4-гр.2)	Нерозподілені фактичні витрати	Списання нерозподілені витрат	Списання суми перевищення витрат	Перевищення кошторисних списань над фактичними
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Січень	35,0	25,0	37,0	27,0	10,0			
Лютий	20,0	15,0	22,0	17,0	5,0			
Березень	15,0	10,0	16,0	11,0	5,0			
Всього за I квартал	70,0	50,0	75,0	55,0	20,0			
Квітень	15,0	-	15,0	-	15,0			
Травень	16,0	-	16,0	-	16,0			
Червень	19,0	-	19,0	-	19,0			
Всього за II квартал	50,0	-	50,0	-	50,0			
Липень	25,0	20,0	22,0	17,0	5,0			
Серпень	30,0	35,0	25,0	30,0	-	5,0		
Вересень	35,0	105,0	45,0	115,0	-	70,0		
Всього за III квартал	90,0	160,0	92,0	162,0	5,0	75,0		
Жовтень	35,0	45,0	40,0	50,0	-	-	-	10,0
Листопад	33,0	35,0	34,0	36,0	-	-	-	2,0
Грудень	32,0	20,0	32,0	20,0	-	-	12,0	-
Всього за IV квартал	100,0	100,0	106,0	106,0	-	-	12,0	12,0
Всього за рік	310,0	310,0	323,0	323,0	75,0	75,0	12,0	12,0

*Джерело: розраховано автором

Витрати на утримання та експлуатацію машин і обладнання можна відносити і прямим способом на собівартість продукції, якщо для виготовлення певних видів підприємство має спеціальне обладнання. В окремих випадках допускається розподіл цих витрат пропорційно основній заробітній платі виробничих робітників.

Кошторис загальновиробничих витрат складається виходячи з кошторису по підприємству в цілому на рік у розрізі статей витрат. Облік цих витрат у розрізі цехів здійснюється на збірно-розподільчому субрахунку 912, "Загальновиробничі витрати", на підставі первинних документів, накопичувальних і груповальних відомостей, в окремій відомості за статтями кошторису.

Відображені на дебеті субрахунку 912 витрати кожного цеху списують на собівартість продукції, виготовленої в даному цеху, в дебет рахунку 23 "Основне виробництво", а також на собівартість робіт і послуг, які виконуються для інших цехів або допоміжних виробництв, облік яких ведеться в окремій відомості.

У зв'язку з сезонним характером виробництва, загальновиробничі витрати можуть бути об'єднані в дві групи: виробничі непрямі витрати, час виникнення яких співпадає з часом випуску продукції та виробничі прямі витрати, час виникнення яких не співпадає з випуском продукції. До останніх відносяться профілактичний огляд обладнання, поточний ремонт обладнання тощо. Загальним для цих витрат є те, що обидві групи

об'єднують у собі комплексні статті витрат. Їх планування та облік має здійснюватись за місцями виникнення, а розподіл між видами продукції є непрямим. Разом з тим, кожна з груп складається з різних за економічним змістом витрат. Це впливає на вибір їх баз розподілу. В якості бази розподілу загальновиробничих витрат першої групи може бути використаний умовний обсяг продукції (тонн). А загальновиробничі витрати другої групи повинні накопичуватись на рахунку 39 "Витрати майбутніх періодів". Їх списання на собівартість продукції має здійснюватись у період виробництва продукції, пропорційно запланованим обсягам виробництва. Це, на нашу думку, дозволить уникнути різких коливань собівартості продукції. У випадку, якщо з якихось причин випуск продукції не здійснювався, то сума витрат згідно з плановим розподілом, має бути віднесена до категорії нерозподілених витрат і списана з рахунку 39 "Витрати майбутніх періодів" на собівартість реалізованої продукції.

Максимальне врахування особливостей технології виробництва, номенклатури продукції, що випускається, при виборі методики розподілу витрат як допоміжних і обслуговуючих підрозділів, так і загальновиробничих витрат, дозволить здійснювати не лише найбільш достовірний облік та розподіл непрямих витрат, а й підвищить рівень контролю та управління ними.

Отже, на підприємствах олійно-жирової галузі розподіл загальновиробничих витрат, доцільно здійснювати у такій послідовності:

1. чітке визначення основних видів діяльності (операцій), які споживають ресурси;

2. визначення величини непрямих загальновиробничих витрат, які за часом виникнення співпадають з обсягами випуску продукції та що не співпадають з часом випуску продукції;

3. включення до загальновиробничих витрат, які за часом виникнення співпадають з обсягами випуску продукції, частки загальновиробничих витрат, час виникнення яких не співпадає з часом випуску продукції;

4. обчислення ставки розподілу загальновиробничих витрат;

5. віднесення загальновиробничих витрат на собівартість окремих видів виготовлюваної продукції.

Висновки. Проведене дослідження свідчить про те, що облік виробничих витрат за "центрами відповідальності" в умовах бюджетування може бути тільки тоді ефективним в управлінні витратами, якщо вдосконалити весь комплект облікових робіт з документування виробничого процесу та формування і розподілу всіх виробничих витрат з оцінки матеріалів, порядку списання витрат на оплату праці, амортизацію, допоміжних і обслуговуючих підрозділів, розподілу загальновиробничих витрат. Отже, побудова обліку вказаних витрат на олійно-жирових підприємствах

забезпечує обґрунтованого визначення собівартості через, спрощення методів їх розподілу, це зумовлено також і відсутністю бюджетування витрат за "центрами відповідальності". Також слід звернути увагу на те, що удосконалення методичних засад управлінського обліку такого важливого об'єкта, як витрати, вимагає постійного їхнього коригування не тільки з позиції практики, а й методології. Багатоваріантність теоретичних підходів до розв'язання поставлених проблем стосується сучасних концепцій стосовно нових векторів досліджень економічної політики та практики господарювання [6], стратегії фірм на підтримання їхнього монопольного положення на ринку товарів [9] та ринку капіталів [7].

Список використаних джерел

1. Методичні рекомендації N 47 – Методичні рекомендації з формування собівартості продукції (робіт, послуг) у промисловості, затверджені наказом Державного комітету промислової політики України від 02.02.01 N 47.
2. П(С)БО 16 – Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 16 "Витрати", затверджене наказом Міністерства фінансів України від 12.09.2013 [Електронний ресурс].
3. Методичні рекомендації з планування, обліку і калькулювання собівартості продукції (робіт, послуг) сільськогосподарських підприємств: Наказ Міністерства аграрної політики від 18.05.01 р. № 132, із змінами і доповненнями, внесеними наказами Міністерства аграрної політики від 06.12.01 № 355 та від 25.11.02 р. № 362.
4. П(С)БО 9 – Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 9 "Запаси", затверджене наказом Міністерства фінансів України від 12.09.2013
5. Андрійчук Р.В. Методичні підходи до аналізу рентабельності та безбитковості виробництва продукції й оптимізації її асортименту / Р.В. Андрійчук // Економіка АПК. – 2007. – № 5. – С. 133-140.
6. Базилевич В. Современная экономическая теория: в поисках новой парадигмы / В.Д.Базилевич // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Економіка. – 2013. – № 146. – С. 5-7.
7. Golubnich G. Capital movement as a factor of accounting systems development under globalization / Г.П.Голубнича // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Економіка. – 2010. – № 119. – С. 4-9.
8. Друри К. Управленческий и производственный учет. Вводный курс: [учеб. для студентов вузов] / К. Друри. – [5-е изд., перераб. и доп.]. – М.: Юнити-дана, 2005. – 735 с.
9. Ігнатюк А. Стратегии достижения и поддержки монопольной власти фирмы на рынке / А.І.Ігнатюк // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Економіка. – 2012. – № 132. – С. 9-13.
10. Ивашкевич В.Б. Бухгалтерский управленческий учет : учебник для вузов / В. Б. Ивашкевич. – М.: Магистр, 2010. – 574 с.
11. Николаева О.Е., Шишкова Т.В. Классический управленческий учет. – М., 2010. – 400 с.
12. Партии Г.О. Управління витратами підприємства: концептуальні засади, методи та інструментарій: Монографія. – К.: УБС НБУ, 2008. – 219 с.
13. Пушкар М.С. Ідеальна система обліку: концепція, архітектура, інформація : [монографія] / М.С. Пушкар, М.Г. Чумаченко. – Тернопіль: Карт-бланш, 2011. – 336 с.
14. Чумаченко М. Г. Дослідження передумов і припущень при аналізі графіка безбитковості / М. Чумаченко, І. Білоусова // Бухгалтерський облік і аудит. – 2006. – № 5. – С. 3-10.

Надійшла до редколегії 24.09.14

Е. Михальская, асп.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРАКТИЧЕСКОГО ПРИМЕНЕНИЯ УПРАВЛЕНЧЕСКОГО УЧЕТА ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ ЗАТРАТ НА МАСЛОЖИРОВЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

Внедрение в практику украинских масложировых предприятий моделей управленческого учета производственных затрат по "центрам ответственности", что является целью их максимальной оптимизации в современных условиях конкурентного рынка. Выделением производственных затрат, в качестве объекта учета каждого отдельного "центра ответственности", поможет усовершенствовать весь комплект учетных работ по документальному оформлению расходов, оценки используемого сырья и других материалов, списание расходов по оплате труда с отчислениями на социальные мероприятия, списание амортизации в условиях сезонного характера производства, распределения услуг вспомогательного и обслуживающих подразделений и общепроизводственных расходов. Поэтому, на основании критической оценки действующего порядка учета затрат, который сложился на масложировых предприятиях Украины, в статье предлагается подробно исследовать эти вопросы.

Ключевые слова: "центры ответственности", оценка сырья, оплата труда, амортизация, услуги обслуживающих подразделений, общепроизводственные расходы.

E. Mykhalska, PhD Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

METHODOLOGICAL BASES OF PRACTICAL APPLICATION OF PRODUCTION COSTS MANAGEMENT ACCOUNTING AT OIL AND FAT ENTERPRISES

Implementing of models of production costs management accounting in response to responsibility centers into Ukrainian oil and fat enterprises is the aim of their full optimization in terms of current competitive market. Setting production costs as an object of every single responsibility center will enable to update the whole range of accounting operations on costs paperwork, used raw and other materials assessment, cost recovery from labour costs with benefits-related deduction, depreciation recovery due to season production variability, services distribution of auxiliary and service departments and general production costs. In this regard, referring to the current costs accounting at oil and fat enterprises of Ukraine it should be admitted that the main purpose of the article is to explore the above-mentioned issues.

Keywords: responsibility centers, raw materials evaluation, labour costs, depreciation, auxiliary services departments, total production costs.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Economics, 2014, 11(164): 45-52
УДК 336.58:334.752:332.012.32/33
JEL G23, H54

Я. Овсянникова, канд. екон. наук, асист.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПРОЕКТНІ ОБЛІГАЦІЇ В ФІНАНСУВАННІ ПУБЛІЧНО-ПРИВАТНОГО ПАРТНЕРСТВА В УКРАЇНІ

У статті поглиблено теоретичні положення щодо фінансування проектів публічно-приватного партнерства та обґрунтовано практичні рекомендації для вдосконалення процедури залучення фінансових ресурсів для реалізації проектів публічно-приватного партнерства на основі застосування проектних облигацій.

Ключові слова: публічно-приватне партнерство, проектні облигації, інфраструктурні облигації, проектне фінансування, інституційні інвестори.

Постановка проблеми. В умовах подолання наслідків світової фінансової кризи виникає потреба у доступних джерелах фінансування проектів, що здійснюються на засадах публічно-приватного партнерства (ППП). Адже криза призвела до скорочення обсягу доступних фінансових ресурсів та погіршення умов кредитування проектів публічно-приватного партнерства, що значно вплинуло на їхню життєздатність та фінансові результати. В сучасних умовах розвитку фінансового ринку залучення інвестицій шляхом випуску облигацій може відіграти важливу роль для PPP у подоланні фінансового дефіциту та подальшої модернізації інфраструктури й розвитку економіки в цілому. За допомогою випуску подібних фінансових інструментів можна залучити додаткові кошти, а також підвищити прозорість інвестицій в інфраструктурні проекти, тому що процентні платежі визначаються рентабельністю кожного проекту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематиці співробітництва державного та приватного секторів економіки присвячено праці багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених, таких як: В. Базилевича, В. Варнавського, С. Гатті, В. Грімсейя, Д. Делмона, М. Дерябіної, Т. Єфименко, І. Запатріної, М. Льюїса, Ю. Петленко, А. Пильтяя, Я. Ткаченко, Є. Черевікова, П. Шилепницького та інших. Серед дослідників, що вивчають фінансові аспекти проектів публічно-приватного партнерства, можна виділити: А. Акинтойя, М. Бекка, С. Грейя, А. Ізагір, Э. Йескомба, Т. Качаліну, С. Науменкову, Е. Фаркьюхарсоа, Дж. Холла та інших.

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Наголошуючи на важливому значенні проведених наукових досліджень з даної тематики, слід зауважити, що цілий ряд теоретичних та прикладних питань ще не знайшли свого вирішення або залишаються дискусійними та потребують подальшого опрацювання. На особливу увагу заслуговує наявність складностей щодо залучення необхідних фінансових ресурсів для реалізації проектів, де на перший план виходять проблеми нерозвиненості вітчизняного фондового ринку та низької інвестиційної привабливості самих проектів. Саме тому проблема фінансового забезпечення проектів публічно-приватного партнерства в Україні набуває все

більшої актуальності з огляду на перспективи подальшої розбудови вітчизняної економіки, насамперед, на основі застосування нових фінансових інструментів, що забезпечуватиме залучення більш широкого кола приватних інвесторів та їхнього капіталу при реалізації проектів публічно-приватного партнерства.

Мета статті – розкриття змісту та особливостей використання проектних облигацій у фінансуванні проектів публічно-приватного партнерства та обґрунтування практичних рекомендацій щодо їхнього застосування для стимулювання розвитку вітчизняної економіки.

Виклад основного матеріалу дослідження. В сучасних умовах фінансування проектів PPP характеризується обмеженістю джерел залучення коштів, тому проектні облигації можуть виступати як додаткові інструменти залучення приватних інвестицій у проекти. Основним фінансовим інструментом виступають інфраструктурні або проектні облигації, особливості яких є їхній цільове призначення, тобто емісія здійснюється безпосередньо для фінансування будівництва або модернізації того чи іншого об'єкту інфраструктури, що здійснюється на засадах PPP.

На сьогодні багато країн розпочало пошук альтернативних фінансових інструментів шляхом вивчення міжнародного досвіду провідних країн, а також проведення глибоких досліджень фінансового ринку та його можливостей. Так, у березні 2010 року Європейський парламент прийняв резолюцію щодо проведення Європейською Комісією оцінки наявних фінансових механізмів із залучення коштів та визначення інноваційних фінансових інструментів для підтримки розвитку PPP. За результатами даного дослідження було запроваджено "Ініціативу проектних облигацій" по всьому Європейському Союзу. Крім того, США й Великобританія поглиблено вивчають досвід Канади, яка є безперечним лідером у розвитку ринку облигацій та використанні їх для фінансування проектів PPP. Росія та Індія теж розпочали активно розвивати ринок облигацій із цільовим призначенням.

На нашу думку, основною перевагою облигаційного фінансування є його гнучкість, тобто можливість використання інших джерел ринку капіталів. У зв'язку із зменшенням комерційного банківського кредитування

після недавнього економічного спаду, зростанням вартості фінансових ресурсів та збільшенням контролю кредитними комітетами за банківською діяльністю ініціаторам проектів потрібні додаткові джерела фінансування. Таким чином, існуюча ліквідність на ринку капіталів (тобто наявність додаткових джерел капіталу) дозволяє здійснити диверсифікацію наявних джерел фінансування та перерозподілити кошти банківського боргу шляхом рефінансування проекту облігаціями після завершення будівництва. Облігації за своєю природою довгострокові фінансові інструменти, які повністю відповідають потребам інституційних інвесторів по їх довгостроковими зобов'язаннями. Тим самим для ППП це може бути фінансовим рішенням, що майже відповідає термінам ППП контракту і не несе ризики рефінансування.

Як свідчить міжнародний досвід, ряд чинників спонукає інвесторів надавати перевагу проектним облігаціям, ніж банківським кредитам. Основний чинник – можливість отримати кошти на більш тривалі строки, особливо для проектів з концесії. На сьогодні строки, за якими здійснюється облігаційне фінансування, збільшились в середньому від 17 до 20 років, тоді як термін погашення банківського кредиту коливається близько 7 – 10 років. У поточних ринкових умовах вартість облігаційного фінансування нижче за банківські кредити, що може сприяти поліпшенню співвідношення "ціна-якість" проекту ППП та знизити вартість проекту в цілому. Більш того, механізм фінансування проектними облігаціями дозволяє встановлювати фіксовану процентну ставку, що усуває хеджування процентних ставок.

Разом з тим, в умовах поширення облігаційного фінансування в усьому світі, в Україні проектні облігації не набули популярності, що обумовлено неузгодженістю нормативно-правових питань.

Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку України 01.08.2012 р. оприлюднила законопроект "Про внесення змін до Закону України "Про цінні папери та фондовий ринок" щодо розвитку ринку облігацій", яким вводиться поняття "корпоративні облігації" та їх нові види: інфраструктурні, біржові, концесійні. 10.10.2013 р. даний проект було прийнято Верховною Радою України в першому читанні як основу закону "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо емісії цінних паперів" [1].

Згідно з законопроектом інфраструктурні облігації визначаються як корпоративні облігації, що розміщуються підприємством з метою залучення грошових коштів, призначених для фінансування створення та/або відновлення (реконструкції, модернізації) інфраструктури, що здійснюється відповідно до договору, укладеного в рамках державно-приватного партнерства. Під концесійними облігаціями, в свою чергу, слід розуміти інфраструктурні облігації, розміщення яких здійснюється з метою фінансування створення та/або відновлення інфраструктури, що передбачено договором концесії.

Також вводиться термін "інфраструктура", яка визначається як сукупність нерухомого майна, що складається з одного чи кількох окремих об'єктів та/або технологічних комплексів, призначених для забезпечення діяльності транспорту, енергетики, соціальної сфери, комунального господарства та електрозв'язку [1]. Таким чином, термін "інфраструктурні облігації" має певні обмеження, адже відповідно до Закону України "Про державно-приватне партнерство" даний механізм має більш ширше застосування.

На основі аналізу законопроекту визначено, що він містить недостатню інформації щодо особливостей процедури емісії та її умов, обігу цінних паперів. Так, вказано, що емісію має право робити проектна компанія, проте відсутні будь-які терміни погашення даних зобов'язань. На нашу думку, якщо держава хоче фінансувати розвиток інфраструктури шляхом випуску облігацій, термін їх погашення повинен відповідати тривалості проекту ППП або його основним фазам, тобто випуск облігацій здійснюється лише для фінансування будівництва проекту, після якого здійснюється наступна емісія для забезпечення належного функціонування та обслуговування об'єкту ППП.

Також відсутні пояснення щодо надання забезпечення, способів погашення інфраструктурних облігацій та гарантій для інвесторів. Слід зазначити, що забезпечення по облігаціях та погашення зобов'язань є найбільш привабливим фактором, що визначає їх кредитний рейтинг, що було наголошено раніше. У світовій практиці застосовуються різні способи забезпечення виконання емітентом зобов'язань за інфраструктурними облігаціями, серед яких [2, с. 21]:

- акредитив першокласного банку;
- формування резерву;
- державна чи муніципальна гарантія;
- страхування ризику відповідальності за невиконання зобов'язань;
- застава прав вимоги за концесійною угодою;
- застава прав вимоги надходжень від користувачів об'єктом (дохід від експлуатації відбудованого чи реконструйованого інфраструктурного об'єкта);
- акумулювання грошових коштів, отриманих в ході облігаційної позики, на спеціальному довірчому рахунку довірителя;
- застава грошових коштів, розміщених на депозиті, в розмірі надходжень від експлуатації інфраструктурного об'єкта і (або) отриманих від розміщення облігацій в обсязі, достатньому для забезпечення виконання зобов'язань емітента за облігаціями в поточному році;
- поступка прав вимог на користь власника облігацій за договором емітента-концесіонера;
- безпосередній контроль регулятора (орган державної влади) за розміщенням і виконання зобов'язань за інфраструктурними облігаціями;
- застава нерухомого майна;
- поступка прав вимог за договорами з користувачами інфраструктурного об'єкта;
- хеджування валютних ризиків.

У табл.1 наведено особливості використання проектних облігацій у міжнародній практиці, а саме: назва інструменту, його емітент та наявні способи забезпечення. На основі наведених даних можна зробити висновки, що майже усі країни, де використовуються проектні облігації, надають податкові пільги проектним компаніям та державні гарантії позичальникам з метою підвищення привабливості даних фінансових інструментів та залучення інвесторів. Також майже в усіх країнах поширеним є страхування як спосіб забезпечення проектних облігацій та зниження ризику, що дозволяє підвищити інвестиційну привабливість боргового інструменту та проекту в цілому.

Таблиця 1. Особливості використання проектних облігацій у міжнародній практиці

Країна	Назва інструменту	Емітент	Податкові пільги	Спосіб забезпечення боргового інструменту			
				Застава	Державні гарантії	Поступка прав вимог	Страхування
Канада	Проектна облігація	Юридична особа	+	+	+	-	+
США	Проектна облігація забезпечена доходами; облігація із загальними зобов'язаннями	Юридична особа, Держава / ОДА	+	-	+	-	+
Велика Британія	Проектна облігація	Держава / ОДА	-	+	+	+	+
Франція	Проектна облігація	Держава / Юридична особа	+	+	+	+	+
Індія	Проектна облігація	Держава / ОДА	+	-	+	-	-
Чилі	Інфраструктурна облігація	Юридична особа	+	-	+	-	+
Казахстан	Інфраструктурна облігація	Держава / Юридична особа	+	-	+	-	-
Кенія	Інфраструктурна облігація	Юридична особа	+	-	+	-	+

Джерело: Складено автором за даними: [2; 4; 5; 6; 7; 8]

Потенційні інвестори на ринку капіталів, як правило, обирають безризикові довгострокові державні облігації з метою диверсифікації портфелю. Таким чином, інфраструктурні державні облігації привабливі лише тоді, коли вони можуть запропонувати більш високий прибуток, який компенсує передбачуваний ризик. Проектні облігації із цільовим призначенням, що забезпечені майбутніми доходами від експлуатації об'єкту ППП, можуть вирішити це питання. Це обумовлено тим, що норма прибутку за облігаціями визначається виробничими потужностями об'єкта інфраструктури, який буде побудовано. У цьому випадку уряду необхідно буде розповсюдити інформацію про особливості даного проекту, рівень очікуваної прибутковості і фактичну норму прибутку, а також покривати будь-які незаплановані перевитрати або операційні збитки.

Ми вважаємо, що за допомогою випуску подібних облігацій ППП може підвищити прозорість інвестицій в інфраструктуру, тому що процентні платежі (або дивіденди) визначаються рентабельністю кожного об'єкта інфраструктури. Якщо на початку об'єкт не генерує достатньо коштів для приватних інвесторів, публічний партнер може забезпечити проект необхідними коштами для підтримки його життєздатності.

Характерною рисою публічно-приватного партнерства є ефективне управління ризиками проекту, що може впливати на співвідношення ціни і якості. Наприклад, від об'єкту очікувалась висока прибутковість, проте норма прибутку нижча за прогнозовану. Так, інвестори, які контролюють виконання зобов'язань, вимагатимуть пояснень, відповідно, чинитимуть тиск на операторів для поліпшення управління об'єктом і усунення причин

низької продуктивності. Таким чином, прозора система нарахування норми прибутку буде сприяти поліпшенню управління та експлуатації об'єкту, досягаючи співвідношення "ціна-якість".

На нашу думку, враховуючи особливості фінансового ринку, доцільно випускати проектні облігації як із плаваючою ставкою, так і з фіксованою ставкою доходу, яку слід скорегувати з майбутніми грошовими потоками проекту з метою підвищення ефективності управління. Облігації із змінною ставкою доходу дозволяють інвесторам контролювати проект і зберегти право втручатися у процес експлуатації об'єкта. Облігації з фіксованою ставкою, в свою чергу, приваблюють інституційних інвесторів сек'юритизацією, що обумовлено ускладненням прогнозування майбутніх грошових потоків.

Облігації із змінною ставкою доходу може бути визнано занадто ризикованими у зв'язку із довгостроковим характером і політичними ризиками, що асоціюються із великими інфраструктурними проектами. З метою зниження ризиків держава може запровадити верхню та нижню межі, тобто діапазон зміни ставки (рис.1). Якщо інвестори хочуть забезпечити мінімальну ставку дохідності, уряд може гарантувати мінімальну норму прибутку. Дана ставка може бути на рівні дохідності державних облігацій з аналогічним терміном погашення.

Водночас уряд може визначити верхню межу облігацій із змінною ставкою доходу. З метою забезпечення мінімальної прибутковості інвестор також повинен відмовитися від несподіваного зростання норми прибутковості. Таким чином, якщо об'єкт інфраструктури є успішним і грошові потоки перевищують очікувані, уряд може отримувати доходи, вищі за верхню межу.

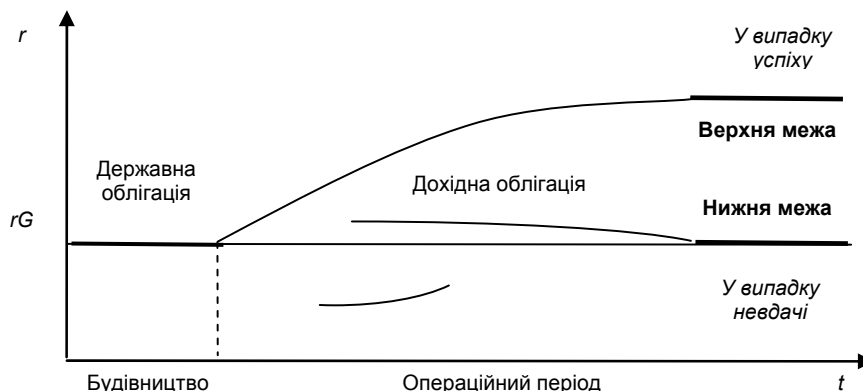

Рис. 1. Діапазон зміни ставки проектної облігації із плаваючою ставкою

Джерело: Складено автором самостійно.

Примітка: rG — ставка дохідності державних облігацій.

Доходність за проектними облігаціями очікується на рівні ставки за державними облігаціями в період будівництва, так інвестори можуть отримувати стабільний дохід від своїх інвестицій. Отже, це сприятиме включенню проектних облігацій із змінною процентною ставкою інституційними інвесторами до своїх інвестиційних портфелів.

Таким чином, за умови запровадження проектних облігацій із змінною ставкою доходу слід встановити діапазон зміни ставки, тобто нижню та верхню допустиму межу. Перша, по суті, забезпечить приватних інвесторів майбутніми доходами, а друга гарантуватиме державі справедливе повернення за прийняття на себе ризиків. На нашу думку, повинні бути зроблені кроки на забезпечення проектів PPP достатньою фінансовою життєздатністю для того, щоб приватні інвестори не очікували від уряду гарантій по покриттю всіх їхніх витрат. Іншим важливим моментом є те, що заплановані проекти повинні піддаватися ретельній оцінці на наявність майбутніх доходів. Комбіноване використання проектних облігацій із змінною і фіксованою ставкою може забезпечити перспективний напрям у боротьбі із невизначеністю оцінки майбутніх грошових потоків.

Ми вважаємо, що налагоджене функціонування даного механізму потребує наявності відповідного уповноваженого органу, який буде безпосередньо надавати фінансову допомогу та відповідно здійснювати координацію проектів, що фінансуватимуться за рахунок проектних облігацій. Прикладом подібного інституту в Росії є Зовнішекономібанк, в ЄС – Європейський інвестиційний

банк, в Канаді – Королівський банк Канади. Відтак, в Україні таким інститутом може стати Укресімбанк. На початку 2013 року в Парламенті було оголошено, що згідно з Державною програмою активізації розвитку економіки на 2013–2014 р. буде створено Державний Банк Розвитку з метою довгострокового кредитування реального сектору економіки для модернізації виробництва [3]. Можливо буде доцільним уповноважити цей інститут відповідними обов'язками та надати необхідні повноваження для нормального функціонування та забезпечення власних зобов'язань.

Публічний партнер відіграє провідну роль у сприянні використання проектних облігацій для фінансування проектів PPP. Механізм залучення фінансових ресурсів шляхом випуску проектних облігацій має за основу метод проектного фінансування, відомий як "підвищення кредитної якості", тобто підвищення кредитного рейтингу позичальника з метою зниження вартості позики. Таким чином, проектна компанія замість традиційного банківського кредитування може збільшити старший борг шляхом випуску проектних облігацій, інвестиційний рівень кредитного рейтингу яких повинен бути високим, щоб інвестори були зацікавлені купувати їх. У цьому випадку уповноважений орган (спеціальний державний банк, інвестиційний фонд) надає кредит або гарантії проектній компанії для забезпечення своєчасного погашення основного боргу та відсотків по облігаціях, тобто зниження ризику облігацій та підвищення їх кредитного рейтингу (рис. 2).

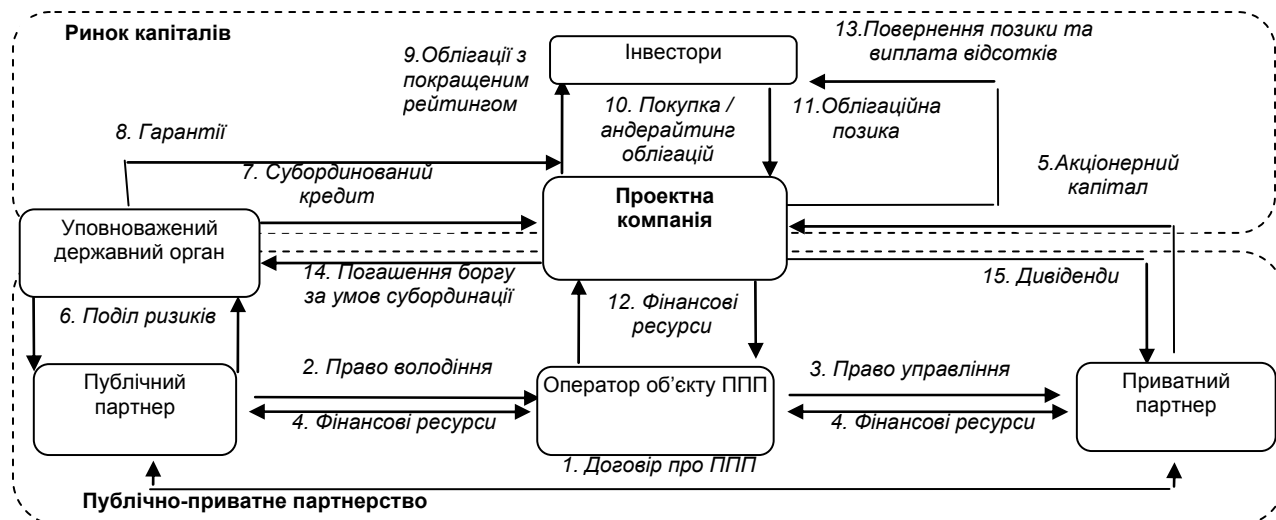

Рис. 2. Механізм залучення інвестицій для реалізації PPP з використанням проектних облігацій

Джерело: Складено автором самостійно

Уповноважений орган також може покрити всі ризики, пов'язані з проектом, що впливають на генерацію грошового потоку від початку періоду експлуатації об'єкту, а також будь-який дефіцит фінансування в період будівництва, шляхом надання кредитних ліній. В свою чергу, кошти, надані уповноваженим органом, будуть мати форму субординованого боргу, який буде погашено проектною компанією протягом певного часу наявними ресурсами після обслуговування старшого боргу, але до виплат по акціям та іншими формами фінансування (кредити акціонерів, інші субординовані кредити).

Як згадувалося вище, облігаційне фінансування має ряд особливостей. Тому держава повинна розробити чітку та зрозумілу процедуру залучення потенційних інвесторів для реалізації проектів PPP із використан-

ням проектних облігацій. Крім того, вже на початку процесу закупівель органи влади повинні переконатися, що даний інноваційний інструмент доступний для держави та відповідає усім вимогам. Можливо, залучити фахівця консультанта із даної сфери, адже типовий PPP консультант може не мати безпосереднього досвіду в облігаційному фінансуванні. На нашу думку, в процесі закупівель з PPP державі слід притримуватися певної процедури для сприяння та полегшення облігаційного фінансування, яку відображено на рис. 3.

Отже, проектні облігації відомі серед міжнародних інвесторів, їм зрозуміла їхня природа, механізм та умови, тому започаткування та розвиток подібного інструменту в Україні покращить інвестиційну привабливість країни та посприє залученню міжнародних інвесторів.

Слід зазначити, що для більшості вітчизняних потенційних емітентів виходити на міжнародні ринки, мати фі-

нансово-надійних позичальників, а отже, й надійний рейтинг є непосильним.

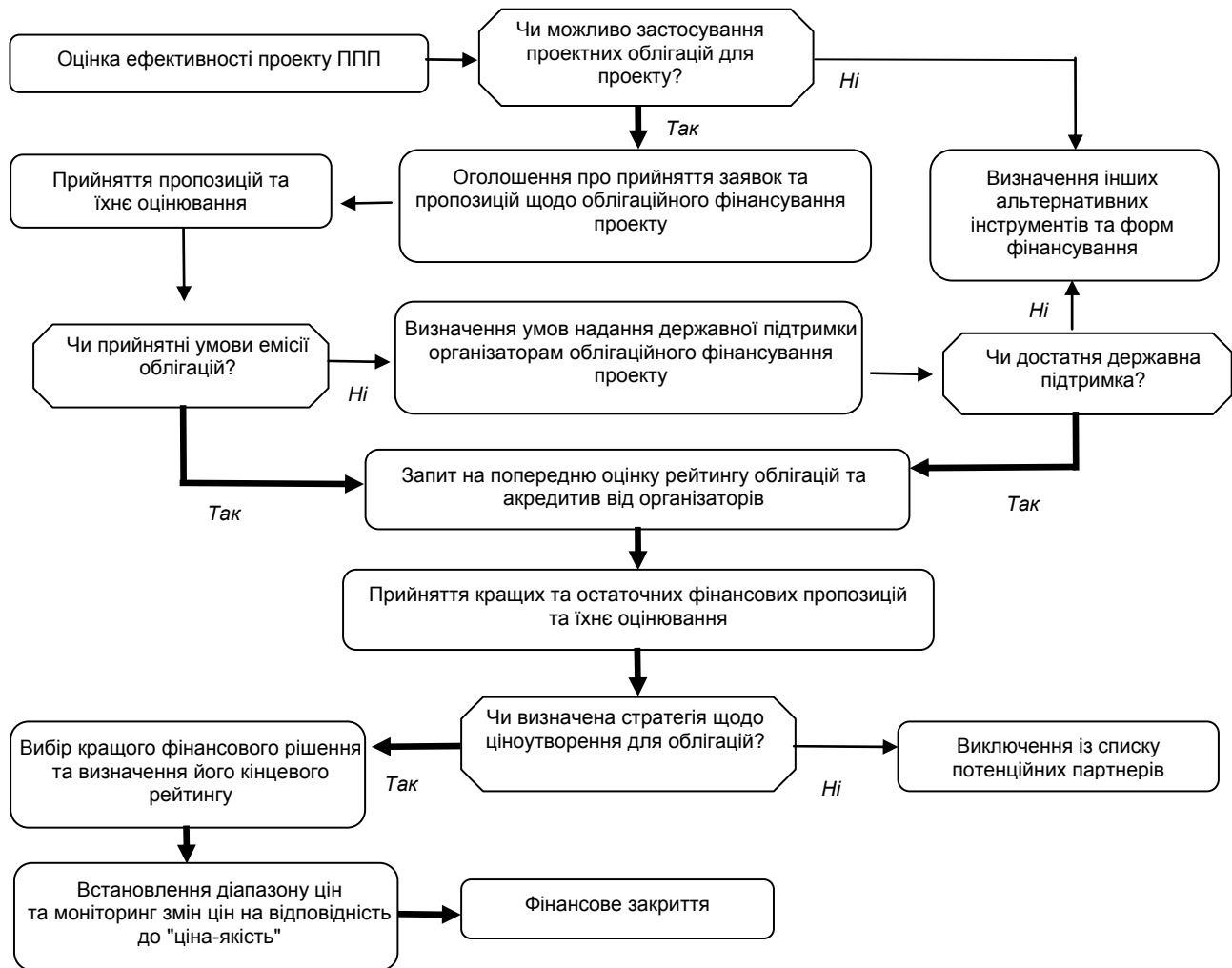

Рис. 3. Процес проведення конкурсу для проектів ППП із фінансуванням на основі застосування проектних облігацій

Джерело: Складено автором самостійно

Тому державна підтримка у даному випадку є необхідною, завдяки якій кредитна якість проектних облігацій підвищиться, тобто кредитний рейтинг старшого боргу, отже, проекти ППП будуть мати більше шансів залучити необхідні фінансові ресурси, як на внутрішньому, так й на зовнішньому ринках капіталів. Адже за даними дослідження компанії "Freshfields", що було

проведено на основі опитування експертів з інфраструктури лідируючих компаній світу всіх секторів після впровадження "Ініціативи проектних облігацій" в Європейському Союзі, майже половина інвесторів вважають рейтинги інвестиційного рівня "BBB" достатньо привабливими для інвестування (рис. 4).

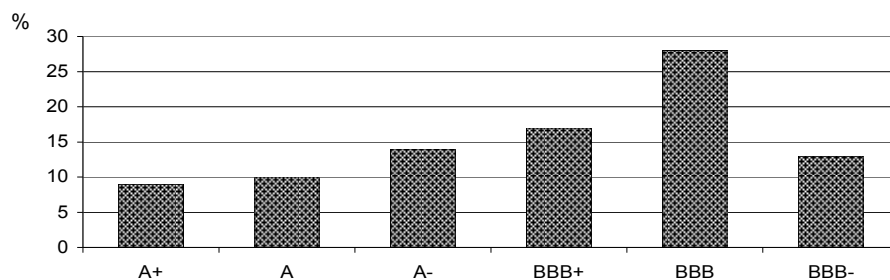

Рис.4. Привабливість проектних облігацій відповідно кредитним рейтингам, %

Джерело: Побудовано автором за даними: [252]

На нашу думку, із впровадженням проектних облігацій для довгострокового фінансування ППП та їх подальшою підтримкою й просуванням ринок цінних паперів країни буде розвиватися більш динамічніше, що також активізує діяльність інституційних інвесторів та їхній розвиток. Адже пенсійні фонди і страхові компанії все частіше стають основними інвесторами на ринку цінних паперів, а отже, й потенційними інвесторами проектів ППП.

На основі проведеного аналізу визначено, що придбання проектних облігацій інституційними інвесторами може бути взаємовигідним вирішенням інвестиційних питань, як для розвитку ППП, так й для розвитку інституційних інвесторів. Для недержавних пенсійних фондів (НПФ), інститутів спільного інвестування (ІСІ) та страхових компаній інвестиції в проекти ППП привабливі, так як ці активи можуть відповідати тривалості їхніх довгострокових зобов'язань та забезпечити довгострокове хеджування інфляції.

Проектні облігації можуть відіграти важливу роль у диверсифікації портфелів даних інвесторів, тому що вони характеризуються низькою кореляцією до традиційних класів активів. Оскільки із розвитком публічно-

приватного партнерства в Україні та світі дані активи будуть широко розповсюджені на фінансовому ринку, тому інвестиції в менш ліквідні активи ППП можуть бути корисними для забезпечення належної диверсифікації. На нашу думку, за принципом довгострокового інвестиційного горизонту саме НПФ, ІСІ та страхові компанії повинні стати природними інвесторами в менш ліквідні та довгострокові активи, такі як ППП.

За даними Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг та Української асоціації інвестиційного бізнесу за період 2006–2011 рр. в активах вітчизняних інституційних інвесторів знаходились облігації підприємств на загальну суму 64,5 млрд грн., а їхня частка в інвестиційному портфелі складала в середньому 25,5 % (рис.5).

Млн. грн.

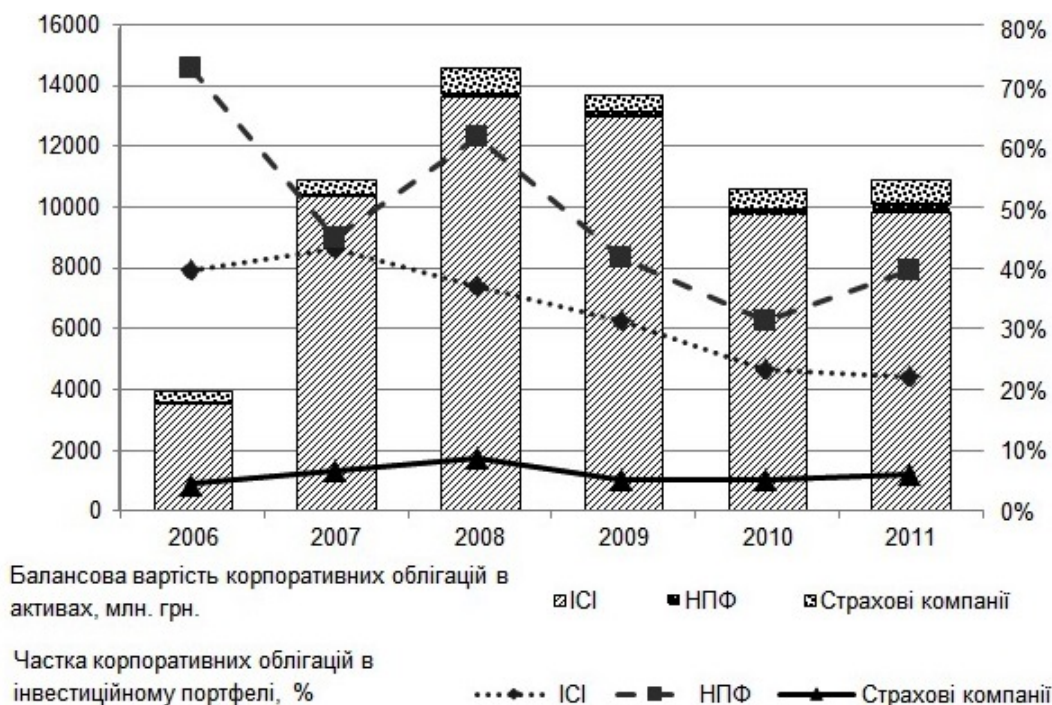

Рис. 5. Корпоративні облігації в активах вітчизняних інституційних інвесторів у 2006–2011 рр., млн грн, %

Джерело: Побудовано автором за даними: [9; 10;11]

Таким чином, можна стверджувати, що існує значний потенціал для розвитку та залучення інституційних інвесторів у фінансування проектів ППП за рахунок проектних облігацій. Найбільш розвиненим інституційним інвестором є ІСІ, балансова вартість облігацій в їхніх активах складає 93 % від загального обсягу. Також потенційним є ринок недержавного пенсійного забезпечення, частка облігацій в портфелях НПФ складає у середньому 49 %. Проте обсяги інвестицій НПФ є не значними, що пов'язано з нерозвиненістю сектору та затримкою II етапу пенсійної реформи.

За результатами проведеного дослідження виявлено, що з метою залучення інституційних інвестицій у

ППП та гарантування стійкого успіху інвестицій в довгостроковій перспективі необхідно подолати кілька перешкод. Проектні облігації відрізняються від інших активів, що може знизити їхню привабливість для потенційних інвесторів. Висока авансова вартість, недостатня ліквідність і довгостроковість активів ППП вимагає детальних даних щодо випуску проектних облігацій і аналізу притаманних цим активам ризиків за рахунок виділення додаткових ресурсів, яких, зазвичай, не вистачає більшості інвесторам. В сучасних умовах існує велика кількість різноманітних перешкод для участі інституційних інвесторів у фінансуванні проектів ППП, основні з них наведено у табл. 2.

Таблиця 2. Перешкоди участі інституційних інвесторів у фінансуванні проектів ППП

Категорія	Перешкоди
Державна підтримка	- відсутність політичної волі у довгостроковій перспективі; - нестабільність регуляторної системи; - висока вартість торгів у процесі закупівель проектів з ППП.
Можливості інвесторів	- відсутність досвіду; - недостатня масштабність; - регуляторні перешкоди.
Інвестиційний клімат	- активи ППП сприймаються на ринку як занадто ризиковані; - фрагментація ринку на різні відокремлені сегменти; - нерозвиненість фінансового ринку та його інструментів; - недосконалий інструментарій ризик-менеджменту та процедури надання гарантій; - відсутність прозорості в секторі інфраструктури; - брак даних про виконання проектів з ППП, відсутність базової ціни та методу оцінювання.

Джерело: Складено автором самостійно

Інституційні інвестори можуть відігравати більш активну роль у фінансуванні довгострокової та продуктивної діяльності, яка підтримує стійке зростання, тобто інфраструктурні проекти з ППП. Однак, перш ніж інституційні інвестори спрямують великий капітал в ППП, необхідно забезпечити прозоре, довгострокове і чітке управління та організацію даного сектору. Значні інвестиції будуть здійснюватися тільки за умови, якщо інвестори можуть заробити достатній дохід із поправкою на ризик, і якщо існують відповідні умови доступу до капіталу. Тому для більшого ефекту державі необхідно проводити паралельні заходи по сприянню довгострокових інвестицій й для інвесторів, тобто відбуватиметься ланцюгова реакція: із підтримкою й розвитком інституційних інвесторів відбуватиметься активізація фондового ринку, а отже, пришвидшення розвитку публічно-приватного партнерства й країни в цілому. Серед основних напрямів дій по створенню сприятливих умов для інституційних інвесторів можна виокремити наступні:

- розробка заходів щодо державної підтримки довгострокових інвестицій;
- реформування нормативної бази для довгострокових інвестицій;
- забезпечення прозорих умов для інвестицій в проекти публічно-приватного партнерства.

Висновки. У теперішній час вибір фінансових інструментів звужується в залежності від розвиненості внутрішнього фінансового ринку та економічної нестабільності країн. У зв'язку з цим, на нашу думку, в процесі розгляду можливостей проектною компанією у залученні фінансових ресурсів для реалізації проекту ППП доцільно розглядати як традиційні довгострокові фінансові джерела, так і сучасні фінансові інструменти, тобто проектні облігації. Застосування як основних фінансових інструментів у мобілізації коштів для реалізації проектів ППП, так й альтернативних в якості додаткових дозволить значно диверсифікувати джерела фінансування та побудувати оптимальну структуру фінансування проекту.

Для ефективного використання проектних облігацій у фінансуванні проектів ППП встановлено, що публічний партнер відіграє ключову роль у сприянні їх поширення, адже із наданням державної підтримки проектною компанією на рівні субординованого боргу підвищується якість старшого боргу, що дозволяє проектною компанії виходити на ринки капіталу із проектними облігаціями із підвищеним кредитним рейтингом старшого боргу проектною компанією. На нашу думку, це дозволяє знизити вартість фінансування, відкласти строк погашення заборгованості та спростити розміщення облігацій на ринку капіталів. Державна підтримка може мати форму кредиту або гарантій по обслуговуванню боргу та надаватися у разі нездатності проектною компанією генеру-

вати достатньо коштів від експлуатації об'єкту, щоб обслуговувати свої борги.

В Україні проектні облігації нормативно не регламентовано, хоча наразі обговорюється законопроект щодо їхнього впровадження, привабливість яких, на нашу думку, буде залежати від вдосконалення концесійного законодавства та чіткого врегулювання механізму реалізації проектів на засадах ППП. Успішне застосування альтернативних фінансових інструментів безпосередньо залежить від наявності на ринку потенційних інвесторів, в даному випадку, інституційних, адже саме недержавні пенсійні фонди, інститути спільного інвестування та страхові компанії можуть відіграти важливу роль у поширенні проектних облігацій як на внутрішньому, так й на зовнішньому фінансовому ринку, а отже, й у залученні необхідних фінансових ресурсів для розвитку та реалізації проектів ППП.

Список використаних джерел

1. Законопроект "Про внесення змін до Закону України "Про цінні папери та фондовий ринок" щодо розвитку ринку облігацій": офіц. вид. : від 22.01.2013 [Електронний ресурс] // База "Законодавство України". – Електрон. дані. – Верховна Рада України, 1994-2013. Режим доступу: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=45528&pf35401=248723>
2. Качаліна Т. Инфраструктурные облигации: быть или не быть в России? / Т. Качаліна, Н. Лебедева // Рынок ценных бумаг. – 2009. – № 11. – С.18-24.
3. Державний банк розвитку України [Електронний ресурс] // Урядовий портал; новини. – Електрон. дані. – К., 2013. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=246007019&cat_id=244276429
4. Farquharson E. How to engage with the private sector in public-private partnerships in emerging markets / E. Farquharson, C. Torres de Mastle, E.R. Yescombe. – The World Bank ; The International Bank for Reconstruction and Development. – Washington, 2011. – 473 с.
5. Methodology for Quantitative Procurement Options Analysis, Discussion Paper [Електронний ресурс] // Partnerships British Columbia ; Документи. – Електрон. дані. – BC, 2013. – Режим доступу: <http://www.partnershipsbc.ca/files-4/documents/ProcurementOptionsAnalysisDiscussionPaperOctober142011.pdf>
6. National Public Private Partnership Guidelines: Discount Rate Methodology Guidance [Електронний ресурс] // Infrastructure Australia ; Документи. – Електрон. дані. – ІА, 2013. – Режим доступу: http://www.infrastructureaustralia.gov.au/public_private/files/National_PPP_Guidelines_Vol_5Discount_Rate_Methodology_Guidance_Jan_09.pdf
7. Public Private Partnership Manual [Електронний ресурс] // National Treasury ; PPP Unit. – Електрон. дані. – Pretoria, Republic of South Africa, 2013. – Режим доступу: <http://www.ppp.gov.za/Legal%20Aspects/PPP%20Manual/Module%2004.pdf>
8. The Green Book: Appraisal and Evaluation in Central Government [Електронний ресурс] // HM Treasury ; Documents. – Електрон. дані. – УК., 2013. – Режим доступу: http://www.hmtreasury.gov.uk/d/green_book_complete.pdf
9. УАІБ: Аналітичний огляд ринку спільного інвестування в Україні за 2006-2011 рр. [Електронний ресурс] // Українська асоціація інвестиційного бізнесу. Аналітичні матеріали УАІБ. – Електрон. дані. – К., 2000-2013. – Режим доступу: <http://www.uaib.com.ua/files/articles/1598/49/2011.pdf>
10. Нацкомфінансслуж: Підсумки розвитку системи недержавного пенсійного забезпечення за 2006-2011 рр. [Електронний ресурс] // Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків

финансовых услуг. Недржавні пенсійні фонди. – Електрон. дані. – К., 2000-2013. – Режим доступу: http://www.dfp.gov.ua/fileadmin/downloads/dpn/npf_2011.pdf

11. Нацкомфінанпослуг: Підсумки діяльності страхових компаній за 2006-2011 рр. [Електронний ресурс] // Національна комісія, що здійснює

державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг. Страховий ринок. – Електрон. дані. – К., 2000-2013. – Режим доступу: http://www.dfp.gov.ua/fileadmin/downloads/dpn/sk_4kv_2011.pdf

Надійшла до редколегії 16.10.14

Я. Овсянникова, канд. екон. наук, ассист.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ПРОЕКТНЫЕ ОБЛИГАЦИИ В ФИНАНСИРОВАНИИ ЧАСТНО-ПРИВАТНОГО ПАРТНЕРСТВА В УКРАИНЕ

В статье углублены теоретические положения относительно финансирования проектов публично-частного партнерства и обоснованы практические рекомендации по совершенствованию процедуры привлечения финансовых ресурсов для реализации проектов публично-частного партнерства на основе применения проектных облигаций.

Ключевые слова: публично-частное партнерство, проектные облигации, инфраструктурные облигации, проектное финансирование, институциональные инвесторы.

I. Ovsianykova, PhD (Economic), Assistant

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

PROJECT BONDS IN FINANCING PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIPS IN UKRAINE

The theoretical principles concerning the financing of public private partnership' projects are deepened and practical recommendations for improving the procedure of raising funds for projects of public-private partnerships through the use project bonds are substantiated.

Keywords: public private partnership, project bonds, infrastructure bonds, project finance, institutional investors.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Economics, 2014, 11(164): 52-58

УДК 330:519.7

JEL C65, D80, L86, M10

В. Скіцько, канд. екон. наук, доц.

ДВНЗ "Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана"

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ МОДЕЛЮВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПОТОКІВ У ЛОГІСТИЦІ ПІДПРИЄМСТВА

У роботі досліджено існуючі моделі інформаційних потоків; запропоновано ієрархічні рівні моделювання інформаційних потоків; для загального випадку описано можливі порушення, які можуть мати місце у процесі протікання інформаційних потоків; пропонуються деякі способи використання відповідного інструментарію моделювання для вирішення низки проблем, пов'язаних з аналізом інформаційних потоків.

Ключові слова: інформаційний потік, моделювання, логістика, інформаційно-телекомунікаційні технології.

Постановка проблеми. За день певна особа може отримати обсяг інформації, який у кілька разів перевищує той, який особа отримувала кілька років тому, не кажучи вже про кілька десятиліть чи століть тому. Крім того, існує тенденція до зростання обсягів опрацювання, генерування, обміну інформацією, що зумовлено, зокрема, розвитком інформаційно-телекомунікаційних засобів і технологій. Завдяки інноваційним технологіям змінюються процеси, які пов'язані із опрацюванням інформації людиною. Наприклад, для написання дипломної роботи студент раніше мав відвідати обов'язково бібліотеку, підібрати відповідні джерела за каталогом, замовити книжки, ознайомитися з ними в читальній залі бібліотеки, вибрати необхідну інформацію, творчо обробити її тощо. Часто на такі дії студенту необхідно було кілька днів. Проте наразі низка етапів такої роботи може бути виконано й по-новому, що скорочує час написання дипломної роботи. Зокрема, студент може з будь-якого місця підключитися до електронного каталогу бібліотеки за допомогою Інтернету, підібрати необхідну літературу та замовити її в дистанційному режимі або навіть ознайомитися з деякими джерелами в електронному виді не відвідуючи читальної зали бібліотеки.

Інформаційно-телекомунікаційні технології та засоби на стільки міцно увійшли у наше життя, що наразі важко уявити наше життя без них. Вони дають змогу майже миттєвого спілкування (наприклад, за допомогою мобільного телефона чи смартфона), проведення мультимедійних презентацій (з використанням проектору, ноутбуку тощо), полегшують процес продажу-купівлі товару у супермаркеті (наприклад, за допомогою касового апарату з відповідним програмним забезпеченням тощо).

У всіх сферах життєдіяльності людини спостерігається переорієнтація на електронні носії інформації. З

однієї сторони це спрощує звичні дії людини, з іншої потребує від неї набуття нових знань, компетенцій тощо. Якщо років п'ятнадцять тому зазначене в резюме користування комп'ютерною технікою могло бути перевагою при зайнятті певної посади, а кількість посад, які вимагали цього була незначна, то наразі вимога щодо умінь користування сучасною технікою та володіння низкою програм є обов'язковою майже для усіх посад на будь-якому підприємстві. Наприклад, раніше бухгалтера здійснювали розрахунки за допомогою записів на папері та рахівниці, потім за допомогою калькулятора. В цей період усі бухгалтерія велася виключно на паперових носіях. З появою доступної комп'ютерної техніки частина бухгалтерської інформації набула електронну форму, низку щоденних, технічних та рутинних операцій почали здійснювати відповідні програмні комплекси, а бухгалтера почали більше виконувати аналітичну та контролюючу функції. З однієї сторони робота бухгалтера стала легшою, з іншої сторони виконання професійних обов'язків потребує постійного підвищення кваліфікації, опанування нових навичок тощо. Аналогічні приклади можна навести й для низки інших професій, особливо тих, задачею яких є проведення аналітичних, облікових дій, прийняття управлінських рішень у сфері економіки тощо.

Новітні способи генерування, передачі, отримання інформації не повністю витіснили "традиційні", а співіснують поряд з ними. Важко оцінити, в якій формі (усній, письмовій чи електронній) переважає обсяг інформації, що обробляється кожною людиною, чи використовується на підприємствах для їх функціонування. Крім того, актуальною залишається задача щодо визначення цінності, оперативності, достовірності інформації за видами її носіїв. Наприклад, проблема достовірності є до-

силь актуальною для інформації в електронному виді, яка представлена в Інтернеті.

Наразі ефективна робота підприємства утруднена без функціонування автоматизованої системи управління. Проте робота автоматизованої системи на підприємствах може мати деякі особливості, зокрема: система може не охоплювати усі бізнес-процеси підприємства; на деяких етапах роботи підприємства окрім інформації в електронному вигляді необхідна інформація в письмовому (та усному) виді тощо. Існуючі комп'ютерні системи управління підприємством не є універсальними, а їх впровадження на відповідному підприємстві з однієї сторони потребує відповідного налаштування програм, з іншої – вимагатиме навіть зміни деяких бізнес-процесів підприємства, що у свою чергу може спричинити відповідні зміни інформаційних потоків.

Інформація на підприємстві не є чимось, що існує ізольовано, сама по собі. Інформація є предметною [1], вона є відомостями про щось. В бізнесі завжди можна знайти джерело інформації, окреслити засоби та способи її передачі, визначити тих осіб, кому вона призначається, тобто коло її споживачів. Інформація є ключовим елементом у системі діяльності підприємства, зокрема, логістичної. В логістичній системі інформація забезпечує стійкість її функціонування, забезпечуючи підтримку певного рівня організованості та визначеності [1]. В логістиці говорять не просто про інформацію, а про інформаційні потоки.

"Інформаційний потік – це потік повідомлень, даних в документальній (паперовій та електронній) чи іншій формі, який супроводжує матеріальний та сервісний потоки, ними затребуваний та є елементом логістичної системи" [1]. Наведемо далі інше означення, яке на нашу думку є більш ширшим. Водночас це потребує уточнення щодо форми представлення інформації. "Інформаційний потік – це сукупність циркулюючих в межах логістичної системи, між логістичною системою та зовнішнім середовищем повідомлень, необхідних для управління та контролю за логістичними операціями" [2].

Існує низка видів інформаційних потоків, які розрізняють за різними ознаками, зокрема [2]: за видом носія інформації (паперові, електронні, змішані); за видом пов'язаних потоків підсистем (горизонтальні та вертикальні); за напрямком (вхідні та вихідні); за періодичністю (регулярні, оперативні, випадкові); за місцем розташування джерела інформації (зовнішні та внутрішні); за інтенсивністю (малоінтенсивні, середньоінтенсивні, високоінтенсивні) тощо. Кількість, різноманітність та складність інформаційних потоків залежать від розмірів та організації бізнес-процесів підприємства.

Для успішного функціонування підприємства необхідно, зокрема, ефективно управляти інформаційними потоками за сучасних умов ведення бізнесу, для яких характерні підвищені невизначеність та конфліктність, складність та взаємовплив, швидкозмінність інформаційно-телекомунікаційних засобів та технологій тощо. Вирішити цю задачу можна, наприклад, за допомогою сучасного інструментарію моделювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Деякі проблемні аспекти, що пов'язані з управлінням та моделюванням інформаційних потоків розглядаються в низці наукових та фахових робіт. Серед таких робіт значну частку складають роботи, що присвячені інформаційній безпеці та проблемі управління інформаційними потоками в інформаційно-телекомунікаційних мережах, корпоративних мережах передачі даних, методам дослідження інформаційних потоків для їх оптимізації під час проектування та розробки інформаційних систем тощо. Зупинимося на деяких з них.

Зокрема, А. В. Корабльов відмічаючи схожість процесів передачі інформації з процесами розподілу продукції, пропонує для проектування інформаційних потоків використовувати відповідним чином адаптовану модель транспортної задачі [3]. Кабаненко Ю.В. у праці [4] пропонує здійснювати моделювання інформаційних потоків за допомогою апарату теорії масового обслуговування та теорії марківських ланцюгів. Ним побудована модель інформаційної системи на базі локальної мережі "файл-сервер" та запропонована методика визначення середньої кількості користувачів системи, які очікують відповіді, та середньої тривалості очікування відповіді на запит користувача, коефіцієнту завантаження серверу. Низку математичних моделей та підходів до моделювання інформаційних потоків (наприклад, експоненційна модель; логістична модель; моделювання інформаційних потоків як дискретних сигналів; моделювання інформаційних потоків з врахуванням їх фрактальних властивостей) наведено в монографії [5, розділ 2], де досліджується інформація (зокрема, новини) в Інтернеті. На нашу думку, наведені у роботі [5] моделі можуть бути використані й для логістичних систем, проте це потребує широкіх досліджень, можливих адаптацій та уточнень моделей.

З точки зору концептуальних засад управління інформаційними потоками цікавими є дослідження Дейнеги О.В. [6], де він уточнює зміст понять "інформаційний потік" та "потік інформації", досліджує асиметрії інформаційних потоків у ланцюгу поставок від продавця до споживача залежно від типу ринку.

Д. Бауерсокс та Д. Клосс наголошують, що інформація є одним із ключових факторів збереження конкурентоспроможності, а логістична інформаційна система повинна забезпечувати інформаційну підтримку не тільки у виконанні логістичних операцій, а й управлінського контролю, аналізу оперативних рішень та стратегічного планування [7]. Ріст значимості інформації в логістиці вони пов'язують, зокрема, з наступним [7]: споживачі усвідомили корисність та зручність володіння оперативною інформацією щодо поточного стану виконання їх замовлення, наявності залишків на складах, графіків поставок та платежів тощо як елементу логістичного сервісу; керівники підприємств зауважили, що якісно організований обмін інформацією по ланцюгу поставок значно зменшує потреби у матеріальних та людських ресурсах; інформація підвищує гнучкість у прийнятті рішень щодо ефективного використання ресурсів підприємства.

У роботі [8] описана модель інформаційних потоків, під якою розуміють комплекс проектних документів, основу яких складають графічні документи під загальною назвою "Схеми інформаційних потоків", текстові та табличні документи, які містять відомості про елементи логістичної системи, місця зберігання інформації, поставлені задачі тощо. В даному випадку, метою побудови моделі інформаційних потоків є, зокрема, надання наглядного інструментарію аналізу усіх бізнес-процесів підприємства для визначення функцій та задач, які підлягають оптимізації та автоматизації за допомогою відповідного програмного забезпечення.

Свиридовим А.С. сформульовано концепцію побудови моделі інформаційних потоків підприємства та розроблена відповідна формальна модель із використанням матриць, які відображають різні характеристики інформаційних потоків [9]. За допомогою даної моделі можна досліджувати структуру та кількісні характеристики інформаційних потоків за різних умов, зокрема такі [9]: оцінка завантаження підрозділів щодо надходження вхідних та формування вихідних документів; коефіцієнт споживання інформації досліджуванням підрозділом;

коефіцієнт інформаційного виходу (показує, в якій мірі інформація, що поступає до досліджуваного підрозділу та його внутрішня, відображаються у вихідних його документах); коефіцієнт зв'язку (характеризує ступінь взаємодії із зовнішнім середовищем).

Інформаційні потоки не існують окремо від інших елементів логістичної системи, а взаємодіють з ними. У зв'язку з цим Барикін С.Є. та Карпунін С.О. запропонували теоретичні моделі взаємодії матеріальних, фінансових та інформаційних потоків, що взаємодіють у мікрологістичній системі утворюючи єдиний логістичний потік через послідовність дій (транзакцій), які чинить одна із сторін в логістиці [10].

З точки зору математичного забезпечення процесів прогнозування характеристик інформаційних потоків в логістичних системах, на наш погляд, є цікавою наукова робота [11], в якій розглядається один із можливих підходів до моделювання інформаційних потоків в телекомунікаційних системах з використанням методів нечітко-логістичного моделювання та запропонована відповідна авторегресійна модель у вигляді адаптивної нечітко-динамічної системи із зворотним зв'язком.

Ознайомлення із науковим доробком зазначених вище та інших авторів дозволяє зробити висновок про актуальність проблеми, якій присвячена стаття, та існування низки не достатньо досліджених та таких, що потребують подальших досліджень, аспектів. Зокрема, розвиток сучасних інформаційно-телекомунікаційних технологій зумовлює постійні зміни як низки характеристик самих інформаційних потоків, так і процесів їх протікання в логістичних системах. Не достатньо уваги в існуючих працях приділено тому, що не завжди для моделювання та управління інформаційними потоками логістичних систем у дослідника наявна повна та достовірна інформація. Крім того, одним із завдань моделювання є економічне прогнозування, передбачення розвитку економічних процесів [12], що завжди супроводжується невизначеністю та відповідними економічними ризиками.

Мета дослідження полягає у аналізі та розвитку існуючих та формулюванні нових засад щодо використання у моделюванні та управлінні інформаційними потоками в логістиці підприємств новітнього інструментарію моделювання з метою врахування сучасного розвитку інформаційно-телекомунікаційних технологій та потреб бізнесу, окреслення напрямків відповідних наукових теоретичних та практичних досліджень.

Основні результати дослідження. Інформаційний потік є своєрідним відбиттям (інформаційною копією [13]) усіх інших потоків. Наприклад, для замовлення (яке представляє собою сукупність товарів – матеріальний потік) існують відповідні супроводжуючі його документи (зокрема, накладна в електронній та паперовій формі, яка містить дані щодо покупця та продавця, дату відвантаження та дату оплати, назву товару, його кількість та ціну, загальну суму замовлення тощо), які формують інформаційний потік. Тобто існує необхідність в управлінні не тільки господарськими операціями, але інформацією про ці операції [3]. Для цього можуть використовуватися різні методи та моделі аналізу та проектування інформаційних потоків з метою їх оптимізації [3, 14]: графічний; мережеве моделювання; графоаналітичний; метод функціонально-операційного аналізу; метод схем інформаційних зв'язків; метод реквізитів та інші.

Моделювання інформаційних потоків в логістиці підприємства концептуально може мати кілька рівнів:

1) на рівні підприємства. В цьому випадку формалізована модель може представляти собою схему протікання інформаційних потоків, на якій відображаються (авторська інтерпретація на основі [8]): межі логістичної сис-

теми підприємства; зовнішні об'єкти, які взаємодіють із логістичною системою досліджуваного підприємства; внутрішні елементи, які обробляють інформацію та породжують інформаційні потоки; внутрішні елементи, через які протікає інформація; внутрішні елементи та зовнішні об'єкти, які є споживачами інформації; інформаційні потоки (вхідні, вихідні, внутрішні) та їх характеристики; сховище даних (база знань, база даних); інші потоки ресурсів (матеріальні, фінансові, інтелектуально-трудова);

2) на рівні вирішення певної задачі (проблеми). Формалізована модель представляє собою схему протікання інформаційних потоків через складові логістичної системи підприємства, за допомогою яких в результаті вирішується поставлена задача. Така схема може включати наступне (авторська інтерпретація на основі [8]): межі досліджуваної задачі, що охоплюють відповідні бізнес-процеси підприємства; зовнішні по відношенню до задачі об'єкти, які обмінюються даними із її елементами; внутрішні елементи в межах досліджуваної задачі, які обробляють інформацію та породжують інформаційні потоки; внутрішні елементи, через які протікає інформація; внутрішні елементи та зовнішні об'єкти, які є споживачами інформації; інформаційні потоки (вхідні, вихідні, внутрішні) та їх характеристики; сховище даних (база знань, база даних); інші потоки ресурсів (матеріальні, фінансові, інтелектуально-трудова);

3) на рівні інформаційного потоку. Формалізована модель може представляти собою схему протікання досліджуваного інформаційного потоку від джерела виникнення до споживача цієї інформації. Така схема може містити наступне: межі протікання інформаційного потоку; внутрішній елемент логістичної системи або зовнішній об'єкт по відношенню до логістичної системи підприємства, який є джерелом інформаційного потоку; внутрішній елемент чи зовнішній об'єкт, який є споживачем інформації; елементи, через які протікає потік із зміною чи без його параметрів; параметри інформаційного потоку (напрямок руху, швидкість передачі та прийому, інтенсивність потоку тощо [2]); інші потоки ресурсів (матеріальні, фінансові, інформаційні, інтелектуально-трудова), з якими може взаємодіяти досліджуваний інформаційний потік.

Зазначені моделі можуть бути побудовані як для існуючої логістичної системи підприємства, так і для нової. Ці моделі дозволяють, зокрема, виявити низку порушень у протіканні інформаційних потоків, до яких можна віднести [13]: розсіювання, накопичення, відхилення, вичерпання джерела, переривання потоку інформації чи відсутність частини шляху для його протікання.

Адаптуючи матеріал [13], наведемо далі приклади виникнення зазначених порушень інформаційних потоків в логістиці підприємства та шляхи їх вирішення.

Розсіювання. В цьому випадку не чітко визначений споживач інформації, надходження інформації до споживача, якому вона призначена, є утрудненим або взагалі не можливим. Для вирішення цієї проблеми використовується "фокусування", тобто відбувається чітке визначення споживача інформації, та робляться можливі зміни у організації руху інформаційного потоку з метою отримання інформації тим, кому вона призначена. Приклад: керівником підрозділу ставиться завдання перед підлеглими без конкретизації особи, яка відповідає за результат, та надаються дані для його виконання. Внаслідок таких дій керівника його підлеглі можуть не виконати завдання взагалі, тому що вони в цьому випадку не відчують персональної відповідальності, а до колективної відповідальності їм байдуже. Проте, якщо призначити особу (серед підлеглих), яка відповідатиме за результат усіх інших, або конкретну особу,

яка буде самостійно виконувати поставлене завдання, то ця проблема буде вирішена.

Накопичення. На певному етапі руху інформаційних потоків відбувається гальмування, що спричиняє накопичення інформації в деякому елементі логістичної системи підприємства. Це зумовлює затримки у часі отримання іншими елементами логістичної системи підприємства чи учасниками логістичного ланцюга необхідної для їх роботи інформації. Крім того, таке гальмування негативно може відобразитися також й на інших потоках. Для вирішення цієї проблеми необхідно з'ясувати причини гальмування та усунути їх з метою рівномірного проходження інформаційного потоку на цьому етапі роботи логістичної системи.

Явище "накопичення" може мати місце з різних причин, наприклад: повільно працює комп'ютер на складі, де вручну оператором вносяться у автоматизовану систему управління підприємства вхідні документи або недостатня кваліфікація персоналу, який вносить такі документи. Це спричиняє накопичення необроблених вхідних документів. В цьому випадку товар фізично вже присутній на складі, але відсутній в інформаційній системі підприємства, що зумовлює некоректну роботу менеджерів продажу, які не бачать реальних (операційних) залишків товарів. Крім того, така ситуація може спричинити й неправильні подальші замовлення товарів у постачальників відділом закупок. Для вирішення такої проблеми можна зробити наступне: замінити комп'ютер чи персонал; змінити процес прийняття товару (наприклад, використовувати штрих-кодуювання товарів, електронній формі накладних від постачальників і т.п., що дозволить автоматично заносити в інформаційну систему відповідні дані, а людині залишиться їх тільки перевірити, а не вносити вручну).

Відхилення. Рух інформаційних потоків може бути організований таким чином, що з низки причин (зокрема, випадкових збоїв у протіканні інформаційного потоку) певна інформація може потрапити не до тієї особи, для якої вона призначалась і яка є компетентною щодо її використання. Крім того, така ситуація може спричинити й накопичення інформації. Для вирішення цієї проблеми необхідно внести відповідні зміни в організацію руху такого інформаційного потоку. Приклад: на підприємстві можуть існувати ряд підрозділів, які виконують подібні функції, але межі їх відповідальності не пересікаються (наприклад, у банку це можуть бути відділи, які працюють окремо з юридичними та фізичними особами; на великому виробничому підприємстві може бути створено декілька відділів продаж чи просування продукції, які відповідають за різні регіони України і т.п.). В цьому випадку інформація може потрапити не у той відділ (носіє інформації може переадресувати) і відповідно потребувати переадресації до потрібного працівника.

Вичерпання джерела інформації. Наприклад, у формуванні відпускної ціни менеджментом підприємства оперативно враховувався існуючий рівень цін на аналогічну продукцію інших виробників за допомогою, зокрема, електронних прайс-листів. Проте через низку причин така інформація може стати не доступною або бути некоректною, зокрема: розірвався зв'язок з Інтернетом; у разі користування деяким платним ресурсом не було здійснено вчасно абонентську плату; відсутні або застарілі дані в електронних прайс-листах тощо. Кожна із цих причин зумовлює різні й шляхи вирішення проблеми.

Переривання потоку інформації. Це явище пов'язане із (тимчасовою) відсутністю зв'язку для обміну даними між елементами логістичної системи чи учасниками логістичного ланцюгу. В даному випадку під зв'язком потрібно розуміти не тільки телекомунікаційний (мобільний,

Інтернет, внутрішні мережі), але звичайне спілкування між співробітниками щодо виконання своїх обов'язків для досягнення мети логістичної системи. Кожен із цих випадків потребує різного подолання проблеми.

Відсутність частини шляху для протікання інформаційного потоку. Дане явище подібне на попереднє, але є суттєвішим та потребує більше зусиль та ресурсів для його подолання.

За допомогою моделей інформаційних потоків логістичної системи підприємства у вигляді схем, графів чи мереж можна визначити, зокрема: джерела інформаційних потоків; споживачів інформації; елементи логістичної системи, де відбувається обробка інформації і вона набуває нових властивостей; напрямок руху інформаційних потоків тощо. Тобто за допомогою таких моделей можна визначити структурні (організаційні) аспекти інформаційних потоків. Проте якісні та кількісні характеристики інформаційних потоків, вирішення задач прогнозування інформаційних потоків тільки за допомогою подібних моделей визначити важко. У цьому випадку можна скористатися інструментарієм економіко-математичного моделювання. Деякі можливі застосування такого інструментарію, що знайшли своє висвітлення у низці наукових робіт, нами були описані вище. Проте його різноманітність та постійний розвиток сприяють розробці та появі нових (більш точніших та адекватніших) моделей. Одним із прогресивних напрямків у побудові таких моделей є використання засобів штучного інтелекту (нечітка логіка та нечіткі обчислення, генетичний алгоритм, штучні нейронні мережі).

Інструментарій нечіткої логіки та нечітких обчислень у моделюванні інформаційних потоків доцільно використовувати у випадках, коли важко однозначно оцінити досліджувану проблему, характеристики та параметри потоків чи елементів логістичної системи тощо. Зокрема, швидкість передачі (прийому чи обробки) інформаційного потоку може бути визначена не тільки в цифрах (наприклад: для оператора на складі це може бути кількість оброблених ним позицій у вхідних накладних за годину; для телекомунікаційних мереж це може бути деяка кількість мега біт за секунду – Мбіт/с і т.п.), а й словами (наприклад, "висока швидкість", "низька швидкість", "середня швидкість" тощо). Аналогічно й для інтенсивності (густини) інформаційного потоку: можемо цей показник характеризувати деяким числом (наприклад, кількість вхідних документів, що надходять на склад; кількість Мбіт/с тощо), так і словами (наприклад, "малоінтенсивний інформаційний потік", "середньоінтенсивний інформаційний потік", "високоінтенсивний інформаційний потік"). Тоді "швидкість інформаційного потоку" та "інтенсивність інформаційного потоку" будуть лінгвістичними змінними, а лінгвістичні оцінки "висока", "середня", "низька" ("мала") термами, які будуть складати відповідні терм-множини.

За допомогою інструментарію нечітких множин та нечіткої логіки можуть бути побудовані різні за складністю та призначенням економіко-математичні моделі, проте однією із основних задач дослідника залишається коректна побудова функції належності до нечіткої множини для задання лінгвістичного терму. Для цього можна скористатися різними методами, [15, 16, 17]: прямий метод побудови функції належності (ґрунтується на статистичній обробці думок групи експертів щодо прояву властивостей нечіткої множини у об'єктів універсальної множини); непрямий метод (ґрунтується на парних порівняннях об'єктів універсальної множини одним експертом); третій метод передбачає використання типових форм функції належності; в основі четвертого методу лежать результати експерименту (ви-

значають відносні частоти прояву тієї чи іншої ознаки у досліджуваного об'єкта, на базі яких обчислюють значення функції належності).

Одним із поширених понять теорії нечітких множин та нечіткої логіки є поняття нечіткого відношення, яке дозволяє формалізувати неточні твердження під час порівнянь чи співвідношень одних об'єктів до інших [15, 16, 17], наприклад, характеристик та показників одних елементів логістичної системи з іншими. Крім того, нечіткі відношення можуть бути використані у ситуаціях, коли важко зробити однозначний висновок, а також існують різні суб'єктивні думки експертів, які можуть вплинути на кінцеве рішення.

Розглянемо наступну проблемну ситуацію. Нехай існують декілька варіантів моделей (схем) інформаційних потоків для досліджуваної логістичної системи і дослідник (системний аналітик) хоче визначити наскільки кожна із моделей є ефективною, до якої категорії (за якістю, надійністю і т.п. функціонування) її можна віднести. За критерії оцінювання можемо узяти, зокрема, ступінь сприяння моделі (схеми) інформаційних потоків щодо виконання загальноприйнятих основних правил логістики "7R": 1) потрібна продукція – Right product; 2) потрібна кількість – Right quantity; 3) узгоджений час – Right time; 4) узгоджене місце – Right place; 5) узгоджена ціна – Right cost; 6) потрібна якість – Right condition; 7) потрібний споживач – Right customer. Тоді, універсальна множина характеристик моделі (схеми) інформаційних потоків буде мати наступний вигляд:

$Y = \{y_1, y_2, y_3, y_4, y_5, y_6, y_7\}$, де $y_j, j = \overline{1,7}$, відповідають зазначеним вище правилам логістики. Припустимо, що ми порівнюємо між собою чотири моделі (схеми) інфо-

рмаційних потоків, які відповідним чином формують універсальну множину $X = \{x_1, x_2, x_3, x_4\}$, де $x_i, i = \overline{1,4}$, відповідають моделям (схемам) інформаційних потоків, що досліджуються. Припустимо, що залежно від ступеня виконання основних правил логістики моделі (схеми) інформаційних потоків поділяються на: 1) моделі (схеми) інформаційних потоків з дуже високим ступенем сприяння щодо виконання правил; 2) моделі (схеми) інформаційних потоків з високим ступенем сприяння щодо виконання правил; 3) моделі (схеми) інформаційних потоків з середнім ступенем сприяння щодо виконання правил; 4) моделі (схеми) інформаційних потоків з низьким ступенем сприяння щодо виконання правил; 5) моделі (схеми) інформаційних потоків з дуже низьким ступенем сприяння щодо виконання правил. Тоді введемо універсальну множину $Z = \{z_1, z_2, z_3, z_4, z_5\}$, де $z_k, k = \overline{1,5}$, відповідають зазначеним вище моделям (схемам) інформаційних потоків залежно від ступеню їх сприяння щодо виконання правил логістики.

Припустимо, що бінарне нечітке відношення $\tilde{R}$ описує ступінь сприяння щодо виконання правил логістики досліджуваними моделями (схемами) інформаційних потоків, а бінарне нечітке відношення $\tilde{W}$ описує ступінь сприяння щодо виконання правил логістики для класифікації моделей. Тоді можливі значення функції належності $\mu_{\tilde{R}}(x, y)$ $\mu_{\tilde{W}}(y, z)$ представимо у вигляді табл. 1 і 2, а матриці цих нечітких відношень будуть мати наступний вигляд:

$$\tilde{R} = \begin{matrix} & \begin{matrix} y_1 & y_2 & y_3 & y_4 & y_5 & y_6 & y_7 \end{matrix} \\ \begin{matrix} x_1 \\ x_2 \\ x_3 \\ x_4 \end{matrix} & \begin{bmatrix} 0,9 & 0,7 & 0,5 & 0,3 & 0,8 & 0,5 & 0,6 \\ 0,8 & 0,8 & 0,5 & 0,2 & 0,9 & 0,4 & 0,8 \\ 0,7 & 0,6 & 0,4 & 0,4 & 0,7 & 0,5 & 0,7 \\ 0,6 & 0,5 & 0,5 & 0,3 & 0,6 & 0,6 & 0,6 \end{bmatrix} \end{matrix}, \quad \tilde{W} = \begin{matrix} & \begin{matrix} z_1 & z_2 & z_3 & z_4 & z_5 \end{matrix} \\ \begin{matrix} y_1 \\ y_2 \\ y_3 \\ y_4 \\ y_5 \\ y_6 \\ y_7 \end{matrix} & \begin{bmatrix} 1 & 0,8 & 0,5 & 0,3 & 0,1 \\ 1 & 0,8 & 0,5 & 0,3 & 0,1 \\ 1 & 0,8 & 0,5 & 0,3 & 0,1 \\ 1 & 0,8 & 0,5 & 0,3 & 0,1 \\ 1 & 0,8 & 0,5 & 0,3 & 0,1 \\ 1 & 0,8 & 0,5 & 0,3 & 0,1 \\ 1 & 0,8 & 0,5 & 0,3 & 0,1 \end{bmatrix} \end{matrix}.$$

Таблиця 1. Значення функції належності бінарного нечіткого відношення $\tilde{R} \mu_{\tilde{R}}(x, y)$

	Потрібна продукція	Потрібна кількість	Узгоджений час	Узгоджене місце	Узгоджена ціна	Потрібна якість	Потрібний споживач
Модель (схема) інформаційних потоків 1	0,9	0,7	0,5	0,3	0,8	0,5	0,6
Модель (схема) інформаційних потоків 2	0,8	0,8	0,5	0,2	0,9	0,4	0,8
Модель (схема) інформаційних потоків 3	0,7	0,6	0,4	0,4	0,7	0,5	0,7
Модель (схема) інформаційних потоків 4	0,6	0,5	0,5	0,3	0,6	0,6	0,6

Таблиця 2. Значення функції належності бінарного нечіткого відношення $\tilde{W} \mu_{\tilde{W}}(y, z)$

	Модель (схема) інформаційних потоків з дуже високим ступенем сприяння щодо виконання правил логістики	Модель (схема) інформаційних потоків з високим ступенем сприяння щодо виконання правил логістики	Модель (схема) інформаційних потоків з середнім ступенем сприяння щодо виконання правил логістики	Модель (схема) інформаційних потоків з низьким ступенем сприяння щодо виконання правил логістики	Модель (схема) інформаційних потоків з дуже низьким ступенем сприяння щодо виконання правил логістики
Потрібна продукція	1	0,8	0,5	0,3	0,1
Потрібна кількість	1	0,8	0,5	0,3	0,1
Узгоджений час	1	0,8	0,5	0,3	0,1
Узгоджене місце	1	0,8	0,5	0,3	0,1
Узгоджена ціна	1	0,8	0,5	0,3	0,1
Потрібна якість	1	0,8	0,5	0,3	0,1
Потрібний споживач	1	0,8	0,5	0,3	0,1

Для того, щоби з'ясувати до якої категорії моделей можна віднести досліджувані скористаємося композицією (або добутком) двох бінарних відношень, яка може бути визначена різними способами, зокрема існує максимінна, мінімаксна, максимумультиплікативна композиції [17, 18].

Позначимо через $\tilde{Q}$ максимумультиплікативну композицію нечітких відношень $\tilde{R}$ та $\tilde{W}$, для якої функцією

$$\text{Тоді: } \tilde{Q} = \begin{matrix} & z_1 & z_2 & z_3 & z_4 & z_5 \\ \begin{matrix} x_1 \\ x_2 \\ x_3 \\ x_4 \end{matrix} & \begin{bmatrix} 0,9 & 0,72 & 0,45 & 0,27 & 0,09 \\ 0,9 & 0,72 & 0,45 & 0,27 & 0,09 \\ 0,7 & 0,56 & 0,35 & 0,21 & 0,07 \\ 0,6 & 0,48 & 0,3 & 0,18 & 0,06 \end{bmatrix} \end{matrix}, \text{ де, зокрема:}$$

$$q_{12} = \max \begin{bmatrix} \mu_{\tilde{R}}(x_1, y_1) \cdot \mu_{\tilde{W}}(y_1, z_2), \mu_{\tilde{R}}(x_1, y_2) \cdot \mu_{\tilde{W}}(y_2, z_2), \\ \mu_{\tilde{R}}(x_1, y_3) \cdot \mu_{\tilde{W}}(y_3, z_2), \mu_{\tilde{R}}(x_1, y_4) \cdot \mu_{\tilde{W}}(y_4, z_2), \\ \mu_{\tilde{R}}(x_1, y_5) \cdot \mu_{\tilde{W}}(y_5, z_2), \mu_{\tilde{R}}(x_1, y_6) \cdot \mu_{\tilde{W}}(y_6, z_2), \\ \mu_{\tilde{R}}(x_1, y_7) \cdot \mu_{\tilde{W}}(y_7, z_2) \end{bmatrix} = \max \begin{bmatrix} 0,9 \cdot 0,8, 0,7 \cdot 0,8, \\ 0,5 \cdot 0,8, 0,3 \cdot 0,8, \\ 0,8 \cdot 0,8, 0,5 \cdot 0,8, \\ 0,6 \cdot 0,8 \end{bmatrix} =$$

$$= \max[0,72; 0,56; 0,4; 0,24; 0,64; 0,4; 0,48] = 0,72.$$

В табличному виді $\tilde{Q}$ буде мати наступний вигляд (табл. 3):

Таблиця 3. Значення функції належності композиції $\tilde{Q}$

	Модель (схема) інформаційних потоків з дуже високим ступенем сприяння щодо виконання правил логістики	Модель (схема) інформаційних потоків з високим ступенем сприяння щодо виконання правил логістики	Модель (схема) інформаційних потоків з середнім ступенем сприяння щодо виконання правил логістики	Модель (схема) інформаційних потоків з низьким ступенем сприяння щодо виконання правил логістики	Модель (схема) інформаційних потоків з дуже низьким ступенем сприяння щодо виконання правил логістики
Модель (схема) інформаційних потоків 1	0,9	0,72	0,45	0,27	0,09
Модель (схема) інформаційних потоків 2	0,9	0,72	0,45	0,27	0,09
Модель (схема) інформаційних потоків 3	0,7	0,56	0,35	0,21	0,07
Модель (схема) інформаційних потоків 4	0,6	0,48	0,3	0,18	0,06

За таблицю 3 можемо зробити наступний висновок: перша та друга моделі (схеми) інформаційних потоків можна вважати в цілому моделями з дуже високим ступенем сприяння щодо виконання правил логістики, а для третьої та четвертої моделей такі властивості виражені менше.

Генетичний алгоритм є класичним еволюційним методом, за допомогою якого можна вирішується задача оптимізації шляхом відбору з множини потенційно можливих рішень у певному сенсі кращих. Застосування генетичних алгоритмів має сенс у випадках, коли не потрібно точне рішення, а достатньо отримати рішення, яке задовольняє певним вимогам. Це та багаточковість пошуку, що лежить в основі генетичного алгоритму, дозволяють зокрема, зменшити час пошуку рішення у порівнянні з класичними методами оптимізації. Крім того, генетичний алгоритм здатен знайти рішення навіть у випадку, коли цільова функція може мати кілька екстремумів. Однією із особливостей генетичного алгоритму є те, що він працює не зі значеннями параметрів досліджуваної задачі як вони є, а з їх закодованим представленням.

На наш погляд, за допомогою генетичного алгоритму можна побудувати низку моделей, які здатні вирішити, зокрема, наступні задачі в управлінні інформаційними потоками: 1) вибір оптимальної конфігурації інформаційно-телекомунікаційних засобів, що використовуються у

належності буде розрахована за такою формулою:

$$\mu_{\tilde{Q}}(x, z) = \max_{y \in Y} \{ \mu_{\tilde{R}}(x, y) \cdot \mu_{\tilde{W}}(y, z) \}.$$

процесі руху інформаційних потоків логістичної системи; 2) вибір оптимальних шляхів проходження інформаційних потоків в логістичній системі за різними критеріями; 3) вибір оптимальних характеристик та показників інформаційних потоків логістичної системи тощо.

Штучні нейронні мережі за своєю суттю є самонавчаючими системами, які імітують діяльність людського мозку. Їх використання може забезпечити певну гнучкість в управлінні інформаційними потоками логістичної системи підприємства. Штучні нейронні мережі здатні, зокрема, самостійно аналізувати нову інформацію, знаходити в ній закономірності, змінювати задану в них послідовність дій чи деякі аспекти цих дій, самовдосконалюватися (самонавчатися) на основі нових результатів їх роботи. Наразі існує досить велика кількість штучних нейронних мереж, які відрізняються кількістю шарів штучних нейронних мереж, зв'язками між ними, алгоритмами та правилами навчання, класами задач, які вони найкращим чином вирішують, тощо. Крім того, поєднання штучних нейронних мереж із генетичним алгоритмом та нечіткою логікою дозволяє створити гібридні системи підтримки прийняття рішень, які здатні вирішувати більш складні задачі або досягати більшої точності у вирішенні існуючих.

Вбачається за доцільне у моделюванні інформаційних потоків використовувати також інструментарій мереж Петрі, мереж масового обслуговування тощо.

Зазначені у даних дослідженнях засоби моделювання мають свої переваги та недоліки і потребують подальших окремих ґрунтовних досліджень щодо їх використання у моделюванні інформаційних потоків логістичних систем.

Висновки. Інформатизація усіх сфер діяльності людини з кожним роком тільки збільшується і, очевидно, буде тільки зростати у майбутньому. Інформація є чинником, який здатний суттєво впливати на функціонування підприємства та через це потребує до себе пильної уваги. В рамках досліджень інформаційних потоків логістичних систем одне із головних місць займає їх моделювання. На сьогодні існують різні засоби моделювання, за допомогою яких вирішується низка задач управління інформаційними потоками підприємства. Проте складність, різноманітність та постійні зміни (зокрема, через розвиток інформаційно-технологічних технологій та засобів) таких задач вимагають удосконалення існуючих та розробку нових підходів, методів та моделей.

В даній роботі ми дослідили існуючі моделі інформаційних потоків; запропонували рівні моделювання інформаційних потоків; для загального випадку описали можливі порушення, які можуть мати місце у процесі протікання інформаційних потоків; показали можливі способи використання сучасного інструментарію моделювання щодо вирішення низки проблем інформаційних потоків. Доцільно у подальших дослідженнях проблем моделювання інформаційних потоків в логістиці підприємства зосередитися на використанні засобів штучного інтелекту, зокрема, на їх поєднанні.

Список використаних джерел

1. Афанасенко И.Д. Коммерческая логистика: учебник для вузов. Стандарт третьего поколения / И.Д. Афанасенко, В.В. Борисова. – СПб.: Питер, 2012. – 352 с.:ил.
2. Гаджинский А.М. Логистика: Учебник. – 16-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательско-торговая корпорация "Дашков и Ко", 2008. – 484 с.
3. Кораблев А.В. Применение экономико-математических методов оптимизации информационных потоков [Электронный ресурс] / А.В. Кораблев // Экономика и управление, 2011. – № 5 (78). – С. 271-274. – Режим доступа до статті: <http://ecsocman.hse.ru/data/2012/05/28/1271377877/59.pdf>

4. Кабаненко Ю. В. Математична модель інформаційного потоку / Ю.В. Кабаненко // Бізнес Інформ. – 2013. – №8. – С. 135–138.
5. Ландз Д. В. Основы интеграции информационных потоков: монография. / Д. В. Ландз. – К.: Инжиниринг, 2006. – 240 с.
6. Дейнега О.В. Организационные аспекты формирования информационных потоков у ланцюгах поставок продукції машинобудування / О.В. Дейнега // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: Проблеми економіки та управління. – 2008. – № 628. – С. 464-469.
7. Бауэрсокс Доналд Дж. Логистика: интегрированная цепь поставок. 2-е изд. / Доналд Дж. Бауэрсокс, Дейвид Дж. Клосс. – М.: ЗАО "Олимп-Бизнес", 2008. – 640 с.: ил.
8. Худояров И.В. Информационные потоки, их анализ, методика моделирования данных в логистике [Электронный ресурс] / И.В. Худояров, Е.В. Швецова // Концепт, 2014. – Современные научные исследования. Выпуск 2. – Режим доступа до статті: <http://e-koncept.ru/2014/54922.htm>.
9. Свиридов А.С. Разработка метода и алгоритмов построения модели информационных потоков предприятия: автореферат диссертации кандидата техн. наук : 05.13.01 "Системный анализ, управление и обработка информации" / А.С. Свиридов. – Таганрог, 2004. – 20 с.
10. Барыкин С.Е. Модели взаимодействия потоков микрологистической системы [Электронный ресурс] / С.Е. Барыкин, С.А. Карпунин // Аудит и финансовый анализ, 2010. – № 6. – Режим доступа до статті: http://www.auditfin.com/fin/2010/6/03_02/03_02%20.pdf
11. Терновой, В.П. Моделирование информационных потоков на основе нечетких динамических систем / В.П. Терновой, С.М. Ковалев // Известия ЮФУ. Технические науки. Тематический выпуск. Методы и средства адаптивного управления в энергетике. – 2011. – № 2. – С. 132–137.
12. Вітлінський В.В. Моделювання економіки: навчальний посібник / В.В. Вітлінський. – К.: КНЕУ, 2003. – 408 с.
13. Милютин Е. Организация людей, люди организации (Раздел 2.2. Информационный поток) [Электронный ресурс] / Е. Милютин. – Режим доступа: http://www.pravil.net.ua/plan3/2_2.html
14. Родкина Т.А. Информационная логистика / Т.А. Родкина. – М.: Экзамен. 2001. – 288с.
15. Рутковская Д. Нейронные сети, генетические алгоритмы и нечеткие системы : пер. с польск. И. Д. Рудинского / Д. Рутковская, М. Пилиньский, Л. Рутковский. – М.: Горячая линия – Телеком, 2007. – 452 с. : ил.
16. Штовба С. Д. Проектирование нечетких систем средствами MATLAB / С. Д. Штовба. – М.: Горячая линия – Телеком, 2007. – 288 с., ил.
17. Вітлінський В.В. Теорія інтелектуальних систем прийняття рішень: навчальний посібник / В.В. Вітлінський, В.І. Скіцько. – К.: КНЕУ, 2014. – 506 с.
18. Леоненков А. В. Нечеткое моделирование в среде MATLAB и fuzzyTECH. / А.В. Леоненков. – СПб.: БХВПетербург, 2005. – 736 с.: ил.

Надійшла до редколегії 30.10.14

В. Скицко, канд. экон. наук, доц., докторант

ГВУЗ "Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана", Київ, Україна

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МОДЕЛИРОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ПОТОКОВ В ЛОГИСТИКЕ ПРЕДПРИЯТИЯ

В работе исследованы существующие модели информационных потоков; предложено иерархические уровни моделирования информационных потоков; для общего случая описано возможные нарушения, которые могут иметь место в процессе протекания информационных потоков; предлагаются некоторые способы использования соответствующего инструментария моделирования для решения ряда проблем, связанных с анализом информационных потоков.

Ключевые слова: информационный поток, моделирование, логистика, информационно-телекоммуникационные технологии.

V. Skitsko, PhD in Economics, Associate Professor, Doctoral Student
Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine

THEORETICAL ASPECTS OF MODELING OF INFORMATION STREAMS IN COMPANY LOGISTICS

The work investigates the existing models of information streams; offers hierarchical levels of modeling of information streams; for general case it describes the possible breaches that may take place in the process of information streams flow; offers the ways of using of the corresponding instruments of modeling for solving the number of problems connected with the analysis of information streams.

Keywords: information stream, modeling, logistics, information and telecommunication technologies.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Economics, 2014, 11(164): 59-65
УДК 330.8
JEL I 31

Н. Томчук-Понамаренко, канд. екон. наук, асист.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ФОРМУВАННЯ ОСНОВНИХ НАПРЯМІВ ЕКОНОМІКИ ДОБРОБУТУ ТА РІВНЯ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ

У статті здійснено аналіз еволюції наукових поглядів на сутність категорії "рівень життя населення" та деяких методичних аспектів її дослідження. Визначено основні наукові напрями економіки добробуту в історії досліджень життєвого рівня населення. Запропоновані характеристики, що мають вплив на вивчення та оцінку рівня життя населення.

Ключові слова: рівень життя населення, якість життя, добробут, соціальна нерівність.

Постановка проблеми. Активне сприяння підвищенню рівня життя населення, зростання народного добробуту – першочергове завдання, що виникає і має вирішуватися практично кожною державою, політика якої спрямована на реалізацію засад розвитку соціально орієнтованої ринкової економіки. Визначаючи існуючий рівень життя населення країни, аналізуючи його основні структурні складові, якісні характеристики та конкретні кількісні параметри, необхідно враховувати весь спектр наявних особливостей і закономірностей, що іманентно притаманні процесу зростання як народного добробуту в цілому, так і життєвого рівня окремо взятої людини або сім'ї зокрема.

За своєю суттю категорія "рівень життя" об'єднує широку гаму соціально-економічних відносин, які характеризують особливості стану життя та умов життєдіяльності особи, сім'ї, суспільних асоціацій (соціальних стратів і класів), а також населення країни в цілому. Своєрідність категорії "рівень життя" полягає у тому, що вона не може бути відображеною якимось одним показником і об'єктивно визначається широким спектром характеристик, кожна із яких стосується лише окремого елемента або певного прояву відносин, які виникають в процесі функціонування єдиного і багатогранного суспільного організму. Тому в процесі досліджень особливо важливо чітко визначити зміст категорії "рівень життя". Саме це заслуговує на увагу, оскільки аналіз еволюції поглядів, що простежується у наукових дослідженнях стосовно поглиблення розуміння категорії "рівень життя" на різних історичних етапах, свідчить про наявність досить широкого спектру підходів. За своєю сутністю ці підходи багато у чому відрізняються, а інколи взагалі суперечать один одному, тому визначення змістовної сутності категорії "рівень життя" та обґрунтування основних напрямів економіки добробуту та рівня життя має на сучасному етапі таке важливе значення.

Історія розвитку людської цивілізації засвідчує, що проблеми добробуту, підвищення рівня життя населення постійно турбували гуманістів та вчених. Зокрема, ці питання цікавили давніх філософів, проте, окрім констатації існуючого стану речей у цій сфері, виявлення разючого порушення соціальної справедливості у розподілі життєвих благ і привертання уваги до загострення суспільних антагонізмів між бідними і багатими суспільними верствами, реального розвитку теоретичних проблем добробуту, та механізмів його забезпечення не було здійснено.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням методології дослідження рівня життя займалися видатні радянські та українські вчені, такі як Абалкін Л.І., Бобков В.Н., Капустін Є.І., Майєр В.Ф., Можина Н.О., Рабкіна М.Є., Райцин В.Я., Римащевська Н.М., Сигов І.І., Жеребін В.С. та інші. Значний внесок до вирішення теоретичних та практичних аспектів проблем життєвого рівня населення в перехідний період в Україні належить

Базиліюк О.В., Богіні Д.П., Бондар І.К., Гейцю В.М., Голеусовій Г.З., Даниленку О.І., Долишньому А.В., Кваснюку Б.Є., Кір'ян Т.М., Колоту А.М., Куценку В.І., Лібановій Е.М., Лукинову І.І., Мандибурі В.О., Новікову В.М., Онікієнку В.В., Пірожкову С.І., Ревенку А.Х., Тимофєєву В.О. Разом з цим на сьогодні важливим аспектом залишається аналіз еволюції наукових поглядів представників різних теоретичних шкіл, які досліджували проблеми добробуту, рівня, якості та вартості життя різних суспільних верств і населення країни в цілому, оцінка наукової об'єктивності позиції яку теоретики займали та відстоювали, щодо їхнього розуміння змісту соціально-економічної справедливості, та можливості її реалізації в процесі розподілу та забезпечення споживання необхідного обсягу життєвих благ різними верствами, страдами та класами.

Метою статті є проведення часового аналізу наукових поглядів на сутність соціально-економічної категорії "рівень життя населення" та деяких методичних аспектів її дослідження як серед вітчизняних, так і зарубіжних вчених.

Основні результати. Реальне наукове осмислення широкого кола проблем добробуту та підвищення рівня життя населення, дослідження питань пов'язаних як з простим, так і розширеним відтворенням робочої сили (на індивідуально-сімейному та суспільному рівнях), практично співпало з періодом зародження капіталістичної суспільно-економічної формації. Саме в цей час розпочинаються наукові дослідження щодо визначення складу, структури і обсягів необхідних життєвих благ, що мають забезпечувати задоволення потреб життєдіяльності населення, а також робиться оцінка необхідних джерел, які спроможні забезпечити особисто-сімейну відтворювальну репродукцію на рівні різних соціально-класових груп суспільства.

В умовах становлення та розвитку капіталістичної суспільно-економічної формації соціально-класова структура суспільства суттєво змінилась внаслідок формування двох провідних суспільних класів – власників капіталу та класу найманих працівників, передусім робітників (пролетарів). Після перемоги у більшості країн Європи буржуазних революцій цей суспільний клас отримав до своєї економічної влади, ще й політичну, ставши суспільно пануючим.

В розвитку економічної теорії добробуту та рівня життя можна виділити такі основні політико – економічні напрями: правий (ліберально-демократичний); центристський (соціал-демократичний); лівий (соціалістичний), оціночно-статистичний (бюджетно-оціночний та нормативно-бюджетний) та нормативно-економічний. Вони базувались на розумінні основних складових суспільного добробуту, проблем забезпечення відповідного рівня життя класу власників капіталу і класу найманих працівників в контексті захисту їх інтересів в сфері кінцевого відтворювального споживання. Свідома політико-

економічна позиція науковців полягала у наступному: 1) в обґрунтуванні "нормальності існуючої аномальності" становища крайньої поляризації рівня життя і споживання різних суспільних класів, тобто нормальності існування багатства і розкошів, бідності і злиденності в суспільстві; 2) у прагненні розробки наукових засад забезпечення оптимальної узгодженості інтересів праці і капіталу в сфері забезпечення потреб кінцевого споживання, підвищення рівня життя бідним і злиденим верствам; 3) у беззастережній критиці існуючої масштабної нееквівалентності кінцевого розподілу суспільного продукту, коли з одного боку існує злиденне забезпечення потреб відтворення найманої і самозайнятої праці, а з іншого, багатство і розкіш життя суспільно пануючого класу.

Правий (ліберально демократичний) напрям припадає на першу половину XIX століття, що майже збігається з періодом становлення класичної політекономії та формуванням капіталістичних відносин на Заході. Його представниками є У. Петті, Ф. Кене, Д. Рікардо та ін. Представники цього напрямку намагалися встановити залежність між рівнем отримуваної заробітної плати і задоволенням потреб працівника; пояснити причини відмінностей у рівні отримуваного доходу та чинники, що впливають на зростання заробітної плати найманого працівника. Рівень життя розглядався як на мікро-, так і на макрорівні (як добробут нації).

1. Засновник англійської школи класичної політичної економії У. Петті реально будучи беззастережним апологетом пануючого класу власників капіталу, у "Трактаті про податки та збори" теоретично обґрунтував механізм визначення заробітної плати, який гарантував робітникові дохід, що мав забезпечити йому життя на рівні задоволення мінімальних потреб існування ("теорія мінімуму коштів"). Останнє він аргументував тим, що "якщо робітникам будуть платити вдвічі більше зазначеного мінімуму, то вони будуть працювати вдвічі менше" [1, с. 21]. Обмеженість теорії мінімуму коштів У. Петті, полягала передусім у тому, що за цих умов не лише не могли бути забезпечені потреби, що пов'язані із розширенням відтворенням робочої сили, а й навіть не забезпечувалося її просте відтворення. Тобто за даним підходом повністю включався "історичний і моральний елементи" формування потреб осіб найманої праці.

Вчений переважно з'ясовував ефективність системи соціального забезпечення та її вплив на рівень життя населення. Він окреслював роль держави в умовах ринкової економіки та необхідність адресної допомоги, щоб виключити зловживання з боку населення й утриманство. "...Коли всі безпорадні та немічні люди будуть ... забезпечені, а ледарі та злодії приборкані та покарані..., ми знайдемо зрештою певне постійне заняття для решти людей, що цього потребують, які, працюючи відповідно до виданих для них правил, можуть вимагати достатньої кількості їжі та одягу" [2, с. 20].

2. Він також простежував вплив оподаткування на рівень життя населення та зробив висновок, що зростання податкового навантаження не спричинює погіршення добробуту населення [2, с. 23].

Давід Рікардо в праці "Початки політичної економії та оподаткування" розглядав питання розміру заробітної плати та її достатності для задоволення потреб робітників. "Природною ціною праці є та, яка необхідна, щоб робітники мали можливість існувати та продовжувати свій рід без збільшення чи зменшення їх кількості" [2, с. 459]. Були підняті питання реальної та номінальної заробітної плати: "Здатність робітника утримувати себе та сім'ю ... залежить не від кількості грошей, які він отримує у вигляді заробітної плати, а від кількості їжі, предметів життєвої необхідності та комфорту, що стали

для нього вкрай необхідними в силу звикання, які можна придбати за ці гроші" [2, с. 460]. Тому природна ціна праці прямо пропорційно залежить від ціни харчування, непродовольчих товарів. При зростанні цін на товари та послуги, ціна робочої сили також зростає. З іншого боку, вчений не відкидав вплив ринкового механізму, співвідношення попиту та пропозиції.

Відомий представник економічної думки Англії Томас Мальтус (1766 – 1834), значно збагатив перший напрям. Трактуючи бідність як природне явище він стверджував, що народ повинен звинувачувати головним чином самого себе у власних стражданнях. Вихідна думка його теоретичної концепції полягала у тому, що існує закон народонаселення суть якого полягає у "постійному прагненні, притаманному всім живим істотам, плодитися швидше, ніж це допускає кількість харчів, що є в їхньому розпорядженні" (відомі геометрична і арифметичні прогресії). Заперечуючи філантропію він стверджував, що ніякі пожертвування з боку багатих, особливо грошові, не в змозі ліквідувати серед нижчих класів злидні або попередити їх. Він був переконаний, що головна і постійна причина бідності мало або зовсім не залежить від способу правління або від нерівномірного розподілу майна.

Т. Мальтус, як і Д. Рікардо, виступав проти "Законів про бідних", зазначаючи, що останні "По-перше, ...заохочують зростання населення, не збільшуючи при цьому кількість продуктів споживання. По-друге, кількість продовольства, яка споживається у парафіянських робітничих будинках злидарями, яких не можна вважати корисними членами суспільства, настільки ж зменшує частку робітників, тобто людей, більш корисних для країни" [2]. Т. Мальтус вбачав роль держави у здійсненні різного роду превентивних заходів з метою встановлення такого співвідношення між населенням і засобами його існування, "яке б не викликало боротьби між ними" [2].

Важливим напрямком право-ліберальної апологетики стала теорія "гармонії інтересів" основних класів капіталістичного суспільства. Фундатором цієї теорії вважають Клод Фредерік Бастіа (1801-1850). Вчений сформулював головне, на його думку, питання: чи перебувають людські інтереси, залишені самі на себе, в гармонії між собою, чи вони є прямо протилежні один одному? Ф. Бастіа визначав ринкову економіку як царство волі та гармонії, економічної свободи та взаємовигідного співробітництва різних класів. Згідно з теорією економічних гармоній Ф. Бастіа, інтереси праці та капіталу солідарні. Він абсолютизував ідеї економічного лібералізму та принципів вільної конкуренції. Виправдовуючи існуючу соціальну нерівність як примус до людей, що не бажають працювати, Ф. Бастіа був переконаний у тому, що незмінним втручанням урядові кола спотворюють відносини праці і її винагороду, каламутять закони промисловості і обміну, збивають капітали і робочі руки з їх природного шляху, викликають нечувані втрати людських сил.

Продовження розробки концепції "гармонії інтересів" здійснив відомий представник економічної думки США у XIX ст. Генрі Чарльз Кері (1793-1879). Він стверджував, що капіталізм створює умови для економічного зростання та всебічного розвитку суспільства. Дослідник наголошував, що із розвитком буржуазного суспільства, завдяки зростанню продуктивності праці та примноженню капіталів, частка робітників у національному продукті зростає як абсолютно так і відносно, а частка капіталістів абсолютно збільшуючись, відносно падає. "З усіх законів, установлених наукою, – писав Г.Ч. Кері, – це найбільш прекрасний закон, тому що дія цього закону полягає у гармонії істинних інтересів різних класів людського суспільства" [3].

Окремо слід виділити засновника французької школи фізіократів, Франсуа Кене (1694-1774), який досліджував реальні джерела зростання рівня життя населення. Створив вчення щодо необхідності забезпечення "еквівалентного обміну товарів", у якому доводив: обмін чи торгівля не породжують багатства, у процесі обміну нічого не виробляється. Останнє він пояснював тим, що у сфері обміну за умови вільної конкуренції відбувається еквівалентний обмін рівновеликої вартості, яку мають товари ще до того, як вони надходять на ринок, і робив висновок: в обміні матеріальне багатство, як джерело життєдіяльності, не створюється, а тому не виникає і прибуток [4, с. 48].

Таким чином, дослідження правого напрямку не можна вважати комплексним так як стосувались лише окремих аспектів розуміння рівня життя. Актуальними суспільними проблемами на той час були такі, як достатність розміру отримуваної заробітної плати, державної допомоги малозабезпеченим сім'ям, чинники зростання добробуту нації, обґрунтування ролі держави в регулюванні суспільних відносин.

Другий центристський (соціал-демократичний) напрям змінює акценти з політико-економічного на економіко-статистичний напрям аналітичної оцінки рівня життя, відбувається перехід від макро- до мікрорівня дослідження економічної теорії добробуту. Акцентується увага на питаннях визначення життєвих стандартів, зокрема реальної вартості життя працюючого населення і, відповідно, встановлення необхідної величини заробітної плати з урахуванням галузевих та регіональних відмінностей.

Фундатором центристського, соціал-демократичного напрямку економічної теорії добробуту можна вважати класика англійської політичної економії Адама Сміта (1723 – 1790). Сміт переймався питанням поширення явища бідності серед працюючого населення, вважав, що "...людина завжди повинна мати можливість існувати своєю працею, і її заробітна платня мусить щонайменше бути достатньою для її існування" [5, с. 64]. Він визначив причини диференціації робітників за розміром заробітної плати, основними серед яких були: приємність або неприємність роботи; легкість і дешевизна або складність та дорожнеча оволодіння необхідними вміннями та навичками; постійність або непостійність занять; більша або менша довіра, що її виявляють тим особам, які займаються певними видами діяльності; імовірність або неймовірність успіху в діяльності. Аналізуючи фактори, які визначають рівень заробітної плати, він підкреслював недосконалість теорії прожиткового мінімуму, аргументуючи це тим, що останній є найнижчою нормою, ледве сумісною з простою людністю. Він заклав базу розуміння соціальної справедливості стверджуючи, що "жодне суспільство, поза сумнівом, не може процвітати і бути щасливим, якщо значна частина його членів бідна і нещасна. До того ж, проста справедливість вимагає аби люди, які годують, одягають і будують житло для цілого народу, одержували таку частку продуктів своєї власної праці, щоб самі могли мати пристойну їжу, одяг і житло" [5, с. 64].

До представників центристської позиції в політико-економічній теорії добробуту також можна віднести теоретиків соціал-реформізму: Е. Бернштейна, О. Бауера, К. Каутського, Р. Гільфердинга. В їх програмах соціал-демократичних перетворень провідною лінією піднімаються питання підвищення рівня життя і добробуту населення, у т.ч. трудящих мас шляхом утвердження суспільної власності на засоби виробництва, державного планування виробництва та забезпечення соціальної

сфери, справедливого розподілу суспільного продукту між всіма членами суспільства тощо.

До визначних дослідників даного напрямку можна віднести В. Парето, А. Маршала, А. Пігу та інших. Так у своїй праці "Підручник політичної економії" (видання 1906 р.). В. Парето на основі аналізу статистичних даних вивів закон розподілу доходів ("закон Парето"), який виражає залежність рівня життя населення країни від величини доходу та кількості його отримувачів. Відштовхуючись від "суспільної гетерогенності", що ґрунтується на "фізичній, моральній та інтелектуальній" нерівності людей, учений стверджував, що "цій нерівності, властивій людській істоті, відповідає економічна та соціальна нерівність" [6, с. 273]. Таким чином, на думку дослідника, суспільство повертається до властивого йому типу розподілу доходів. Переважна частина доходів акумулюється у основної маси населення, тоді як високі доходи утворюють незначну частину національного доходу. Проблема бідності він вбачав передусім у недостатньому виробництві. Найкращий спосіб поліпшити становище бідних верств населення це зробити так, щоб багатство зростало швидшими темпами ніж населення, а основою доходів держави має стати оподаткування доходів більшості, а не великих статків.

А. Маршал поглиблюючи теоретичні дослідження, аналізує проблему фінансового забезпечення зростання рівня життя населення через призму диференційованого підходу до оцінки обсягів особистих заощаджень та визначення оптимальних режимів тимчасового обмеження рівнів споживання тих чи інших верств населення. В роботі "Принципи економічної науки" він велику увагу приділив дослідженню механізму розподілу життєвих благ між поточним споживанням та відкладеними умовами використання грошових доходів населення, а також з'ясуванню спонукальних мотивів до "стримування" поточного споживання населення заради акумуляції коштів, що мають забезпечити зростання життєвого рівня в майбутньому. А. Маршал стверджує, що однією з умов, яка змушує людину обмежувати своє поточне споживання і стимулює нагромадження заощаджень, є родинні зв'язки. Це відбувається тому, що люди працюють і відкладають грошові кошти переважно з метою підвищення життєвого рівня своїх сімей, а не особистого добробуту [7, с. 201].

Послідовником А. Маршала є А. Пігу, що розвинув неокласичні ідеї, обґрунтування поняття економічного добробуту та факторів, що на нього впливають. Розмірковуючи над проблематикою наукових досліджень, учений наголошував на реалістичності економічної науки, сфера інтересів якої має визначатися практичними потребами суспільства. Наука має надати практичний інструментарій для збільшення добробуту громадян. Він свідомо обмежив власне дослідження "рамками тієї сфери суспільного добробуту, в якій можна прямо або побічно застосувати шкалу виміру за допомогою грошей" [8, с. 73–74], яку назвав економічним добробутом. Учений наголошував на тому, що поняття індивідуального добробуту не зводиться до його економічного аспекту і включає такі показники якості життя, як умови довкілля, праці та відпочинку, доступність освіти, громадський порядок, медичне обслуговування тощо. Економічний добробут суспільства дослідник обумовлював розміром національного дивіденду (частка матеріального доходу, що може бути виражена в грошах) і способом його розподілу між членами суспільства. Він був одним із перших, хто звернув увагу на недосконалість показника національного доходу для виміру економічного добробуту.

Таким чином, на даному етапі трактування рівня життя поглиблюється, розробляються статистичні методи дослідження, формуються основні закономірності споживчої поведінки внаслідок зростання (або зменшення) рівня життя населення, дослідження набуває практичності.

Фундатором *лівого (соціального)* напрямку політико-економічної теорії добробуту є Карл Маркс. Саме в його роботах глибоко теоретичне розкриття отримав економічний та соціальний зміст категорії "рівень життя" і "добробут". Так у "Капіталі" автор писав: "Робітничий клас, щоб зберегти свій звичайний середній рівень життя повинен знову отримувати принаймні колишню кількість необхідних життєвих коштів, хоча вона може бути і дещо зміненою щодо характеру товарів, які входять до його складу..." [9]. "Рівень життя" К. Маркс розглядав як соціально-економічну категорію, що характеризує рівень задоволення фізичних, духовних і соціальних потреб людей. Так, характеризуючи "традиційний рівень життя", він зазначав, що цей рівень передбачає не тільки задоволення потреб фізичного життя, а й задоволення певних потреб, породжених тими суспільними умовами, в яких люди знаходяться і виховуються. Аналізуючи дію механізму визначення вартості робочої сили, він перший в науковій практиці довів, що вона "включає в себе історичний і моральний елемент". Вчений довів неминучість відчуження праці та її результатів за умов капіталізму, у якому експлуатація виникає не з індивідуальних, випадкових ситуацій ринкового обміну, а є результатом самої логіки капіталістичного нееквівалентного привласнення. К. Маркс спрямував свої економічні дослідження на обґрунтування висновку про неминучість загибелі капіталістичної суспільно економічної формації, рушійною силою якої є по-перше, економічний страх (конкуренція) та по-друге, економічна ненажерливість (тобто, прагнення до необмеженого привласнення прибутку). Він зосередив свою увагу виключно на аналізі антагоністичних соціально-класових суперечностей і суспільних конфліктів, їх екстраполяції на революційне майбутнє людства, обґрунтував тенденцію постійного абсолютного і відносного погіршення рівня життя робітничого класу, а сам пролетаріат вбачав могильником капіталізму.

Теоретична інтерпретація проблем життєвого рівня населення сучасними лівими радикалами кардинально відрізняється від її трактувань з позицій теорії ринкового лібералізму, що сповідується неокласиками. Так, радикали критикують традиційні теорії суспільного добробуту як негуманні по своїй суті, оскільки вони, насаджуючи гонитву за необмеженим споживанням, руйнують моральні цінності, ігнорують гармонійний розвиток особистості і за змістом не сприяють розв'язанню проблем людського розвитку на гуманістичних засадах. Заперечуючи традиційні теорії добробуту, Р. Едвардс та ін. стверджують, що нова теорія повинна базуватися, насамперед, на відмові від ринкового раціоналізму, що притаманний капіталістичному суспільству. Основна увага при розв'язанні проблем суспільного добробуту повинна приділятися всебічному розвитку людини, її свідомості, вдосконалення структури потреб і переваг у споживанні.

Оціночно-статистичний напрям економічної теорії добробуту акцентує увагу на питаннях рівня життя і добробуту найбільш економічно знедолених та соціально вразливих верств населення. Важлива складова цього теоретичного напрямку полягає у порівнянні доходів та витрат бідних і злиднених верств населення з доходами і витратами багатих та суспільно пануючих класів, визначення коефіцієнтів соціально-економічної диференціації.

Історичний розвиток суспільства на даному часовому етапі призвів до необхідності розробки теоретико-методологічних засад наукового оцінювання реальної вартості відтворення життя, що є необхідною для відновлення трудового потенціалу та забезпечення матеріальних джерел репродукції малозабезпечених верств населення. В основу цього напрямку покладалось визначення конкретних наборів життєвих благ – споживчих коштів, що розроблялись за відповідним складом та структурою яка необхідна для забезпечення задоволення потреб життєдіяльності особи або сім'ї на мінімально припустимому рівні.

Аналіз засвідчує, що оціночно-статистичний напрям розвитку економічної теорії добробуту поділяється на: *бюджетно-оціночний (констатуючо-статистичний) та нормативно-бюджетний*. Бюджетно-оціночний ставить за мету практичну реалізацію двох базових і взаємно перехресних завдань. Перше завдання полягає в оцінці рівня добробуту суспільних класів виходячи із статистично зафіксованих обсягів фактичного споживання продуктів та непродовольчих товарів за встановленим складом і структурою, визначення складу та структури споживання, що є найбільш характерним для родин різного статку і соціального становища, а також з'ясуванню факторів, які визначають масове споживання населення (рівень грошових і натуральних доходів, чисельність родини, ступінь натуральності домогосподарства, вплив на споживання етнічно-національних та морально-релігійних чинників тощо). Друге завдання полягає у залученні та практичному використанні даних бюджетів домогосподарств у загальній системі економіко-статистичного аналізу місцевого господарства з метою вивчення за їх допомогою складних соціально-економічних процесів масового порядку: диференціації домогосподарств за обсягами виробництва і споживання; оцінки динаміки та обсягів маєтності і грошового нагромадження домогосподарств; розширування населення за рівнем споживання, доходами і маєтністю; визначення норм купівельної активності родин, що мають різні статки та їх вплив на ринковий попит і пропозицію й ін. Перші кроки бюджетно-статистичного аналізу добробуту населення в Європі були розпочаті Грегорі Кінгом (1648-1712), який у своїй праці "Природні і політичні спостереження і висновки про положення і умови Англії" (1696) значну увагу приділив аналізу середніх доходів і витрат сімей, що належать до різних соціальних класів.

Аналогічний характер мали бюджетні дослідження Джозефа Массі (1711-1784), англійського економіста, який у праці "Розрахунки податків за рік для сімей різного соціального статусу і класу" (1756), поряд із аналізом рівня цін на продовольчі товари і стану торгівлі в Англії прагнув з'ясувати значення непрямих податків для бюджетів дворян, купців, землевласників та міських і сільських робітників.

Артур Юнг (1741-1820) – англійський економіст, політик, досліджував рівень життя сільськогосподарських робітників, аналізував причини їхньої злидненості, спираючись на розроблений власноруч приблизний бюджет для родини, що складається з подружньої пари і трьох дітей. При написанні роботи він користувався даними чотирьох бюджетів реально існуючих родин батраків.

У 1795 році з'явилася велика праця ірландського каноніка Девіса Девіда (1741-1819) "Споживчий кошток сільських робітників у різних частинах королівства". Робота включала дослідження бюджетів більше ста домашніх господарств, що були об'єднані у групи відповідно до попередньо розробленої програми, за допомогою заздалегідь підготовлених опитувальних листів. При цьому автор всебічно і ґрунтовно досліджував при-

чини існуючих злиднів, що коріняться в обмеженій можливості задовольнити найнагальніші потреби людей. Саме ця праця може вважатись початком цілої епохи розпочатих широких бюджетних досліджень, що вивчали рівень життя, потреби та повноту їх задоволення у знедолених, переважно маргінальних верств населення.

Подальший історичний аналіз розвитку бюджетної статистики включив у себе дослідження робіт Фрідріха Мортоні Ідена "Становище бідних, або історія трудівників в Англії" (1797 р.). Поштовхом до написання книги Ф. Ідена був голод 1794-1795 рр., що виявив надзвичайне злиденне становище найманих сільських робітників (батраків). Спираючись на сприяння церковних приходів дослідник зібрав 73 бюджети сільських робітників за детально розробленою програмою та ретельно опрацював ці дані відповідно до встановленої ним класифікації потреб, що оцінювались за 12 статтями бюджетних витрат. Праці Ф. Ідена, І. Дюкпесіо "Бюджетна економіка класів Бельгії" (1855 р.), Ле Пле "Робоче населення Європи" (1855 р.) та ін. показали неймовірну бідність селян і робітників, викликали жваве обговорення у суспільстві і сприяли створенню Міжнародного товариства по вивченню соціально-економічної практики, яке поставило собі за мету продовжувати бюджетні дослідження і публікувати їх результати у журналі "Робітники двох світів". Праці стали класичними науковими здобутками, що мали велике значення для подальшого розвитку статистично-оціночного, або бюджетно-споживчого напрямку економічної теорії добробуту.

Тільки наприкінці XIX та на початку XX століть були активно розпочаті наукові дослідження, що започаткували розвиток *нормативно – бюджетного напрямку*. Основне завдання даного напрямку полягало у створенні та вдосконаленні необхідних методологічних підходів та розробки методик, які дозволяли б виконувати відповідні розрахунки величини вартості споживчих коштів. Ці споживчі кошти за своїм складом і структурою повинні були відповідати мінімальним стандартам життєвого рівня представників найманої праці, а в основу їх формування покладалась об'єктивна необхідність забезпечення відтворення та репродукції робочої сили.

Можна стверджувати, що розвиток нормативно-бюджетного напрямку пояснюється виникненням у підприємств і державних органах нагальної необхідності підвищення рівня репрезентативності визначення реальної вартості життя працюючого населення і, відповідно, встановлення необхідної величини реальної заробітної плати (яка мала враховувати галузеві і регіональні особливості її диференціації) відповідно до потреб процесу відтворення робочої сили. Зазначене здійснювалось з метою послаблення соціальної напруженості, обмеження потенціалу загострення суспільних антагонізмів та конфліктів які на початку XX сторіччя почали вкрай негативно впливати на стан соціальної стабільності та динаміку економічного розвитку суспільства.

Наступним напрямом що можна виділити як окремий в економічній теорії добробуту і рівня життя є *нормативно-економічний*. В економічній науці Заходу він вивчає проблеми економічної ефективності ринку та соціальну привабливість альтернативних економічних рішень, окреслює шляхи підвищення суспільної користі і отримав назву "економіка добробуту". Нормативно-економічний напрям набув значного розвитку після Другої світової війни, оскільки його постулати, досить часто декларувались як важлива складова соціальної політики урядів країн розвинутої капіталістичної економіки, що конкурувала із соціалістичною системою, у т. ч. і щодо підвищення рівня добробуту населення. Розвиток цього напрямку має два спрямування. Перше пов'я-

зане з теорією ігор, і свій початок ідентифікує з появою праці Дж. фон Неймана і О. Моргенштерна "Теорія ігор і економічна поведінка" в 1943 р. В певних наукових колах "нормативна теорія ігор" розглядається як інструмент дослідження економічної поведінки, суспільної кооперації та стратегічного аналізу. Друге виникає на основі теорії колективного вибору і індивідуальних оцінок, що дозволяв досліджувати агрегування політики з економічними рішеннями. Особливості даного напрямку полягають у наступному: 1) він оминає дослідження відносин, процесів і явищ, що відбуваються у сфері економіки кінцевого споживання, тобто тієї завершальної фази процесу суспільного відтворення де реально забезпечується повнота задоволення об'єктивних потреб життєдіяльності та всебічного розвитку людини (родини, суспільних верств та населення в цілому); 2) практично не досліджує існуючі рівні розмежування людей за можливостями задоволення їхніх потреб та не визначає шляхи та механізми подолання бідності та злиднів і відповідного обмеження багатства і розкоші; 3) основну увагу приділяє аналізу гіпотетичних макрозалежностей, що визначають Парето-ефективність в залежності від використання схем утилітарних можливостей, застосування принципів компенсацій та варіантів вибору між економічною ефективністю і соціальною справедливістю, а також розглядає провали ринку у вирішенні проблем добробуту та можливості впливу держави на усунення негативних ринкових екстерналій, що заважають зростанню добробуту. 4) не має чітких розроблених критеріїв добробуту (вартісно-натуральних меж розширеного відтворення) щодо окремої особи, сім'ї, соціальної групи, класу або суспільства в цілому. Отже, нормативно-бюджетний напрям пов'язує основний зміст свого предмету дослідження із прийняттям рішень, які ґрунтуються переважно на оціночних судженнях та стосується того, що має бути, на відміну від позитивної економіки, яка дає змогу науково пояснити функціонування економіки та стосується того, що є, або того, що може бути.

Отже, протягом другої половини XIX ст. до 20-х рр. XX ст. основну увагу в дослідженні категорії "рівень життя" науковці приділяли розширенню його трактування, визначенню факторів нерівності матеріального добробуту людей, питанням подолання бідності. Дослідження з кожним роком набували все більш практичного характеру.

В наступний період і до сьогодні науковці продовжували вдосконалення термінологічної бази досліджень, спрямовували їх в більш соціальне русло. Поряд із категорією "рівень життя", з'явилися такі, як "рівень бідності", "рівень доходів", "рівень безробіття", "спосіб життя", "якість життя", "людський розвиток" тощо.

Середина XX ст. ознаменувалася появою концепції якості життя, в якій було доведено, що зростання економічного добробуту населення не призводить до соціального, морального та духовного зростання. Найбільш точно термін "якість життя" в сучасний період висвітлює І.В.Гукалова. Якість життя – це категорія, що характеризує умови життєдіяльності та стан населення у конкретному середовищі з точки зору його здатності забезпечувати відновлення і збалансований розвиток суспільства. Це територіально специфічна соціо-еколого-економічна ефективність реалізації потреб, головною з яких є потреба в збереженні здоров'я і життя [12].

На початку 80-х рр. ідеї концепції якості життя лягли в основу концепції людського розвитку. Її створення було зумовлено посиленням соціальної орієнтації економічного розвитку у розвинених країнах – з одного боку, та загострення проблем нерівномірності розвитку

країн світу – з другого. Це призвело до усвідомлення того, що характеристиками розвитку не можуть слугувати тільки традиційні макроекономічні показники, зокрема обсяг ВВП та середньодушовий доход. В зазначеній концепції людський розвиток визначається не лише як досягнутий рівень добробуту, а й як процес зростання людських можливостей – людина має прожити довге життя, бути здоровою, освіченою, користуватися політичними і економічними свободами, правами людини, суспільною повагою до особистості.

Українські вчені того часу зробили свій вклад у теоретичне вивчення категорії "рівень життя". Вони запропонували розглядати визначення категорії "рівень життя" у вузькому та широкому значенні. У вузькому розумінні рівень життя визначається рівнем задоволення особистих потреб людей і відповідним йому рівнем особистих доходів, що забезпечують особисте споживання. У широкому розумінні є характеристикою соціально-економічного стану життєдіяльності населення і визначається фактичним рівнем споживання матеріальних, духовних і соціальних благ та послуг, ступенем задоволення раціональних (розумних) потреб. В цей же час з'явилися перші регіональні теоретико-методологічні дослідження рівня життя населення країни. Також теоретично була сформульована концепція рівня життя населення, в якій пропагувався різносторонній розвиток усіх членів суспільства.

Ряд відомих вчених Інституту соціально-економічних проблем народонаселення РАН на чолі з Н.М. Рімашевською вважали, що найбільш широкою категорією є "добробут населення", який узагальнює і "умови", і "рівень", і "спосіб", і "якість життя".

Отже, радянські науковці сформулювали чітке визначення категорії "рівень життя", поглибили теоретико-методологічну сторону його дослідження, доповнили поняттями-синонімами, які і в наш час знайшли широке застосування.

В українських наукових колах популярнішими є дослідження саме рівня життя населення, хоча цей напрям і досі залишається недостатньо опрацьованим. Більшість досліджень відображають різні соціально-економічні аспекти трансформаційних перетворень, переважно на загальнодержавному рівні. Досліджуються явища бідності, аналізуються доходи та витрати, майнове розшарування, розглядається проблематика визначення критеріїв середнього класу. Проблеми якості життя тільки починають розроблятися. Сьогодні серед сучасних українських дослідників панує погляд на рівень життя у вузькому та широкому розумінні.

Так, О. Богуцький пропонує розрізняти категорію у вузькому розумінні – для відбиття лише особистих потреб людей; у широкому – фактичного рівня споживання матеріальних, духовних та соціальних благ і послуг, міру задоволення раціональних потреб тощо. Особисті потреби є однією з вихідних категорій у процесі аналізу життєвого рівня, які вирізняють особистість від інших у плані фізичному, інтелектуальному та соціальному. Джерелом їх задоволення є доходи населення [10, с. 43].

В.О. Мандибуря рівень життя у широкому розумінні вважає "...сукупністю відносин та умов, що визначають життя, працю, побут й інтелектуально-культурний розвиток людей, характеризує досягнутий у суспільстві за певний проміжок часу ступінь задоволення різноманітних потреб населення (не лише фізичних, а й соціальних, інтелектуальних, духовних), а також визначає та оцінює реальні економічні джерела та соціально-правові гарантії забезпечення життєдіяльності населення" [11, с. 18]. На думку дослідника, ця категорія є відносною, оскільки залежить не тільки від рівня реаль-

них доходів та споживання, а й міри розвиненості самих потреб. Тобто визнається динамічність рівня життя. Також зазначається, що рівень життя є багаторівневою категорією, має свою структуру, в якій виділяється три основні рівні: інтегрований, соціально-диференційований та особисто-персоніфікований (або сімейний).

Цікавою є думка Ф.В. Узунова, який у своєму дисертаційному дослідженні зазначає, що рівень життя населення – кількісна і якісна характеристика ступеня досягнення, компонент життя людини. А на думку О.Г. Топчієва, рівень життя населення – головні компонентні характеристики умов життєдіяльності. І.В. Гукалова розуміє під поняттям "рівень життя" масштаб реалізації потреб населення, що виступають базовою одиницею виміру [12].

О.Ю. Мірошніченко вважає, що на сьогодні рівень життя є багатоконечною соціально-економічною категорією із складною внутрішньою структурою, сутність якої не обмежується виключно матеріальними умовами життя. За результатами аналізу науково-методичних розробок, щодо дослідження рівня життя населення, автором запропоновано укрупнену класифікацію факторів впливу на життєвий рівень населення, яка охоплює шість груп: економічні, суспільно-політичні, соціально-правові, інтелектуально-культурні, природо-кліматичні та історичні фактори [13].

Отже, рівень життя населення – одна із найскладніших соціально-економічних категорій, що пояснює існування різних її тлумачень: від філософсько-світоглядних до статистичних. Основними характеристиками, які впливають на дослідження рівня життя населення, є: 1) динамічність категорії; 2) широке та вузьке тлумачення; 3) виділення макро- та мікрорівня досліджень; 4) індивідуальне та суспільне навантаження категорії; 5) задоволення певного виду потреб населення (матеріальних чи духовних); 6) врахування об'єктивних відмінностей у рівні життя населення внаслідок докладання праці у різних видах економічної діяльності та регіональних відмінностей розвитку [14].

Висновки. Наведений аналіз історії досліджень життєвого рівня населення засвідчує його актуальність і практичну цінність не одне століття. Своєрідність категорії "рівень життя" полягає передусім у неможливості її відображення якимось одним відношенням або показником. Тому існує нагальна необхідність побудови цілісної системи характеристик і показників, які б забезпечили повну і всебічну оцінку категорії, що досліджується. А сучасні реалії України спонукають до створення власної концепції життєвого рівня, вдосконалення теоретико-методологічних підходів до його дослідження з врахуванням соціально-економічних, культурних та духовних особливостей кожного регіону.

Список використаних джерел

1. Петти У. Економические и статистические работы. – М.: Соцэк-гиз, 1940. – С. 70-71.
2. Антология экономической классики. Перевод. Столярова А.– М.: ЭКОНОМ, 1993. – 475 с.
3. Кэри Г. Ч. Руководство к социальной науке. – СПб., 1869.
4. Кенз Ф. Избранные экономические произведения. – М.: Соцэкгиз, 1960.
5. Смит А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй. – К.: Port-Royal, 2001. – 594 с.
6. Парето В. Учебник политической экономии. – Урал LTD, 1999. – 273 с.
7. Маршалл А. Принципы экономической науки. В 3 т. – М.: Прогресс, 1993. – Т. 2. – 219 с.
8. Пигу А. Экономическая теория благосостояния: Пер. с англ.: В 2 т. – М.: Прогресс, 1985. – Т. 1. – С. 73–74.
9. Маркс К Капитал. Т. 1 – 4 // Маркс К., Энгельс Ф. Твори. – 2-ге вид. – К.: Держ. вид-во політ. літ. УРСР, 1963. Т. 23 – 26.
10. Богуцький О. Аналіз соціально-економічної категорії рівня життя населення України // Україна: аспекти праці. – 1998. – № 2. – С. 43–47.
11. Мандибуря В. О. Рівень життя України та проблеми реформування механізмів його регулювання / Д. П. Богиня (відп. ред.). – К.: Парламентське вид-во, 1998. – 255 с.

12. Гукалова І.В. Якість життя населення України; суспільно-географічна концептуалізація. Монографія / І.В. Гукалова. – К., 2009. – С. 77-81.

13. Мірошниченко О.Ю. Статистичне оцінювання рівня життя населення: автореф. дис. канд. екон. наук: 08.00.10 / О.Ю. Мірошниченко. – К., 2008. – с. 1-5.

14. Рівень життя населення України / НАН України. Ін-т демографії та соц. дослідж., Держ. ком. статистики України; За ред. Л. М. Черенько. – К.: ТОВ "Видавництво "Консультант", 2006. – 428 с.

Надійшла до редколегії 01.11.14

Н. Томчук-Пономаренко, канд. екон. наук, асист.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ФОРМИРОВАНИЕ ОСНОВНЫХ НАПРАВЛЕНИЙ ЭКОНОМИКИ БЛАГОСОСТОЯНИЯ И УРОВНЯ ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ

В статье осуществлен анализ эволюции научных взглядов на сущность категории "уровень жизни населения" и некоторых методических аспектов ее исследования. Определены основные научные направления экономики благосостояния в истории исследования жизненного уровня населения. Предложены характеристики, влияющие на изучение и оценку уровня жизни населения.

Ключевые слова: уровень жизни, качество жизни, благосостояние, социальное неравенство.

N. Tomchuk-Ponomarenko, PhD in Economics, Assistant

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

FORMATION OF THE MAIN AREAS OF THE ECONOMY PROSPERITY AND LIVING STANDARDS

Social-economic essence of the category of "social standard of living" is disclosed, and its correlation with the other synonymic categories such as "human wellbeing", "living conditions", "social standard of living", "quality of life" and "mode of life" is shown. Evolution of scientific views on the essence of the category of social standard of living as well as some methodical aspects of its study is put under analysis. Main directions of welfare economics are described in history of researches of standard life of population in world practice. Parameters relevant to social standard of living's study and assessment are suggested.

Keywords: social standard of living, quality of life, well-being, social inequality.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Economics, 2014, 11(164): 65-69

УДК 336.71:316.32

JEL B52; G28

В. Трохименко, канд. екон. наук, асист.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

СУЧАСНА ПРАКТИКА РЕГУЛЮВАННЯ СИСТЕМНО ВАЖЛИВИХ БАНКІВ

У статті проаналізовано особливості запровадження новітніх стандартів регулювання діяльності системно важливих банків як одного з найпріоритетніших напрямів посткризового оновлення системи наднаціонального фінансового регулювання. Висвітлено сутність діючих та запланованих ініціатив щодо забезпечення безперебійної діяльності надвеликих банківських установ глобального та національного рівнів. Досліджено пропозиції щодо видозміни вітчизняної системи фінансового регулювання та нагляд у Україні.

Ключові слова: системно важливі фінансові інститути; глобальні системно важливі банки; національні системно важливі банки; наднаціональний рівень фінансового регулювання та нагляду.

Постановка проблеми. Одним з напрямів посткризового оновлення системи наднаціонального регулювання стала посилена увага до діяльності потужних фінансових установ, і в першу чергу, системно важливих банків. Так, в контексті пошуку нових моделей інституційної організації глобальної фінансової системи міжнародною спільнотою було прийнято низку ініціатив, що мають зменшити ризики існування на ринку надвеликих фінансових посередників та сприяти забезпеченню фінансової стабільності національних і світової економік.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми існування надпотужних банків все частіше привертають увагу сучасних вчених. Зокрема, окремі аспекти функціонування системно важливих банківських установ знайшли відображення у працях таких економістів, як Дж. Барс, М. Дремман, Дж. Кауфман, М. Лабонте, Р. Шіллер, Дж. Томсон, П. Веліссон та ін. У вітчизняній літературі практика діяльності великих банків зі значним розміром капіталу та їх вплив на фінансову стабільність національної економіки відображені у наукових дослідженнях В. Базилевича, Н. Гражевської, О. Дзюблюка, Р. Корнилюка, С. Науменкової, В. Міщенко та ін. Водночас численні реформи системи регулювання банківської діяльності, що здійснюються нині на національних та глобальному рівнях, породжують актуальність подальшого вивчення зазначеної проблематики.

Метою статті є аналіз впровадження новітньої практики регулювання діяльності системно важливих банків у світі в контексті забезпечення глобальної фінансової безпеки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Присвидження в останні десятиріччя процесів інтернаціоналізації фінансових відносин, об'єднання фінансових ринків різних країн світу і формування глобальної фінансової інфраструктури, посилення транснаціоналізації та універсалізації банківської діяльності призводять до виникнення такого мегатренду сучасного глобального розвитку як фінансiалiзацiя, "пов'язаного з гіпертрофованим домінуванням фінансового сектору" [1].

При цьому посилення процесів консолідації та капіталізації банківського капіталу шляхом реорганізації та реструктуризації, приєднань, злиттів та поглинань, створення банківських об'єднань призводить до зменшення кількості самостійних банків та посилення позиції великих банківських установ на ринку послуг всіх без виключення країн разом з активним збільшення мережі їх філій. Так, у 2013 р. вартість активів 50 найбільших банків світу становила майже 95% світового ВВП та оцінювалась у 69,3 трильйони доларів США, тоді як у 1990-х рр. XX ст. активи 50 найпотужніших світових банків становили 45% світового ВВП або 9,9 трильйонів доларів США, а у 1970 р. – лише 15% ВВП або 0,4 трильйону доларів США [2; 3; 4].

У сучасній зарубіжній економічній літературі зустрічаються різні тлумачення надвеликих банків, які часто називають "надто великими аби бути ліквідованими" ("too big to liquidate", "too big to fail"), "надто важливими..." або "надто складними...", або "надто взаємопов'язаними аби збанкрутувати" ("too important to fail", "too complex to fail", "too interconnected to fail"), навіть інколи

"надто великими аби бути притягнутими до відповідальності" ("too big to prosecute or jail") [5, p.4]. Кожне з цих визначень пояснює окремі причини для надання таким установам державної підтримки, оскільки наслідками їх фінансової неспроможності можуть стати значні негативні екстерналії та загроза національній фінансовій стабільності.

Йдеться про те, що системність банківських установ разом з позитивними аспектами, як то ширший асортимент пропонованих послуг, розгалужена мережа відділень, вищий ступінь диверсифікації ризиків, кращі умови залучення капіталу, одночасно може стати причиною таких викликів і загроз, як порушення міжбанківської конкуренції, посилення асиметричності відносин між учасниками ринку через привілейоване становище саме потужних посередників, відсутність стимулів до кредитування реальної економіки внаслідок пріоритету інвестування у високодохідні спекулятивні фінансові інструменти, погіршення ринкової дисципліни, схильність до необґрунтованої ризикованості операцій та генерування фіктивного капіталу [6].

Подібні випадки були серед головних причин поширення глобальної фінансово-економічної нестабільності 2007 – 2009 рр. При цьому виникнення суперечності "too big to fail" – "too big to save" (ситуація, за якої банківська установа не може бути врятована (рекапіталізована), оскільки розмір її активів значно перевищує обсяг ВВП країни) призвело до того, що одним з найважливіших напрямів реформування глобальної фінансової архітектури у посткризовий період стало посилення нагляду та регулювання надвеликих банківських установ з метою недопущення подібних диспропорцій у майбутньому.

Так, у ході роботи самітів Великої двадцятки протягом 2009 – 2011 рр. було розроблено основні напрями роботи щодо своєчасного вирішення проблем надпотужних фінансових інститутів (в тому числі і банків) шляхом їх оздоровлення чи виведення з ринку, підтримки безперебійної діяльності без перекладання витрат для їх порятунку на платників податків, захисту вкладників тощо.

В першу чергу було введено в обіг поняття системно важливих (значущих) фінансових інститутів, затверджено методологію щодо чіткого визначення подібних установ та розроблено режим щодо врегулювання їх фінансової неспроможності. Значущість таких інститутів пов'язана з виникненням системного ризику, тобто, відповідно до досліджень МВФ, "ризик порушення процесу надання фінансових послуг, викликаного пошкодженням всієї або частини фінансової системи та такого, що несе загрозу негативних наслідків для реального сектора економіки" [5]. Згідно з нормами міжнародного законодавства системно важливим вважається фінансовий інститут, який характеризується суттєвим обсягом і складністю операцій, глобальною взаємозалежністю, складністю заміни. А погіршення фінансового становища чи порушення діяльності такої установи може призвести до суттєвих збитків для всієї фінансової системи та в цілому економіки країни [7, с.2].

При цьому пріоритетними напрямками регулювання діяльності системно важливих фінансових установ на сучасному етапі є такі:

- 1) підвищення інтенсивності та ефективності контролю та нагляду;
- 2) ефективне врегулювання неспроможності фінансових інститутів (банків, страхових компаній, об'єктів інфраструктури фінансових ринків) без залучення коштів платників податків;
- 3) введення додаткових вимог до достатності капіталу системно важливих фінансових інститутів;

4) підвищення стійкості системно значимих об'єктів інфраструктури фінансового ринку [8].

Щодо системно важливих банків, то нині в міжнародній практиці їх поділяють на системно важливі банки глобального (G-SIBs) та національного рівнів (D-SIBs). У листопаді 2011 р. Базельським комітетом з банківського нагляду було запроваджено методологію визначення переліку глобальних системно важливих банків, що ґрунтується на оцінці 5 показників: 1) розмір; 2) взаємопов'язаність; 3) транскордонна діяльність; 4) заміність, тобто відсутність конкуренції у наданні послуг; та 5) комплексність (або складність) операцій [7].

До банків з цього переліку висуваються особливо суворі вимоги щодо достатності власного капіталу. Крім нормативу у 7%, який пред'являється до всіх фінансових установ, встановлюються додаткові вимоги в залежності від того, наскільки банк значущий для світової економіки. Так, в результаті застосування методики та кластерного аналізу Базельським комітетом з банківського нагляду були сформовані 5 груп G-SIBs для встановлення значень показника додаткових вимог до величини їхнього капіталу. А поетапне "нарощування" значення додаткових вимог до достатності капіталу починається з 1,0% ("нижча" група), 1,5% (друга група), 2,0% (третя група), 2,5% (четверта група) до 3,5% ("вища" група). Додаткові вимоги до капіталу можуть бути виконані тільки основним базовим капіталом, до якого входять лише звичайні акції та нерозподілений прибуток і діятимуть як частина буфера консервації капіталу, тобто не сумуватимуться з нормативом достатності основного базового капіталу, а визначатимуть обмеження по розподілу банком чистого прибутку. Додаткові вимоги до капіталу починають використовуватись з 2014 р. з їх етичним запровадженням до 2019 р. [6; 10].

У 2013 р. до щорічного списку системно важливих банків, банкрутство яких несе загрозу глобальній економічній системі, увійшли 29 банківських установ: 8 – з США, по 4 – з Великобританії і Франції, 3 – з Японії, по 2 – з Китаю, Швейцарії та Іспанії і по одному банку з Італії, Німеччини, Нідерландів та Швеції.

До п'ятої групи з найбільшою вимогою до підвищення достатності капіталу на 3,5% не увійшло жодного банку. У четвертій групі налічується 2 банки (JPMorgan Chase і HSBC), які до 2019 р. мають додатково нарастити капітал на 2,5%. До третьої групи з надбавкою у 2% увійшли 4 банки – Citigroup, Deutsche Bank, Barclays і BNP Paribas. Серед банків другої групи, що мають збільшити рівень достатності власного капіталу на 1,5%, – 8 фінансових установ (Bank of America, Credit Suisse, Goldman Sachs, Credit Agricole, Mitsubishi UFJ, Morgan Stanley, Royal Bank of Scotland і UBS). При цьому 15 банків (Bank of China, Bank of New York Mellon, BBVA, Groupe BPCE, Industrial and Commercial Bank of China Limited, ING Bank, Mizuho FG, Nordea, Santander, Societe Generale, Standard Chartered, State Street, Sumitomo Mitsu FG, Unicredit Group, Wells Fargo) потрапили до останньої "нижчої" групи з надбавкою 1% [9, с.3].

Водночас національними системно важливими банками визнаються банківські установи, фінансова неспроможність яких (навіть попри їх незначну роль на глобальному рівні) може призвести до дестабілізації фінансової та в цілому національної економічної системи [10, с.2].

При цьому у жовтні 2012 р. Базельським комітетом з банківського нагляду було також розроблено принципи механізму регулювання системно важливих банків національного рівня, що мають ґрунтуватися на методології визначення глобальних системно важливих банків, тобто враховувати такі фактори, як розмір, взаємопов'язаність,

замінність та складність операцій, включаючи міжнародну діяльність, але в той же час враховувати специфічні особливості економік окремих країн. Так, методологія оцінки системної важливості банків на національних рівнях має бути розроблена окремими національними наглядовими органами, що на власний розсуд повинні визначати заходи для мінімізації ризиків функціонування на ринку потужних банківських установ [7, с. 16].

У контексті проблеми, що доліджується, слід відзначити низку додаткових структурних заходів, що розробляються нині на національних рівнях, зокрема в країнах ЄС і США, та передбачають відокремлення традиційної (комерційної) банківської діяльності від операцій з цінними паперами. Зокрема, розроблені дві основні моделі змін у банківській діяльності:

- в межах першої моделі накладається пряма заборона на певні поєднання фінансових операцій (так зване "правило Волкера", стаття 619 закону Додда-Френка, США);

- в другій моделі пропонується розподіл різних типів операцій між різними компаніями, що мають різні джерела формування активів (нормативний акт Банку Англії на основі пропозиції Незалежної банківської комісії під керівництвом Дж. Вікерса і проект закону на основі пропозиції Експертної групи з реформування банківського сектора Євросоюзу під керівництвом голови банку Фінляндії Е. Лііканена) [11].

"Правило Волкера", імплементація якого має бути повністю закінченою до середини 2015 р., прагне звести до мінімуму конфлікти інтересів між банками та клієнтами за рахунок відокремлення інвестиційно-банківських послуг, приватного капіталу і власних хедж-фондів фінансових установ від споживчого кредитування [12].

Водночас "правило Вікерса", обговорення доцільності якого триває, пропонує з метою захисту вкладників та платників податків від негативних наслідків у випадку банкрутства надвеликих банків відокремити операції з депозитами від інвестиційного бізнесу, тобто банкам, які приймають вклади, забороняється здійснювати операції з цінними паперами і деривативами, інвестувати в хедж-фонди та акціонерний капітал, а також розміщувати кошти на рахунках інших фінансових посередників.

Разом з тим, заслуговує на увагу низка ініціатив країн Європи щодо мінімізації ризиковості системно важливих банків, пов'язаних з прийняттям восени 2012 р. рішення про запровадження Єдиного механізму нагляду за діяльністю банків Єврозони як першого кроку до створення Європейського банківського союзу. При цьому запровадження зазначених заходів постійно відкладається. Так, спочатку пропонувалось передати всі наглядові функції за системно важливими банками Європейському Центральному Банку з 1 липня 2013 р., нині планується, що близько 130 найбільших банків (банківські установи з активами більш, ніж 30 млрд. євро або інститути з активами, еквівалентними 20% ВВП країни та три найбільші банки кожної країни-члена ЄС) підпадуть під контроль регулятора з кінця 2014 р. [13].

Другим етапом формування Європейського банківського союзу передбачено заснування Єдиного механізму врегулювання банківських банкрутств та створення спеціального фонду для його фінансування, що має розпочати роботу з 1 січня 2015 р., а третім й останнім – прийняття та застосування європейськими країнами складної схеми гарантування депозитів, покликаної не допустити масових панічних вилучень банківських вкладів. При цьому створення єдиного фонду рекапіталізації та ліквідації банків загальним обсягом 55 млрд. євро або близько 1% гарантованих вкладів клієнтів планується здійснити за рахунок коштів банків, що перебуватимуть під на-

глядом Єдиного механізму нагляду, протягом 2016–2026 рр. У разі, якщо для порятунку банків будуть потрібні більші суми, участь фонду Єдиного механізму врегулювання банківських банкрутств обмежуватиметься 10–20%, причому в будь-якому випадку сума не повинна перевищувати 5 млрд. євро. За необхідності допомоги в більших обсягах, рішення прийматиметься шляхом головування державних органів кожної країни.

Важливим аспектом є те, що з 2016 р. відповідно до Директиви про реструктуризацію та банкрутство банків набуде чинності процедура порятунку банків за моделлю bail-in (кіпрський варіант), тобто за рахунок акціонерів і кредиторів банку, а не bail-out – за рахунок держави, як це було під час глобальної кризи 2007 – 2009 рр. та в посткризовий період. Процедура передбачає використання спочатку коштів акціонерів, потім кредиторів за облігаціями і, в останню чергу, власників великих вкладів на суму понад 100 тис. євро. Вклади до 100 тис. євро будуть гарантовані державами. Участь держави буде обмеженою і складатиме не більше 8% збитків банківської установи [12].

Що стосується України, до липня 2014 р. у вітчизняному законодавстві існувало два поняття, що характеризували сутність потужних банківських установ: системноутворюючий банк і системний банк. Так, відповідно до Закону України "Про банки і банківську діяльність" системноутворюючий банк трактувався як банк, зобов'язання якого становлять не менше 10% від загальних зобов'язань банківської системи [14]. Системним же банком згідно з Постановою Правління НБУ "Про затвердження Положення про забезпечення безперервного функціонування інформаційних систем Національного банку України та банків України" є банк, неможливість функціонування якого спричиняє значний вплив на функціонування банківської системи України в цілому внаслідок великого обсягу його операцій, розгалуженої мережі філій та інших факторів [15].

Так, станом на 1 січня 2014 р. в Україні існував лише один банк, що відповідно до зазначених критеріїв може мати статус системноутворюючого – Приватбанк, зобов'язання якого становили 17,9% (15,5% на 01.04.2014 р.) від усіх зобов'язань вітчизняної банківської системи [16]. Решта банків, навіть ті, що належать до I групи та мають значну частку активів у загальному обсязі банківських активів, не є системноутворюючими, хоча при цьому є системними за рахунок значної вартості залучених депозитів, виданих кредитів, суттєвої ролі у розвитку платіжних систем тощо. При цьому порушення їх фінансової стабільності може стати загрозою для національної фінансової безпеки. У цьому контексті слід згадати Промісбанк, коли у 2008 р. масове зняття коштів з депозитів цієї фінансової установи призвело до порушення стабільності всієї національної банківської системи.

Водночас з набуттям чинності у липні 2014 р. Закону України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання негативному впливу на стабільність банківської системи" № 1586-VII від 4 липня 2014 р. термін "системноутворюючий банк" було замінено на "системно важливий банк", під яким нині розуміється банк, що відповідає критеріям, встановленим НБУ, діяльність якого впливає на стабільність банківської системи України [17]. Такі критерії згодом мають бути розроблені Національним банком. Зокрема, ними можуть стати розмір банку, ступінь фінансових взаємозв'язків, напрями діяльності тощо.

При цьому відповідно до проекту Концепції реформ банківської системи України до 2020 р., яка нині спільно з іноземними експертами розробляється центральним банком, системно важливі банки підпадуть під посилений на-

гляд з огляду на свою роль у генерації системного ризику, що, на думку фінансових аналітиків, означатиме на практиці підвищення вимог до капіталу і ліквідності [18].

Також у контексті вищевказаних реформ планується формування мегарегулятора для фінансового ринку України. Подібні ідеї реорганізації існуючої секторної моделі та створення такого мегарегулятора активно обговорювалися теретиками та практиками як до початку фінансової кризи, так і протягом посткризового періоду. Зокрема, пропонувалося чотири альтернативні варіанти розвитку зазначеної системи, серед яких: 1) подальша розбудова існуючих регуляторів (Національного банку України, ДКЦПФР і Держфінанпослуг) шляхом посилення їх незалежності; 2) створення окремого мегарегулятора; 3) створення мегарегулятора при Національному банку України; 4) запровадження двох окремих органів регулювання та нагляду (модель "твін пікс" ("twin peaks")) Однак після прийняття у 2011–2012 рр. низки нормативних актів була підтверджена доцільність подальшого використання в Україні існуючої моделі секторного регулювання фінансового ринку [19]. Нині ж пропонується створити мегарегулятор фінансового ринку в Україні на базі НБУ. Йдеться про те, що кредитні спілки, кредитні бюро та ломбарди плануються залучити під нагляд НБУ до кінця 2014 р., страхові компанії – до середини 2015 р., ринок цінних паперів – до середини 2016 р. [18].

Необхідність створення єдиного наглядового органу пояснюється потребою в розробці цілісної комплексної системи державного регулювання фінансового ринку та запровадженні уніфікованого підходу до контролю за розрізненими фінансовими інститутами. При цьому оприлюднена інформація щодо створення мегарегулятора фінансового ринку в Україні не знайшла однозначного трактування серед фінансових експертів. З одного боку, прихильники такого рішення стверджують, що

запровадження консолідованого нагляду призведе до підвищення ефективності діагностування і попередження розподілу ризиків між окремими сегментами фінансового ринку внаслідок застосування єдиної методології, сприятиме узгодженості нормативно-правового забезпечення та діяльності відокремлених нині наглядових органів, усуненню дублювання управлінських функцій, стандартизації і вдосконаленню процедур захисту та відкритості інформації, зменшенню витрат на регулювання та посиленню відповідальності регулятора за прийняті рішення (рис. 1).

Водночас існує й інша думка, згідно якої формування мегарегулятора на базі НБУ є недоцільним через нерівномірність розвитку окремих сегментів вітчизняного фінансового ринку, відсутність стратегії розвитку сектору небанківських фінансових установ, недосконалість нагляду впродовж перехідного періоду, конфлікт інтересів внаслідок концентрації всіх наглядових функцій в компетенції центрального банку, ймовірність посилення лобіювання інтересів банків тощо [18; 20; 21; 22].

В цілому ж, враховуючи нові можливості та існуючі загрози, слід зауважити, що запровадження в Україні мегарегулятора фінансового ринку є важливою ініціативою в контексті посилення вимог до системно важливих фінансових інститутів, оскільки більшість найпотужніших за рівнем активів банків та небанківських фінансово-кредитних установ входять до складу фінансових холдингів, і таким чином забезпечують трансляцію ризиків між окремими секторами фінансового ринку, формуючи та підвищуючи при цьому системний ризик. Однак, не можна з впевненістю стверджувати про своєчасність зазначених реформ на сучасному етапі через нестабільність економічного розвитку України, складну ситуацію на валютному ринку, відтік коштів з банківських рахунків та значне зниження рівня довіри до банків і в цілому до фінансових посередників.

Рис. 1. Суперечності запровадження мегарегулятора фінансового ринку в Україні

Джерело: Складено автором на основі [18; 20; 21; 22]

Таким чином, метою сучасних якісних трансформацій національної системи фінансового регулювання та нагляду в Україні є зміцнення фінансової стійкості та фінансової безпеки держави. Заплановані реформи корелюють із загальносвітовими тенденціями посилення контролю за системно важливими банками з метою мінімізації системного ризику та ризику недобросовісної

поведінки, однак наслідки їх запровадження не завжди можуть бути чітко спрогнозованими, а процес реалізації ускладнюється поширенням економічної та політичної нестабільності в країні.

Висновки. Отже, визначальним трендом посткризової видозміни наднаціональної системи фінансового регулювання та нагляду є запровадження глобальних

та національних ініціатив щодо підтримки безперервної діяльності потужних фінансових посередників, а в разі їх фінансової неспроможності – реалізації оздоровчих заходів, однак не за рахунок коштів платників податків, як це відбувалось у 2007 – 2008 рр.

У цьому контексті заслуговують на увагу запроваджені Радою з фінансової стабільності та Базельським комітетом з банківського нагляду жорсткіші вимоги до достатності капіталу для глобальних системно важливих банків, що мають впроваджуватись поетапно до 2019 р.; розробка регуляторами окремих країн механізмів врегулювання діяльності системно важливих банків національного рівня, які повинні враховувати, крім таких важливих факторів, як розмір, взаємопов'язаність, замінність та складність операцій (в т.ч. міжнародних), ще й національну специфіку; структурні реформи стосовно відокремлення традиційної банківської діяльності від операцій з цінними паперами з метою надійнішого захисту вкладників фінансових установ (зокрема, "правило Волкера" у США та "правило Віккерса" у Великобританії); запровадження Єдиного механізму нагляду за діяльністю банків Єврозони та плани щодо введення в дію Єдиного механізму врегулювання банківських банкрутств у ЄС тощо.

Список використаних джерел

1. Базилевич В.Д. Современная экономическая теория: в поисках новой парадигмы / В.Д. Базилевич // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Економіка. – 2013. – № 4(145). – С. 5 – 7.
2. Barth J. R. Just How Big Is the Too Big to Fail Problem [Електронний ресурс] / James R. Barth, Apanard (Penny) Prabha, Phillip Swagel. – Електрон. дані. – Режим доступу: <http://www.globalbanking.org/reports/too-big-to-fail.pdf>
3. Largest 100 banks in the world [Електронний ресурс] / SNL. – Електрон. дані. – Режим доступу: <http://www.snl.com/InteractiveX/article.aspx?cid=A-26316576-11566&TabStates=0>
4. Gross Domestic Product [Електронний ресурс] / World Bank. – Електрон. дані. – Режим доступу: <http://databank.worldbank.org/data/download/GDP.pdf>
5. Kaufman G. G. Too Big to Fail in Banking: What Does It mean [Електронний ресурс] / George G. Kaufman – Електрон. дані. – Режим доступу: <http://www.lse.ac.uk/fmg/workingpapers/specialpapers/pdf/sp222.pdf>
6. Trokhymenko V. Too Big to Fail Banks: Causes, Contradictions and Consequences / Viktoriia Trokhymenko // Revista Economica – 2014. – Volume 66. – Issue 2. – P. 127 – 140.
7. Progress and Next Steps Towards Ending "Too-Big-To-Fail" (TBTF), Report of the Financial Stability Board to the G20 [Електронний ресурс] / Financial Stability Board. – Електрон. дані. – Режим доступу: http://www.financialstabilityboard.org/publications/r_130902.pdf

8. Reducing the moral hazard posed by systemically important financial institutions, FSB Recommendations and Time Lines [Електронний ресурс] / Financial Stability Board. – Електрон. дані. – Режим доступу: http://www.financialstabilityboard.org/publications/r_101111a.pdf

9. 2013 update of group of global systemically important banks (G-SIBs) [Електронний ресурс] / Financial Stability Board. – Електрон. дані. – Режим доступу: http://www.financialstabilityboard.org/publications/r_131111.pdf

10. Addressing the risks posed by systemically important banks. The end of too big to fail? [Електронний ресурс] / Deloitte, EMEA Centre for Regulatory Strategy. – Електрон. дані. – Режим доступу: <http://www.deloitte.com/assets/Dcom-UnitedKingdom/Local%20Assets/Documents/Industries/Financial%20Services/uk-fs-addressing-the-risks-posed-print.pdf>

11. Обзор деятельности Совета по финансовой стабильности. Июль 2014 [Електронний ресурс] / Центральный банк Российской Федерации. – Електрон. дані. – Режим доступу: http://www.cbr.ru/analytiks/fin_stab/OMSFR_2014-07.pdf

12. Л. С. Худякова, Е. А. Сидорова Реформа регулирования финансового сектора в Европейском союзе. Деньги и кредит – 2014. – № 4 – С. 28 – 34.

13. Towards a banking union [Електронний ресурс] / European Commission. – Електрон. дані. – Режим доступу: http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-12-656_en.htm

14. Про банки і банківську діяльність [Електронний ресурс] : Закон України від 07.12.2001 р. № 2121-III. – Електрон. дані. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2121-14>

15. Про затвердження Положення про забезпечення безперервного функціонування інформаційних систем Національного банку України та банків України [Електронний ресурс] : Постанова Правління НБУ від 17.06.2004 р. N 265. – Електрон. дані. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0857-04>

16. Дані фінансової звітності банків України України [Електронний ресурс] / Національний банк України. – Електрон. дані. – Режим доступу: http://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=36807&cat_id=36798

17. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання негативному впливу на стабільність банківської системи [Електронний ресурс] : Закон України від 04.07.2014 р. № 1586-VII. – Електрон. дані. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1586-18>

18. Корнилюк Р. Топ-10 реформ банківської системи до 2020 року [Електронний ресурс] / Роман Корнилюк. – Електрон. дані. – Режим доступу: <http://bankogrofo.com/reformi-bankivskoyi-sistemi-ochima-kliyentiv.html>

19. Гражевська Н.І. Інституційна зміна світової економіки за умов фінансової глобалізації / Н.І. Гражевська, В.І. Трохименко // Фінанси України. – 2013. – № 5. – С. 58 – 68.

20. Дзюнь О.Б. Світовий досвід створення мегарегулятора на ринку фінансових послуг [Електронний ресурс] / О.Ю. Дзюнь // Державне управління: удосконалення та розвиток. – 2014. – № 3. – Електрон. дані. – Режим доступу: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=695>

21. НБУ хоче стати мегарегулятором фінансового ринку [Електронний ресурс]. – Електрон. дані. – Режим доступу: <http://info.oberig.com.ua/2014/06/нбу-хоче-стати-мерегулятором-фінанс-ринку>

22. Фінансовий ринок України: в очікуванні шторму [Електронний ресурс]. – Електрон. дані. – Режим доступу: <http://s.pro-capital.ua/news/novosti-rynka/finansoviy-rinok-ukraini-v-ochikuvanni-shstormu/>

Надійшла до редколегії 01.11.14

В. Трохименко, канд. экон. наук, ассист.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

СОВРЕМЕННАЯ ПРАКТИКА РЕГУЛИРОВАНИЯ СИСТЕМНО ЗНАЧИМЫХ БАНКОВ

В статье проанализированы особенности внедрения новейших стандартов регулирования деятельности системно важных банков как одного из приоритетных направлений посткризисного обновления системы наднационального финансового регулирования. Раскрыта сущность действующих и запланированных инициатив по обеспечению бесперебойной деятельности сверхбольших банковских учреждений глобального и национального уровней. Исследованы предложения по видоизменению отечественной системы финансового регулирования и надзора в Украине.

Ключевые слова: системно значимые финансовые институты; глобальные системно значимые банки; национальные системно значимые банки; наднациональный уровень финансового регулирования и надзора.

V. Trokhymenko, PhD in Economics, Assistant

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ESSENTIAL PRACTICE OF SYSTEMICALLY IMPORTANT BANKS REGULATION

The paper analyzes specific features of establishment of new regulatory standards of systemically important banks as one of the most priority directions of post-crisis improvement of supranational financial regulation. The essence of active and prearranged initiatives to secure constant activity of global and domestic powerful super-big banking institutions is investigated as well as some approaches as to recovery measures implementation without involvement of taxpayers' funds in case of their financial failure are considered. In particular, the main points are focused on introduction of additional requirements to the sufficiency of capital of global systemically important banks, development of the regulatory mechanisms of domestic systemically important banks by domestic authorities taking into account the specific peculiarities of certain national economies, structural reforms as to separation of traditional banking from the securities transactions for the depositors protection (Volcker rule, USA; Vickers rule, UK), establishment of the Single Supervisory Mechanism for the Eurozone banks, and declaration of necessity to form the Single mechanism for bank bankruptcy resolution etc. Some proposals concerning transformation of domestic system of financial regulation and supervision in Ukraine, like strengthening control of systemically important banks activity and introduction of mega-regulator model are characterized.

Keywords: systemically important financial institutions; global systemically important banks; domestic systemically important banks; supranational level of financial regulation and supervision.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Economics, 2014, 11(164): 70-74
УДК 658:504.03
JEL M410

Д. Ульянова, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ОБЛІКОВА ОЦІНКА ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ПРИРОДООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті розкриваються сутність зобов'язань із природоохоронної діяльності та особливості оцінки їх в обліку згідно з міжнародними та національними стандартами, визначені проблеми обліку та порядок розрахунку забезпечень можливих витрат підприємства на ліквідацію негативних наслідків своєї діяльності. Розглянуто умовне забезпечення та випадки його визнання підприємством. Розроблено методичні підходи до відображення в обліку забезпечень з природоохоронної діяльності.

Ключові слова: зобов'язання із природоохоронної діяльності, умовне забезпечення, екологічні витрати, забезпечення.

Постановка проблеми. Світова спільнота занепокоєна забрудненням навколишнього середовища від діяльності людини та від викидів промислового сектору. Постійно вводяться нові обмеження стосовно викидів, підприємці прагнуть до вироблення екологічно чистої продукції, що вже не дає конкурентної переваги, а є необхідною умовою для виходу на міжнародний ринок і відповідає потребам споживачів. Вітчизняні підприємства, маючи відповідати вимогам європейського ринку збуту для успішного виходу на ринок продукції та послуг. Нині екологічно безпечного виробництва є актуальним через орієнтованість країни на європейський розвиток. З огляду на це, перед керівництвом підприємств постає ряд завдань на стадії впровадження нових виробничих технологій: оцінити ризик настання екологічно небезпечної ситуації та визначити обсяги необхідних резервних коштів, запровадити належну природоохоронну систему, ефективність якої контролюватиметься через відповідну систему показників, серед яких основним є розмір витрат на природоохоронну діяльність. Крім того, в світі існує практика державних дотацій екологічно-спрямованих програм. Для отримання фінансування певних програм необхідним є економічне обґрунтування на основі вже отриманих чи планових результатів. Надійну інформаційну базу для цього може забезпечити лише якісний бухгалтерський облік. На ліквідацію завданих екологічних збитків, зазвичай, необхідні значні грошові кошти, які за обсягом можуть перевищувати річний бюджет компанії, і, як наслідок, компанія може знаходитися на межі банкрутства. Саме тому планування можливих втрат та створення резервних активів для компенсації завданої шкоди навколишньому середовищу є основною запорукою безпечного і довготривалого існування підприємства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі обліку природоохоронних витрат як елементу операційних витрат підприємств присвячені наукові праці таких відомих учених-економістів як: Н.І. Дорош, В.Г. Швець та інші [1-2]. Витрати природоохоронної діяльності як елемент екологічного менеджменту розглядаються такими вченими як Г.І. Купалова, А.П. Москаленко, Н.В. Пахомова, В.Я. Шевчук та іншими [3-6]. По питанням обліку природоохоронної діяльності захищено декілька дисертацій, зокрема в 2004 році – Папінко В.З., в 2014 – Ардатева Т.І., в яких розглядається питання природоохоронних зобов'язань в окремих галузях і, відповідно, рекомендації з обліку є вузько направлені і адаптовані під специфіку галузі [7-8]. Враховуючи згадане, питання обліку забезпечень для компенсації ризиків, пов'язаних з екологічними наслідками діяльності в умовах застосування міжнародних та національних стандартів бухгалтерського обліку потребують подальшого дослідження.

Метою статті є розкриття сутності, видів та проблем обліку зобов'язань, пов'язаних з природоохорон-

ною діяльністю, визначення методів розрахунку забезпечень та удосконалення підходів до відображення природоохоронних зобов'язань в обліку.

Виклад основного матеріалу дослідження. У Законі України "Про охорону навколишнього середовища" визначено, що особи, які володіють джерелами підвищеної екологічної небезпеки, зобов'язані компенсувати заподіяну шкоду громадянам та юридичним особам, якщо не доведуть, що шкода виникла внаслідок стихійних природних явищ чи навмисних дій потерпілих. Відповідно до цього, на підприємство-забруднювач можуть очікувати такі значні грошові витрати, що можуть призвести його до банкрутства. Саме тому, максимально точно планування можливих витрат – є основою стабільної та безперервної діяльності. Адже, завдяки плануванню підприємство на попередніх етапах оцінює можливі збитки, а потім поступово формує необхідну грошову масу. Формування відбувається помірними сумами, які є прийнятними для поточного бюджету підприємства і не завдають значних грошових нестач для успішного функціонування підприємства.

В процесі природоохоронної діяльності підприємство постійно несе витрати, які за своєю суттю можна поділити на поточні та капітальні. Поточні витрати доцільно виділяти на окремому субрахунку 94 рахунку "Інші витрати операційної діяльності", які підприємство відображає у тому періоді, в якому воно їх понесло. Виокремлення витрат на природоохоронну діяльність на окремому субрахунку є необхідним для аналізу результатів проведеної роботи та отримання оперативної інформації про кількість понесених витрат. Тим паче, що з 2011 року Планом рахунків визначено лише синтетичні рахунки, а субрахунки підприємство визначає самостійно. Проте підприємства, які керуються Інструкцією про застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств і організацій № 291, в якій план рахунків містить ще й субрахунки, мають виділяти природоохоронні витрати на окремому аналітичному рахунку субрахунку 949 "Інші витрати операційної діяльності", адже в 94 рахунку відсутній вільний субрахунок для обліку природоохоронних витрат, а за своєю економічною сутністю вони мають бути відображені на рахунку витрат операційної діяльності.

Звичайно, підрахувати можливі збитки від майбутніх екологічних негараздів дуже складно і, навіть при вдалому прогнозуванні, такі розрахунки завжди залишаться досить умовними. Але, вони дозволять підприємству створити резерви, які дадуть змогу продовжувати свою діяльність і зменшити удар збитків по його фінансовому стану. Адже розмір завданих збитків може бути колосальним, наприклад, у 2008 році збитки лише Івано-Франківської області від повені становили 1,7 млрд. грн. На законодавчому рівні у постанові Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2002 р. №175 "Про затвердження

Методики оцінки збитків від наслідків надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру" визначено, що загальний обсяг збитків від наслідків НС роз-

$$\text{Збитки} = \text{Hr}(2) + \text{Mr} + \text{Mp} + \text{Pc/g} + \text{Mtv} + \text{Pl/g} + \text{Pr/g} + \text{Pрек} + \text{Pзф} + \text{Аф} + \text{Вф} + 3\text{ф}, \quad (1)$$

де Hr – втрати життя та здоров'я населення; Mr – руйнування та пошкодження основних фондів, знищення майна та продукції; Mp – невироблення продукції внаслідок припинення виробництва; Pc/g – вилучення або порушення сільськогосподарських угідь; Mtv – втрат тваринництва; Pl/g – втрати деревини та інших лісових ресурсів; Pr/g – втрат рибного господарства; Pрек – знищення або погіршення якості рекреаційних зон; Аф – забруднення атмосферного повітря; Вф – забруднення поверхневих і підземних вод та джерел, внутрішніх морських вод і територіального моря; 3ф – забруднення земель несільськогосподарського призначення; Pзф – а також збитки, заподіяні природно-заповідному фонду.

І відповідно, розмір збитків від втрати життя та здоров'я населення визначається за такою формулою:

$$\text{Hr} = \text{S Втрр} + \text{S Вдп} + \text{S Ввтг} \quad (3), \quad (2)$$

де S Втрр – втрати від вибуття трудових ресурсів з виробництва; S Вдп – витрати на виплату допомоги на поховання; S Ввтг – витрати на виплату пенсій у разі втрати годувальника; а) втрати від вибуття трудових ресурсів з виробництва розраховуються за такою формулою:

$\text{S Втрр} = \text{Мл}$ – втрати від легкого нещасного випадку $\cdot N$ + Мт – втрати від важкого нещасного випадку $\cdot N$ + Мі – втрати від отримання людиною інвалідності $\cdot N$ + Мз – втрати від загибелі людини $\cdot N$, де N – кількість постраждалих від конкретного виду нещасного випадку. (3)

Запропонований алгоритм розрахунку має ряд суттєвих недоліків, адже він дає змогу визначити вже завдані збитки. Розрахунок досить громіздкий, розтягнутий у часі, потребує результатів раніше проведених додаткових підрахунків, які також довготривалі. Цей трудомісткий процес не надає оперативної інформації, яка б могла вплинути на прийняття управлінського рішення. Тому він потребує заміни або удосконалення на законодавчому рівні. Звичайно, при оцінці можливих збитків, можна керуватися досвідом так званих "подібних" об'єктів, на основі якого і розраховувати необхідні підприємству резерви активів. Але, все ж таки для найбільш достовірної оцінки можливих збитків, підприємству слід додатково залучити екологічного експерта, який і зможе провести комплексну професійну оцінку. Створений резерв має бути доступним підприємству у будь-який час для забезпечення ліквідації чи мінімізації негативних екологічних наслідків.

Закріплення методики оцінки завданих збитків та відповідна їх компенсація в законодавчих актах вирішить ще й питання визнання цих втрат витратами згідно з вимогами Податкового кодексу. Також тлумачення терміну "екологічні витрати" та їх вичерпний перелік буде додатковим стимулом для ведення соціально-відповідального бізнесу в країні.

Відповідно до бухгалтерської практики існує два підходи для визначення бухгалтерського зобов'язання. Міжнародними стандартами бухгалтерського обліку (МСБО) визначено поняття умовного зобов'язання. Відповідно до МСБО 37 "Забезпечення, умовні зобов'язання та активи" [9], умовне зобов'язання це:

а) можливе зобов'язання, яке виникає внаслідок минулих подій і існування якого підтвердиться лише після того, як відбудеться або не відбудеться одна чи кілька невизначених майбутніх подій, не повністю контролюваних суб'єктом господарювання, або

раховується як сума основних локальних збитків. В ній також наведено загальну формулу для розрахунків збитків (3) від наслідків надзвичайних ситуацій:

б) існуюче зобов'язання, яке виникає внаслідок минулих подій, але не визнається, оскільки: немає ймовірності, що вибуття ресурсів, котрі втілюють у собі економічні вигоди, буде необхідним для погашення зобов'язання, або суму зобов'язання не можна оцінити достатньо достовірно.

У Положенні (стандарті) бухгалтерського обліку 11 "Зобов'язання" визначено непередбачене зобов'язання як зобов'язання, що може виникнути внаслідок минулих подій та існування якого буде підтверджено лише тоді, коли відбудеться або не відбудеться одна чи більше невизначених майбутніх подій, над якими підприємство не має повного контролю; або теперішнє зобов'язання, що виникає внаслідок минулих подій, але не визнається, оскільки мало ймовірно, що для врегулювання зобов'язання потрібно буде використати ресурси, які втілюють у собі економічні вигоди, або оскільки суму зобов'язання не можна достовірно визначити. Визначення є тотожним умовному зобов'язанню згідно МСБО.

Для відображення умовного зобов'язання використовують позабалансові рахунки, виходячи з того, що це зобов'язання є умовним та не підлягає відображенню у балансі. Воно носить інформативний характер для керівництва підприємства, відображає більш повну картину діяльності і може вплинути на прийняття того, чи іншого управлінського рішення. Пропонуємо внести окремий субрахунок 043 "Непередбачені екологічні зобов'язання" до плану рахунків підприємства. У періоді визнання умовного зобов'язання необхідно зробити відповідні проведення:

1) згідно з П(С)БО:

Дебет 043 "Непередбачені екологічні зобов'язання"

2) згідно з М(С)БО:

Дебет рахунку "Витрати на ліквідацію негативних екологічних наслідків"

Кредит рахунку "Умовне екологічне зобов'язання"

У випадку зменшення умовного зобов'язання робиться сторно на відповідну суму.

За кожним видом непередбачених зобов'язань наводиться така інформація у Примітках до фінансової звітності:

- стислий опис зобов'язання та його сума;
- невизначеність щодо суми або строку погашення;
- сума очікуваного погашення зобов'язання іншою стороною.

Міжнародний стандарт розглядає не лише умовне зобов'язання, а й забезпечення, що визнається як зобов'язання (якщо припустити, що їх можна достовірно оцінити), оскільки воно є існуючим зобов'язанням і ймовірно, що погашення цього зобов'язання вимагатиме вибуття ресурсів, котрі втілюють у собі економічні вигоди. П(С)БО 11, також розглядає поняття забезпечення як зобов'язання з невизначеними сумою або часом погашення на дату балансу.

Лише ті зобов'язання, які виникають внаслідок минулих подій, незалежних від майбутніх дій суб'єкта господарювання (тобто, майбутнього ведення бізнесу), визнаються як забезпечення. Прикладами таких зобов'язань є штрафи або витрати на очищення протиправно забрудненого довкілля – обидва у момент сплати спричиняють вибуття ресурсів, котрі втілюють у собі економічні вигоди, незалежно від майбутніх дій суб'єкта

господарювання. Подібним чином, суб'єкт господарювання визнає забезпечення на виведення з експлуатації нафтової установки або атомної електростанції тією мірою, якою суб'єкт господарювання зобов'язаний виправити вже завдану шкоду. І навпаки, внаслідок комерційного тиску чи юридичних вимог суб'єкт господарювання може мати намір або необхідність понести видатки для здійснення конкретної діяльності в майбутньому (наприклад, установлення протидимових фільтрів на фабриці певного типу). Оскільки суб'єкт господарювання може уникнути майбутніх видатків внаслідок своїх майбутніх дій (наприклад, змінюючи спосіб діяльності), він не має існуючого зобов'язання за цими майбутніми витратами і не визнає забезпечення.

Подія, яка негайно не спричиняє виникнення зобов'язання, може спричинити його пізніше, оскільки зміни в законодавстві або певна дія (наприклад, достатньо конкретна публічна заява) суб'єкта господарювання можуть спричинити конструктивне зобов'язання. Наприклад, якщо довіллю завдано шкоди, може не виникати ніякого обов'язку для підприємства відшкодувати заподіяну шкоду державі чи суспільству. Проте заподіяння шкоди стане подією, що створює зобов'язання, якщо нове законодавство вимагатиме виправлення існуючої шкоди або ж якщо суб'єкт господарювання публічно візьме на себе відповідальність за виправлення і, таким чином, створить конструктивне зобов'язання.

Застосування наближених оцінок є суттєвою складовою складання фінансової звітності і не зменшує їхньої достовірності. Це особливо справедливо у випадку забезпечень, які за своїм характером є більш невизначеними, ніж більшість інших статей звіту про фінансовий стан. За винятком надзвичайно рідкісних випадків, суб'єкт господарювання буде спроможний визначити діапазон можливих результатів і таким чином зробити наближену оцінку зобов'язання; яка є достатньо достовірною для визнання забезпечення. У надзвичайно рідкісних випадках, коли не можна зробити достовірної наближеної оцінки, існує зобов'язання, яке не може бути визнаним. Таке зобов'язання розкривається як умовне зобов'язання.

Досить часто завдані екологічні збитки несуть негативні наслідки не лише для підприємства, а й для суспільства та держави в цілому. Звичайно, після проведених досліджень, і, якщо доведено, що екологічну катастрофу спричинило не лише безвідповідальність підприємства, а й об'єктивні природні явища, тоді, держава або інші інвестори можуть компенсувати або профінансувати окремі витрати підприємства. У цьому випадку, відповідно до МСБО, така компенсація буде вираховуватися з видатків у Звіті про прибутки та збитки. Тобто, не наводиться у рядку "інші доходи", а зменшувати "витрати". Інакше відображення, суперечило б економічній сутності такої компенсації.

ПСБО передбачає створення забезпечення для відшкодування наступних операційних витрат:

- виплату відпусток працівникам;
- додаткове пенсійне забезпечення;
- виконання гарантійних зобов'язань
- інші.

Цей перелік не виокремлює забезпечення на виконання екологічних зобов'язань. Помітно, що у П(С)БО взагалі рідко зустрічаються терміни, пов'язані екологічною, природоохоронною діяльністю. Це пов'язане з тим, що бухгалтерський облік є відображенням стану під-

приємницької діяльності в країні. А зміни до нормативних актів вносяться за умови виникнення гострої необхідності врегулювання вже існуючої діяльності. Тобто, спочатку з'являється діяльність, а потім вже законодавчі органи реагують на це шляхом створення (зміни) нормативної бази. Стандарти бухгалтерського обліку, зазвичай, містять приклади відображення господарських ситуацій в обліку. Міжнародні підприємства ведуть екологічно-спрямовану діяльність і, відповідно, у МСБО часто зустрічаються приклади, основані на екологічних витратах, проблемах природоохоронного характеру, що відсутнє у П(С)БО.

Забезпечення створюється у формі відповідних резервів грошових коштів. Суми створених забезпечень визнаються витратами у момент їх створення. Забезпечення використовується для відшкодування лише тих витрат, для покриття яких воно було створено.

П(С)БО передбачає, що залишок забезпечення переглядається на кожну дату балансу, та, у разі потреби, коригується (збільшується або зменшується). У разі відсутності, ймовірності вибуття активів для погашення майбутніх зобов'язань сума такого забезпечення підлягає сторнуванню.

Міжнародний стандарт не рекомендує визнавати умовне зобов'язання. У випадках, коли суб'єкт господарювання є солідарно чи окремо відповідальним за зобов'язання, та частина зобов'язання, яка, за очікуванням, буде погашена іншими сторонами, розглядається як умовне зобов'язання. Суб'єкт господарювання визнає забезпечення на ту частину зобов'язання, для якої ймовірним є вибуття ресурсів, які втілюють у собі економічні вигоди, за винятком надзвичайно рідкісних обставин, коли не можна зробити достовірної оцінки.

Умовні зобов'язання можуть змінюватися не так, як очікувалося на початку. Отже, вони регулярно оцінюються, щоб визначити, чи стало ймовірним вибуття ресурсів, які втілюють у собі економічні вигоди. Якщо стає ймовірним, що вибуття майбутніх економічних вигід буде потрібним для статті, яка раніше розглядалася як умовне зобов'язання, забезпечення визнається у фінансовій звітності за той період, у якому відбувається зміна ймовірності тобто вони визнаються витратами того періоду в якому вони були понесені.

Фінансові звіти висвітлюють фінансовий стан суб'єкта господарювання на дату або за звітний період (минулий), а не його можливий стан у майбутньому. Отже, забезпечення не визнається щодо витрат, які необхідно понести для здійснення діяльності в майбутньому. Єдиними зобов'язаннями, визнаними у звіті про фінансовий стан суб'єкта господарювання, є ті, що існують на кінець звітного періоду.

До субрахунків рахунку 47 "Забезпечення майбутніх витрат і платежів" доцільно додати окремий субрахунок 479 "Екологічний резерв" для обліку екологічно резерву. Формування якого буде відображатися у кореспонденції з рахунком 949 "Інші операційні витрати". Для подальшого контролю, витрати на формування екологічного резерву необхідно виокремити з поміж інших витрат за допомогою аналітичного рахунку (наприклад 949.1). Момент створення резерву можна відобразити наступними проведеннями (табл.1):

Таблиця 1. Облік процесу створення та використання екологічного резерву*

Зміст операції	Бухгалтерський облік	
	Дебет	Кредит
Створено резерв із періодичних відрхувань	949.1 "Витрати на формування екологічного резерву"	479 "Екологічний резерв"
Відображення понесених витрат на поліпшення наслідків за рахунок резерву (після настання екологічної аварії)	479 "Екологічний резерв"	20 "Виробничі запаси" 63 "Розрахунки з постачальниками та підрядниками" 66 "Розрахунки за виплатами працівникам" 65 "Розрахунки за страхуванням" Інші
Отримана компенсація за понесені витрати, що були забезпечені резервом	30 "Готівка" 31 "Рахунки в банках"	378 "Розрахунки з державними цільовими фондами"
Відновлено резерв на суму компенсації	378 "Розрахунки з державними цільовими фондами"	479 "Екологічний резерв"

Джерело: власна розробка автора

Резерв доцільно періодично переглядати. Період встановлюється у обліковій політиці підприємства. Зазвичай, переоцінка відбувається кожний рік на дату ба-

лансу (31 грудня). У випадку, коли переглянута вартість потребує змін, вони відображаються наступними проведеннями (табл. 2):

Таблиця 2. Переоцінка екологічного резерву*

Зміст операції	Бухгалтерський облік	
	Д-т	К-т
Дооцінка екологічного резерву	949.1 "Витрати на формування екологічного резерву"	479 "Екологічний резерв"
Зменшення резерву на ліквідацію негативних екологічних наслідків діяльності підприємства (метод сторно)	479 "Екологічний резерв"	949.1 "Витрати на формування екологічного резерву"

Джерело: власна розробка автора

У П(С)БО 11 визначено, що у примітках до фінансової звітності підприємству слід наводити наступну інформацію щодо кожного виду забезпечень:

- цільове призначення, причини невизначеності та очікуваний строк погашення;
- залишок забезпечення на початок і кінець звітного періоду;
- збільшення забезпечення протягом звітного періоду внаслідок створення забезпечення або додаткових відрхувань;
- сума забезпечення, що використана протягом звітного періоду;
- невикористана сума забезпечення, що сторнована у звітному періоді;
- сума очікуваного відшкодування витрат іншою стороною, що врахована при оцінці забезпечення.

Висновки. Отже, суб'єкт господарювання у ході своєї економічної діяльності стикається іноді з екологічно негативними подіями, на ліквідацію яких необхідні значні кошти. Залежно від обсягу необхідних коштів та періоду їх необхідності виділяють два види витрат на природоохоронну діяльність: поточні та капітальні. Поточні витрати доцільно відображати у періоді їх понесення на окремому аналітичному рахунку 949 "Інші витрати операційної діяльності". Стосовно обліку капітальних витрат, які за своїм обсягом можуть становити для підприємства загрозу банкрутства у випадку їх визнання в одному періоді, існує декілька альтернативних варіантів обліку. Одним з можливих варіантів такого відображення є визнання умовного зобов'язання (П(С)БО: непередбачені зобов'язання). Умовним зобов'язанням називають зобов'язання, що не визнається по одній з двох причин: немає ймовірності, що вибуття ресурсів, котрі втілюють у собі економічні вигоди, буде необхідним для погашення зобов'язання, або суму зобов'язання не можна оцінити достатньо достовірно. Облік його ведеться на позабалансових рахунках і розкривається у Примітках до фінансової звітності.

Іншим варіантом відображення зобов'язання ліквідувати негативні екологічні наслідки власної підприємницької діяльності є створення забезпечення. Воно дозволить підприємству під час нормального, звичайного функціонування "відкладати" певну суму кожного визначеного періоду, щоб до кінця року було сформоване певне грошове забезпечення. І у разі настання негативно екологічної події, підприємство за рахунок резерву ліквідує або мінімізує ці негативні наслідки.

На нашу думку, доцільніше створювати резерв на ліквідацію негативних екологічних наслідків, а не визнавати умовне зобов'язання, яке, по суті, не забезпечується нічим. Для цього необхідно буде на щомісячній основі робити наступні проведення (відповідно до міжнародних стандартів): Дебет "Витрати на ліквідацію негативних наслідків" та Кредит "Резерв на ліквідацію негативних екологічних наслідків". Створення резерву дозволить підприємству поступово відображати понесені витрати, що буде позитивно впливати на оцінку діяльності підприємства й приваблювати інвесторів.

Список використаних джерел

1. Дорош Н.І. Аудит: теорія і практика [Текст]: [монографія] / Дорош Н.І. – К.: Т-во "Знання", КОО, 2006. – 495 с.
2. Швець В.Г. Теорія бухгалтерського обліку: підручник [Текст]: [монографія] / В. Г. Швець. – 3-є вид., переробл. і доп. – К.: Знання, 2008. – 535 с.
3. Купалова Г.І. Екологічна складова системи показників інвестиційної привабливості регіонів України / Г.І. Купалова, Н.О. Коренева // Вісник Університету Банківської справи Національного банку України. – 2010. – № 3. – С. 133–136.
4. Москаленко А.П. Экономика природопользования и охраны окружающей среды [Текст]: [монографія] / А. П. Москаленко. – М.: ИКЦ "МарТ", Ростов-н/Д.: Издательский центр "МарТ", 2003. – 224 с.
5. Пахомова Н.В. Экологический менеджмент [Текст]: [монографія] / Пахомова Н.В., Эндерс А., Рихтер К. – СПб.: Питер, 2003. – 544 с.
6. Шевчук В.Я. Екологічний аудит [Текст]: [монографія] / Шевчук В.Я., Саталкін Ю.М., Навроцький В.М. – К.: Вища школа, 2000. – 344 с.
7. Папіно В.З. Облік і аналіз природоохоронної діяльності підприємств хімічної промисловості України: автореферат дис. на здобуття канд. екон. наук: 08.00.09 / В.З. Папіно; Тернопільська акад. народного госп., обліку та аудиту. – Т., 2004. – 20 с.
8. Ардатева Т.І. Облік витрат підприємства на природоохоронну діяльність: організація та методика: автореф. дис.... канд. екон. наук:

08.00.09 / Т.І. Ардатева; Держ.служба статистики України, Нац.акад. статистики, обліку та аудиту. – К., 2014. – 20 с.

9. МСБО №37 "Забезпечення, умовні зобов'язання та активи" [Електронний ресурс] // Бухгалтер 911: [сайт]. – Режим доступу: <http://buhgalter911.com/Res/MSBO/MSBO37.pdf>

10. Наказ Мінфін України Про затвердження Положення (стандарту) бухгалтерського обліку 11 "Зобов'язання" від 31.01.2000

№ 20 [Електронний ресурс] // Верховна Рада України: [сайт]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0085-00>

11. Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження Методики оцінки збитків від наслідків надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру" від 15 лютого 2002 р. №175 [Електронний ресурс] // Верховна Рада України: [сайт]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/175-2002-%D0%BF>.

Надійшла до редколегії 01.10.14

Д. Ульянова, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

УЧЕТНАЯ ОЦЕНКА ОБЯЗАТЕЛЬСТВ ПРИРОДООХРАННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье рассматриваются понятия создания резерва для природоохранной деятельности и компенсации экологического ущерба от хозяйствования, особенности их определения в учете с применением международных и национальных стандартов, определены проблемы и порядок расчета соответствующего резерва. Рассмотрено условное обеспечение и случаи его признания предприятием. Предложен альтернативный подход к отображению в учете соответствующих обеспечений.

Ключевые слова: обязательство природоохранной деятельности, условное обеспечение, экологические расходы, обеспечение.

D. Ulianova, PhD student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ACCOUNTING ESTIMATION OF LIABILITIES OF ENVIRONMENTAL ACTIVITY

Environmental protection is one of the main stream in business development. The purpose of this research is to identify how company should account their environmental liability. The article consists of National Accounting Standards or International Accounting Standard Company analyses as both can be used in Ukraine. This article describes options for environmental liability accounting. On the one hand, company can identify environmental liability, and book it on below-line balance account. It is called contingent liability in that case. On the other hand, such liability can be considered as object for provisions. The second option means that company not only identify its environmental liability, but also will step to step create essential amount for environmental management. Also such allocation can be included into expenses. In that way company divide potential losses between periods and secure company from the big one in some recognized period. Sometimes such outstanding liabilities can lead to bankruptcy because of huge amounts.

Keywords: contingent liabilities, environmental costs, fund, provision.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Economics, 2014, 11(164): 74-81

УДК 330.1(477)

JEL E26

А. Ходжаян, д-р екон. наук, Т. Шиптенко, заступник завідувача відділу з питань економічної безпеки
Науково-дослідний економічний інститут Мінекономрозвитку і торгівлі України

ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА ЯК ЕКОНОМІЧНА КАТЕГОРІЯ ТА ОБ'ЄКТ ОЦІНЮВАННЯ

В статті розглянуто існуючі наукові підходи до формулювання сутності поняття та структурних елементів тіньової економіки. Наведені визначення тіньової економіки як об'єкту оцінювання. Розкрито форми прояву тіньових відносин у розрізі інституціональних секторів економіки. Охарактеризовано методи оцінювання тіньового сектору з позицій їх об'єкту дослідження.

Ключові слова: тіньова економіка; економіка, яка офіційно спостерігається; економіка, яка безпосередньо не спостерігається; економіка, яка не спостерігається і не обліковується; загальна економіка; рівень та обсяги тіньової економіки; методи оцінювання рівня тіньової економіки.

Постановка проблеми. Процеси тінізації існують в усіх країнах світу як абсолютно іманентне для економічної системи явище. Основними відмінностями їх в тій чи іншій країні є обсяги, чинники, форми, стан соціально-правового контролю за тіньовою економікою та його реалізації.

Рівень тіньової економіки (ТЕ) в країнах з найбільш розвинутою економікою знаходяться в діапазоні від 7 до 21% ВВП, а в країнах, які розвиваються, досягають 35 – 50% ВВП і більше. Існує думка, згідно якої тіньова економіка, якщо її рівень не перевищує 10-15%, є прийнятним явищем і слугує компенсатором можливих ризиків і пов'язаних з ними втрат, оскільки згладжує кон'юктурні коливання [1].

Рівень тіньової економіки в Україні є одним з найвищих у Європі та становив, за оцінками Світового банку, 45% офіційного ВВП протягом 2010 – 2011 рр. та 44% – у 2012 р. За розрахунками Міністерства економічного розвитку і торгівлі України (МЕРТУ), на кінець 2013 р. рівень тіньової економіки в Україні становив 34% від обсягу офіційного ВВП [2].

Тому завданням держави в нашій країні є формування гнучкої та адекватної політики щодо тіньової діяльності, яка може включати як підтримку та сприяння легалізації тих видів діяльності, мотивацією яких є виживання та забезпечення в складних економічних умовах зростання виробництва, створення і збереження

робочих місць, протидію бідності, так і боротьбу з кримінальною складовою тіньової економіки та детінізацію економічних відносин до такого рівня, який би не загрожував економічній безпеці держави та прогресивним структурним змінам в національній економіці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До питань сутності, структури та проблем оцінювання тіньової економіки доцільно підійти шляхом вивчення теоретико – методологічних підходів, що надаються у працях таких зарубіжних авторів, як: Ж. Віллард, К. Вільямс, П. Гоміс, П. Гутманн, Р. Делланно, Б. Контіні, К. Маккафі, С. Морріс, В. Патрізі, Е. де Сото, Е. Фейг, Ф. Шнайдер та інші.

В Україні основні проблеми вивчення та підходи до вимірювання масштабів тіньової економіки досліджувалися і були висвітлені у наукових розробках таких вітчизняних вчених, як: В. Базилевич, З. Варналій, А. Вугальтер, Т. Кваша, Н. Краус, І. Мазур, О. Москвін, Ю. Прилиппко, Т. Тищук, О. Турчинов, М. Флейчук, Ю. Харазішвілі та інші.

Проте в даний момент аналіз тіньової економіки знаходиться на тому етапі, коли дослідниками не сформульований єдиний універсальний підхід до визначення поняття і структури тіньової економіки, яка оцінюється, методи вимірювання її рівня та обсягів, які дозволяють визначити ефективність державної політики щодо детінізації.

В зв'язку з цим актуальним є визначення сутності та структури тіньової економіки з акцентом на тих структурних елементах, які підлягають безпосередньому регулюванню з боку держави (наприклад, нелегальні економічні відносини), які впливають і є резервом для забезпечення економічного зростання. Всі заходи держави щодо пом'якшення бізнес-клімату, зменшення податкового навантаження на підприємців сприятимуть легалізації цієї частини економіки.

Мета статті – визначення сутності та структури тіньової економіки і об'єкту параметризації в розрізі різних методів оцінювання рівня та обсягів тіньового сектору в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Існують різні підходи до розуміння сутності тіньової економіки та тих термінів, які використовуються для позначення складових цього явища. Всі ці поняття можуть мати різні відтінки значення і при їх використанні потребують додаткових пояснень.

У дослідженнях тіньової економіки використовується широка різноманітність англійських термінів, таких як: "прихована економіка" (hidden economy), "підпільна економіка" (underground economy), "неформальна економіка" (informal economy), "друга економіка" (second economy), "неофіційна економіка" (unofficial economy), "тіньова економіка" (shadow economy), "нелегальна діяльність" (illegal activity), неформальний сектор (informal sector) тощо, які відрізняються за змістом відповідно до

тих аспектів даного економічного явища, які розглядаються. Домінують, в основному, три-чотири терміни ("shadow", "underground", "hidden", "illegal", "informal"), хоч загальне число найменувань більше півтора десятка.

Автори поділяють точку зору тих дослідників, які застосовують термін "тіньова економіка" для позначення даного явища у широкому розумінні як частину економічних відносин суспільства, які за різних причин не спостерігаються і частково (або повністю) не обраховуються органами національної статистики окремих країн. Тіньова економіка в повному обсязі є складовою ВВП.

Значна частина дослідників виділяють три і більше видів тіньової діяльності. До таких належать: приховане виробництво або підпільні підприємства та зареєстровані, але частково зайняті прихованим виробництвом; нелегальна діяльність; неформальна діяльність. Відповідно до цього підходу, поряд із нелегальною економічною діяльністю, існують і цілком законні види діяльності, але приховані від оподаткування.

Цей підхід відповідає концепції тіньової економіки, запропонованій у межах версії СНР-1993 [8] та СНР-2008 [9], який розглядає тіньову економіку як три складові (таблиця 1):

1. Приховане (підпільне) виробництво, неспостережене, формальне;
2. Неформальна, неофіційна діяльність;
3. Незаконна економічна діяльність.

Таблиця 1. Підходи до вимірювання тіньової економіки в інтерпретації СНР-1993 та СНР-2008

СНР-93	СНР-2008
"Економіка, яка не спостерігається", обчислюється у складі наступних частин: 1. Підпільна економіка (underground economy) є законна діяльність, але приховується від органів влади для уникнення: (α) сплати податків; (β) соціальних внесків; (γ) дотримання законних стандартів (мінімальної зарплати, максимальних робочих годин, безпеки та охорони здоров'я); (d) дотримання адміністративних процедур, заповнення анкет та статистичних форм. 2. Незаконне виробництво (illegal production): 1) виробництво товарів та послуг, продаж яких заборонений законом; 2) виробнича діяльність, що зазвичай є законною, але стає незаконною через відсутність ліцензій у виробника. 3. Неформальний (informal sector) сектор характеризується як сукупність суб'єктів, що займаються виробництвом товарів та послуг з метою забезпечення зайнятості та доходів для осіб, які цим займаються.	Розглядається два аспекти виміру: (а) "вимірювання економіки, що не спостерігається" (Non-Observed economy) (інструкції Організації з економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), Міжнародного валютного фонду (МВФ), Міжнародної організації праці (МОП) та Міждержавної статистичної комісії СНД, 2002). (б) за другим підходом важливо вміти виміряти частину економіки, яка відображає зусилля тих формально безробітних, що беруть участь у будь-якій економічній діяльності, пов'язаній з рухом грошей. Ця частина називається неформальним сектором економіки.

Джерело: складено авторами з використанням [8; 9]

До *прихованого виробництва* відносять легальну економічну діяльність, показники якої приховуються з метою ухилення від сплати податків.

Неформальний сектор економіки – це частина сектору домашніх господарств, створена некорпоративними підприємствами, тобто підприємствами, які належать окремим особам або домашнім господарствам, що здійснюють виробництво товарів і послуг як для власного споживання, так і для продажу на ринку. Прикладом такої діяльності можуть бути: дрібні послуги викладачів (репетиторство); неофіційна зайнятість у торгівлі, у будівництві та у сільському господарстві. Тобто, за методологією СНР до підприємств з неформальною зайнятістю належать підприємства, на яких відносини між роботодавцем та найманим працівником не закріплені формально.

Економічна діяльність у неформальному секторі не входить у межі виробництва за умови виробництва то-

варів та надання послуг для власного споживання за виключенням окремих видів діяльності.

До *нелегальних інституцій* належать господарюючі суб'єкти, що займаються забороненою законом діяльністю (виробництво та реалізація зброї, наркотичних виробів тощо) та особи, що не мають права на певний вид діяльності без фахової освіти або ліцензії.

У системі національних рахунків (СНР-2008) пропонується два підходи для аналізу тіньової економіки.

Перший підхід забезпечує повне оцінювання економічної діяльності в цілому з урахуванням тієї, що може бути визначена як "прихована" або "тіньова". Мета підходу – отримати картину економіки в цілому (наскільки це можливо за допомогою макроекономічних методів). Частина економіки, яку неможливо оцінити у такий спосіб, визначається як неспостережена економіка (Non – Observed Economy). До цього поняття включаються тіньові, неформальні, незаконні та інші види дія-

льності, не обліковані через недоліки у програмі збирання первинних даних.

Другий підхід полягає у тому, щоб визначити сукупність неформальних економічних одиниць та виміряти їх діяльність. Цей підхід застосовується для економічного аналізу переважно в країнах, що розвиваються, і дає можливість оцінити ту частину економіки, під яку підпадають суб'єкти, які формально не мають роботи і не отримують за неї офіційну грошову винагороду. Цю частину економіки називають неформальним сектором.

Обидва підходи значною мірою перетинаються.

Розглянуті методи, які розроблялися в рамках побудови СНР під егідою ООН, Євростату, ОЕСР, отримали назву "табличного підходу".

Державна служба статистики України використовує "табличний підхід" до вимірювання тіньового сектору і оперує поняттями "незареєстрована економічна діяльність" (НЕД) та "економіка, що безпосередньо не спостерігається" (НСЕ). Детально це викладено у Методологічних положеннях обчислення обсягів економіки, яка безпосередньо не спостерігається, що затверджені Наказом Держкомстату України від 31.12.2004 р. № 680 [10].

Класифікація видів економіки, що безпосередньо не спостерігається, представлена на табл.2.

Таблиця 2. Аналітична класифікація економіки, яка безпосередньо не спостерігається

Економіка, яка безпосередньо не спостерігається							
Тіньова					Неформальна	Протизаконна	Інші види
Зі статистичних причин			З економічних причин				
Непредставлення звітності	Неактуальна інформація реєстрів	Незареєстрована	Викривлення звітних даних	Навмисна нереєстрація	Незареєстрована діяльність та заниження звітних даних	Незареєстрована	Незареєстрована
T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	T8

Джерело: [9]

Таким чином, згідно підходу Держстату тіньова економіка є складовою економіки, яка безпосередньо не спостерігається. За визначенням, наданим в Методологічних положеннях, до **тіньової економіки відноситься діяльність**, прихована від органів державної влади з метою ухилення від сплати податків, внесків на соціальне забезпечення, від додержання стандартів з мінімального розміру заробітної плати, максимальної тривалості робочого дня, стандартів безпеки та санітарних норм, від окремих адміністративних процедур, таких як заповнення статистичної звітності й інших адміністративних форм.

Крім тіньової економіки, до НСЕ Держстат відносить наступні види діяльності:

- неформальна економіка (до якої входить незареєстрована діяльність, якщо це не передбачено законом; виробництво несільськогосподарської продукції для власного споживання; індивідуальне житлове будівництво домогосподарствами; випадкова економічна діяльність; діяльність осіб, які мають другу роботу, та самозайнятих). Ці види діяльності входять у межі виробництва і враховуються у СНР-93 [8], але включаються до поняття тіньової економіки за відсутністю обов'язку сплати податків або дотримання інших соціальних стандартів;

- протизаконна діяльність (виробництво товарів і послуг, заборонених законом; легальна виробнича діяльність, здійснена виробниками, які не мають на це права; нелегальний експорт, імпорту; торгівля нелегальними та контрабандними товарами);

- інші види економічної діяльності (зарплата в натуральній формі; чайові; сільськогосподарське виробництво для власного кінцевого споживання).

Інший підхід до трактування сутності та оцінки обсягів тіньової економіки, представлений у світовій літературі, називають "вільним". До нього відносять різноманітні методи, крім "табличного", які розроблялися під егідою Світового Банку незалежно від побудови СНР. Термін "тіньова економіка" визнано загальним для позначення явища в цілому, який за змістом і об'ємом тотожний терміну "неспостережена економіка".

На нашу думку, слід розглядати *тіньову економіку як економічну діяльність, що не обліковується офіційною статистикою, частково не потрапляє до валового внутрішнього продукту і не оподатковується державою, а також таку, що заборонена законом.*

Авторами до тіньової економіки віднесено нелегальні, неформальні та кримінальні економічні відносини з приводу виробництва ВВП, а також ту частину економіки, що не спостерігається Держстатом, яка представлена цілком законними і легальними видами діяльності, але незареєстрованими зі статистичних причин, форми прояву яких представлено в розрізі інституційних секторів економіки – державного, підприємницького та домогосподарств (таблиця 3).

У запропонованій структурі по горизонталі приводяться типи сформованих відносин, а по вертикалі – належність суб'єкта економічних відносин до підприємницького, державного сектору або сектору домогосподарств. Виділені такі основні елементи:

- **нелегальні економічні відносини:** в державному секторі (переслідування власних інтересів при проведенні аукціонних торгів, приватизації.); в підприємницькому секторі (незаконне виробництво та продаж легальних товарів без їх документального оформлення та/або реєстрації підприємств, ухилення від податків та ін.); в секторі домогосподарств (надання хабарів державним чиновникам, нелегальне отримання доходів від незареєстрованої діяльності);

- **неформальні відносини:** в державному секторі – дрібні порушення законодавства при наданні послуг державних установ; в підприємницькому секторі – заниження звітних даних при зареєстрованій діяльності, непредставлення звітності тощо; у секторі домогосподарств – сільськогосподарське або іншого виробництва для власного кінцевого споживання та/або продажу на ринку, репетиторство, виплата чайових тощо; антигромадські економічні відносини в державному секторі (прикриття кримінальних відносин у підприємницькому секторі та ін.);

- **кримінальні економічні відносини:** в підприємницькому секторі – наркобізнес, порнобізнес, торгівля зброєю, підробка грошових знаків, торгівля людьми, рекет та інші злочини у сфері господарської діяльності, які підпадають під дію кримінального судочинства; в секторі домогосподарств – виробництво для власних потреб та/або продажу заборонених товарів: наркотиків, отруйних та вибухових речовин тощо; в державному секторі – прикриття кримінальних відносин у підприємницькому секторі, корупція та хабарництво.

Всі вищезазначені складові тіньової економіки на практиці багатократно перетинаються і в "чистому" вигляді не існують. Критерієм віднесення тієї чи іншої діяльності до певної структурної складової ТЕ можуть виступати:

- обсяги;
- цілі;
- систематичність.

Взаємопроникнення структурних складових ТЕ (схематично представлено на рис. 1 характеризується наступним:

1а. Взаємопроникнення неформальної та нелегальної діяльності та перехід від однієї до іншої проявляється через економічні відносини категорій населення з низьким доходом або безробітних в залежності від мети їх

діяльності – збагачення (нелегальні економічні відносини) чи виживання (неформальні економічні відносини).

1б. До цього переходу від неформальної та нелегальної діяльності відносяться також підприємства (наприклад такі, які штучно підпадають під спрощену систему оподаткування шляхом подрібнення фірми на декілька малих підприємств, оформлення працівників в якості СПД тощо), які ухиляються від сплати податків звичайним способом.

2. Кримінальна та нелегальна діяльності перетинаються в частині заборонених законом для окремих суб'єктів видів діяльності (за здійснення яких передбачається не адміністративне, а кримінальне покарання, наприклад, виробництво зброї, наркотиків тощо).

Рис. 1. Структурні складові тіньової економіки

Джерело: розроблено авторами

Таблиця 3. Форми прояву тіньових відносин в розрізі інституціональних секторів економіки

№	Нелегальні економічні відносини	Неформальні відносини	Кримінальні відносини	Економічні відносини, що не спостерігаються зі статистичних причин
Підприємницький сектор	Незаконне виробництво та продаж легальних товарів без їх документального оформлення та/або реєстрації підприємств. Ухиляння від сплати податків та зборів тощо.	Заниження звітних даних при зареєстрованій діяльності. Непредставлення звітності. Навмисна неререєстрація звітних одиниць.	Виробництво та продаж заборонених товарів і послуг, у тому числі: наркобізнес; проституція; торгівля зброєю; торгівля людьми; контрабанда; відмивання грошей та інші види злочинів у сфері господарської діяльності.	Ігнорування обов'язків звітувати за свою діяльність перед фінансовими органами. Несвоєчасне надходження даних (проблеми пов'язані з реєстрами підприємств або іншими джерелами даних). Неактуалізація інформації, пов'язана з недоліками статистичної надійності реєстрів господарських суб'єктів підприємств.
Домогосподарства	Нелегальне отримання доходів від незареєстрованої діяльності (здавання в оренду нерухомості, гостьові послуги, виробництво та продаж продукції власного виробництва на постійній основі з отриманням доходу вище встановленого порогового значення тощо). Виплата хабарів державним чиновникам.	Виготовлення товарів чи послуг власного виробництва як для власних потреб чи потреб членів своєї сім'ї, так і для продажу на ринку з метою забезпечення мінімального рівня доходів. Неофіційна зайнятість у торгівлі, будівництві та сільському господарстві. Дрібні послуги викладачів (репетиторство). Чайові.	Виробництво для власних потреб та/або продажу заборонених товарів: наркотиків, отруйних та вибухових речовин тощо.	Відсутність адміністративних актів, що вимагають реєстрації господарської діяльності. Ігнорування обов'язків звітувати за свою діяльність перед фінансовими органами. Неотримання даних, обумовлене "недоліками статистичного охоплення" або відсутністю відповідей.
Державний сектор	Переслідування власних інтересів при проведенні аукціонних торгів, приватизації.	Дрібні порушення законодавства при наданні послуг державних установ. Незначні викривлення звітних даних у власних цілях.	Корупція, заснована на хабарництві. Прикриття кримінальних відносин у підприємницькому секторі.	Неактуалізація інформації, пов'язана з недоліками статистичної надійності реєстрів господарських суб'єктів підприємств.

* Автори розглядають термін "нелегальні економічні відносини" як підпільні, заборонені законом і використовують його (на відміну від "табличного підходу") для позначення усіх видів прихованої неспостереженої діяльності.

Джерело: розробка авторів.

Що стосується неформальної діяльності, що здійснюється домогосподарствами, на відміну від позиції Держстату, згідно якої остання не входить до складу тіньової економіки, автори щодо цього виду діяльності притримуються наступної позиції. Якщо така діяльність здійснюється з метою забезпечення мінімального рівня доходів, не потребує значної кваліфікації та капіталу, реалізується за допомогою неоплачуваної праці членів родини не на постійній основі, її слід віднести до неформальної діяльності. Натомість, аналогічна діяльність з метою збагачення, що здійснюється на постійній основі, і яка априорі передбачає отримання доходу вище встановленого порогового рівня, віднесена авторами до нелегальної діяльності (в термінології Держстату – тіньової).

Для оцінювання обсягу та рівня ТЕ в світі застосовується значний арсенал методів. На міжнародному рівні кількісна оцінка рівня тінізації економіки здійснюється за методикою Світового банку, що ґрунтується на єдиному емпіричному методі – Multiple Indicators Multiple Causes (MIMIC), сутність якого полягає в тому, що рівень тіньової економіки розраховується шляхом

визначення умов економічної діяльності, рівень несприятливості яких і визначає рівень тіньової економіки. Методика пов'язана з ім'ям австрійського економіста Ф. Шнайдера, розрахунки якого широко використовуються у міжнародних співставленнях [11]. Разом з тим, на думку вітчизняних дослідників, його динаміка не завжди точно відображає вплив усіх чинників на обсяг і рівень тіньової економіки.

В процесі становлення та розвитку ринкових відносин в Україні, як і в багатьох країнах з трансформаційною економікою, сформувалися несприятливі умови господарювання, які спровокували зростання тіньового сектору економіки. За розрахунками Світового банку, у 2000 р. рівень тіньової економіки сягав позначки 52,2% ВВП. У період світової фінансової кризи, цей показник становив 46% від ВВП. Значний рівень тінізації економіки України зберігається дотепер – 44% у 2013 р. Діаграма порівняння розрахунків рівня тіньової економіки за методиками Мінекономрозвитку України, Світового банку, Держстату України представлена на рис. 2.

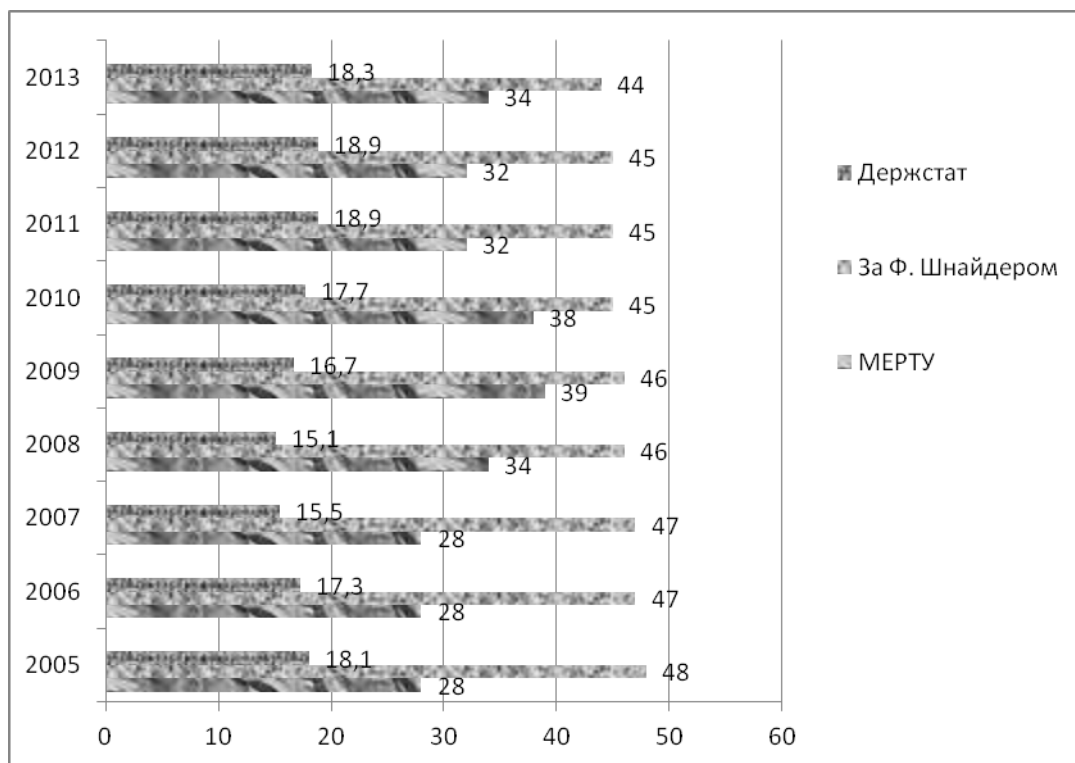

Рис. 2 Рівень тіньової економіки України в 2005–2013 рр., % ВВП

Джерело: побудовано за даними [1;2;11;12]

Оцінювання рівня та аналіз тенденцій тінізації національної економіки в цілому та за окремими видами економічної діяльності здійснюється шляхом використання непрямих методів оцінювання її рівня, включаючи аналіз надлишкового попиту на готівку, необґрунтованого споживання електроенергії та тенденцій на ринку праці. При цьому, зазначимо, що метод MIMIC (Multiple Indicators Multiple Causes), який використовує Світовий банк, є зручним для порівняння рівня тінізації економіки між різними країнами світу, але малоефективним для визначення його номінального значення. Тому в Україні на офіційному рівні, починаючи з 2009 р., оцінка рівня тіньової економіки проводиться Міністерством економічного розвитку і торгівлі України на постійній основі з періодичністю один раз на квартал відповідно до Мето-

дики розрахунку інтегрального рівня тіньової економіки, затвердженої наказом Мінекономіки від 18.02.2009 р. № 123 [13]. Методика передбачає розрахунок рівня тіньової економіки за п'ятьма методами, які охоплюють певну сферу національної економіки (з відповідно різною часткою в ній нелегального сектору, в зв'язку з чим отримані результати значно відрізняються), з подальшим визначенням інтегрального показника рівня тінізації, який служить комплексним індикатором даного явища.

Зауважимо, що оцінки Світового банку щодо рівня тіньової економіки України є близькими до розрахунків Мінекономрозвитку за умови вирахування величини показника "економіка, що безпосередньо не спостерігається", який дораховується Державною службою статистики України до офіційного ВВП. Обсяг економіки, яка безпо-

середньо не спостерігається, за розрахунками Державної служби статистики України, останніми роками становить у середньому від 15% до 18% ВВП (див. рис.2).

Хоча методологія цього показника погоджена з міжнародними стандартами, його значення сприймається експертами дещо заниженим. Крім того, зазначений показник не використовується у міжнародних порівняннях. Пояснюється це тим, що далеко не всі країни оцінюють економіку, яка безпосередньо не спостерігається, за всіма її складовими, а тому їхні порівняння можуть мати необґрунтовані висновки.

Так, якщо порівнювати цей показник для України з аналогічними показниками інших країн, то обсяг економіки, яка безпосередньо не спостерігається, в Україні перебуває на рівні Польщі (16%) та є меншим, ніж у Литви (19%) та Російській Федерації (24%) [14].

За розрахунками Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, за період з 2010 р. по 2013 р. рівень тіньової економіки в Україні змінювався від 38% у

посткризовому періоді до 34% на кінець 2013 р. від обсягу офіційного ВВП.

При використанні кожного з методів слід визначати, по-перше, що є об'єктом дослідження, по-друге – які припущення робляться в процесі дослідження. Тобто визначення сутності тіньової економіки, яка оцінюється, у "вузькому" значенні впливає з особливостей макроекономічних методів її оцінки. Загальною особливістю макрометодів є те, що вони вимушені використовувати лише "відкриті" дані офіційної статистики. Інформація, яка закрита на законних підставах (банківська таємниця: вплив грошового капіталу за кордон; державна таємниця: видобуток дорогоцінних металів, державні запаси, армійське господарство тощо), не доступна для користування.

В таблиці 4 представлено методи оцінювання тіньової економіки, які пропонуються вклучити до оновленої методики Мінекономрозвитку України. Кожний з методів дозволяє оцінити певні прояви тіньових відносин, які в сукупності (на основі інтегральної оцінки) дадуть змогу адекватно оцінити рівень тіньової економіки.

Таблиця 4. Методи оцінювання тіньової економіки та об'єкти їх дослідження

Метод	Складова ТЕ, яка досліджується	Сектор охоплення	Періоди розрахунків	Джерела інформації
Витрати населення-роздрібний товарооборот	Нелегальні та неформальні економічні відносини; економічні відносини, що не спостерігаються зі статистичних причин	Кінцеві споживчі витрати домогосподарств; юридичні та фізичні особи	Квартальна, річна	Дані Держстату, стат. збірник "Витрати і ресурси домогосподарств України", "Діяльність у сфері послуг"
Фінансовий	Нелегальні економічні відносини	Нефінансові та фінансові (без банків) корпорації; юридичні особи	Квартальна, річна	Електронна база фінансових даних ГМУС
Монетарний	Нелегальні та неформальні економічні відносини	Кінцеві споживчі витрати домогосподарств; юридичні та фізичні особи	Квартальна, річна	Дані Держстату, НБУ
Електричний	Нелегальні економічні відносини	Нефінансові та фінансові (без банків) корпорації; юридичні особи	Річна	Дані Енергетичного балансу, форми № 11-МТП, Звітні дані фінансової статистики за формою № 2, 2-м "Звіт про фінансові результати", Держстату про індекси виробництва.
Збитковості підприємств	Нелегальні та кримінальні економічні відносини	Нефінансові та фінансові (без банків) корпорації; юридичні особи	Квартальна, річна	Дані Держстату
Порівняння зарплати на малих і великих підприємствах	Нелегальні економічні відносини	Малі підприємства	Річна	Дані Держстату, стат. збірник "Діяльність суб'єктів господарювання"
Тіньової зайнятості	Нелегальні та неформальні економічні відносини, що не спостерігаються зі статистичних причин	Нефінансові та фінансові (без банків) корпорації; фізичні особи; домогосподарства; самозайняті, безкоштовно працюючі члени сім'ї	Річна	Дані Держстату, стат. збірники "Економічна активність населення", "Діяльність суб'єктів господарювання"
Дзеркальної статистики	Нелегальні та кримінальні економічні відносини,	Нефінансові та фінансові (без банків) корпорації;	Річна	Дані Євростату, Держстату, митної та податкової статистики
Інтегральна оцінка	Нелегальні та неформальні економічні відносини, економічні відносини, що не спостерігаються зі статистичних причин	Кінцеві споживчі витрати домогосподарств; юридичні та фізичні особи; нефінансові та фінансові (без банків) корпорації	Квартальна, річна	

Джерело: розроблено авторами

На сьогодні не існує єдиного підходу щодо базового показника розрахунку рівня тіньової економіки. За більшістю методів рівень ТЕ розраховується як відношення обсягу тіньової економіки (за оцінками Держстату – НСЕ) до офіційного ВВП, який розраховується як сума спостережуваної економіки та тієї, яка не спостерігається, але дораховується Держстатом, (1+2) відповідно до рис.3. Згідно іншого підходу рівень ТЕ розраховується як спів-

відношення обсягу тіньової економіки, розрахованої за будь-яким методом, та легальної економіки – коефіцієнт тіньової економіки. На нашу думку, більш коректним є розрахунок рівня ТЕ як її частки в загальній економіці (економіці в цілому), яка включає (1+2+3), що представлено на рис.3. Ми розглядаємо тіньову економіку (2+3) як складову загальної економіки, яка в повному обсязі включає як офіційну економіку, так і тіньову.

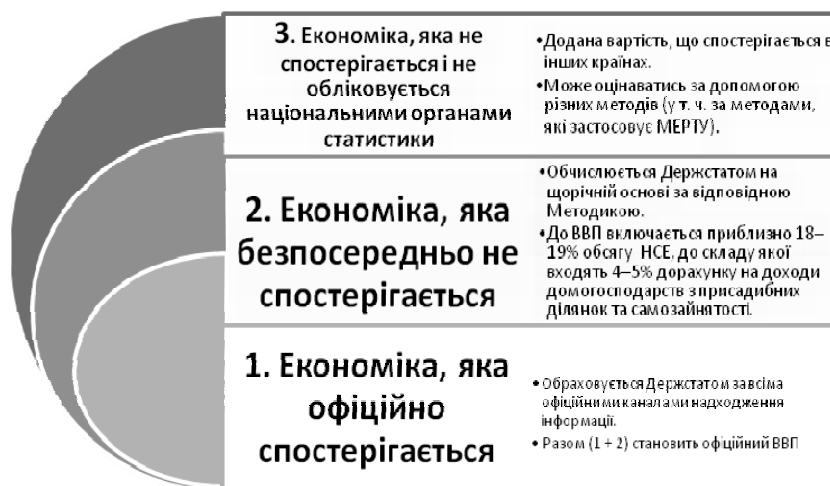

Рис. 3 Економіка, яка спостерігається, та неспостережена економіка

Джерело: розроблено авторами

За нашими підрахунками обсяг тіньової економіки в Україні становив у 2013 р. приблизно 495 млрд грн. Якщо здійснювати розрахунки від показника загальної економіки, рівень тінізації за цей період оцінюється у 29,6%.

Наразі поза межами статистичного аналізу залишається частина економіки, яка не спостерігається і не обліковується офіційними органами статистики. За підрахунками НДЕІ Мінекономрозвитку і торгівлі України вона становить приблизно 12–13% від офіційного ВВП.

Висновки. Тіньову економіку слід розглядати як економічну діяльність, що не обліковується офіційною статистикою, частково не потрапляє до валового внутрішнього продукту і не оподатковується державою, а також таку, що заборонена законом.

До структурних складових тіньової економіки відносяться нелегальні, неформальні та кримінальні економічні відносини з приводу виробництва ВВП, а також та частина економіки, що не спостерігається Держстатом, яка представлена цілком законними і легальними видами діяльності, але незареєстрованими зі статистичних причин.

Запропоновано в якості базового показника оцінювання рівня тіньової економіки використовувати обсяг загальної економіки (економіки в цілому), який включає як офіційну економіку, так і тіньову.

Оцінювання масштабів та рівня тіньової економіки в розрізі суб'єктів господарювання та ВЕД є інструментом формування державної політики детінізації, який дозволяє визначити її спрямованість та підвищити ефективність. Використання з цією метою макроекономічних методів передбачає визначення об'єкту дослідження, тобто сутності тіньової економіки, яка оцінюється, у "вузькому" значенні, яке залежить від особливостей методу, та тих припущень, які робляться в процесі дослідження. Загальною особливістю макрометодів є те, що в них використовуються лише "відкриті" дані офіційної статистики. Кожний з методів дозволяє оцінити прояви тіньових відносин в певній сфері національної економіки, в зв'язку з чим отримані результати можуть значно відрізнятися, але в сукупності (на основі інтегральної оцінки) дадуть змогу адекватно оцінити рівень тіньової економіки.

Тіньова економіка охоплює як протизаконні, так і законні види діяльності. Щодо нелегальної діяльності, то саме в цій сфері економіки криється найбільший потенціал виходу з "тіні". Неформальні економічні відносини є індиферентними для заходів детінізації і будуть зменшуватись із зростанням доходів населення.

До напрямів мінімізації нелегальних економічних відносин належать:

- формування ефективної податкової політики (зменшення надмірного податкового тиску; удосконалення системи адміністрування податків);
- дерегуляція (формування системи захищеності суб'єктів господарювання від зловживань з боку влади, зокрема, контролюючих органів);
- боротьба з корупцією;
- формування сприятливого підприємницького клімату;
- забезпечення територіальної та соціальної мобільності населення тощо.

Зусилля органів державної влади та правоохоронних органів мають бути спрямовані на повну ліквідацію видів діяльності, які відносяться до кримінальних (зокрема, злочини у сфері господарської діяльності та злочини проти власності: рейдерство, хабарництво, фіктивне банкрутство, корупційні діяння, фіктивне підприємництво, зайняття забороненими видами господарської діяльності, контрабанда тощо).

В умовах макроекономічної та політичної дестабілізації приховування частини прибутку є для підприємств своєрідним компенсатором та резервом для існування, що відповідає рівню тіньової економіки розвинутих країн (10–15%). В той же час, подальше зростання тіньової діяльності може провокувати макроекономічні диспропорції та становити загрозу економічній безпеці держави.

Список використаних джерел

1. Schneider F. The Shadow Economy in Europe, 2013 [Електронний ресурс] / [F. Schneider, A. Kearney] – Режим доступу: https://www.atkearney.com/financial-institutions/featured-article/-/asset_publisher/j8lucAqMqEhB/content/the-shadow-economy-in-europe-2013/10192
2. Економічна політика України, економічна ситуація і прогнози [Електронний ресурс] // Міністерство економічного розвитку і торгівлі України: [сайт]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/>
3. Базилевич В.Д. Методичні аспекти оцінки масштабів тіньової економіки / В.Д. Базилевич, І.І. Мазур // Економіка України. – 2004. – № 8. – С. 36–44.
4. Варналій З.С. Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації / З.С. Варналій. – К.: НІСД, 2006. – 567 с.
5. Краус Н.М. Тіньовий та офіційний сектори економіки: антагоністичне співіснування і взаємодія: Монографія / Н. М. Краус. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008. – 410 с.
6. Краус Н.М. Тіньова економіка і методи визначення її обсягу в умовах трансформаційних перетворень / Н.М. Краус // Економіка: проблеми теорії та практики: збірник наукових праць. – Вип. 222: В 5 т. – Т. III. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2007. – С. 690–698.
7. Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання: аналіт. доп. / [Т.А. Тишук, Ю.М. Харазішвілі, О.В. Іванов та ін.]; за заг. ред. Я.А. Жаліла. – К.: НІСД, 2011. – 96 с.

8. Система национальных счетов 1993 / [Комиссия Европейских сообществ, Международный валютный фонд, Организация экономического сотрудничества и развития, Организация Объединенных наций, Всемирный банк]. – Брюссель, Люксембург, Вашингтон, Нью-Йорк, Париж, 1998. – 725 с.

9. Система национальных счетов 2008 / [Европейская комиссия, Международный валютный фонд, Организация экономического сотрудничества и развития, Организация Объединенных наций, Всемирный банк] [Электронный ресурс] / Нью-Йорк, 2012. – Режим доступа: <https://unstats.un.org/unsd/nationalaccount/docs/SNA2008Russian.pdf>

10. Методика обчислення обсягів економіки, яка безпосередньо не спостерігається, в рахунках виробництва та утворенні доходу [Електронний ресурс] // – Держстат України: [сайт]. – Режим доступу: http://ukrstat.gov.ua/metod_polog/metod_doc/nr/nr_05.pdf

11. Shadow Economies All over the World: New Estimates for 162 Countries from 1999 to 2007 [Електронний ресурс] / [F.Schneider, A. Buehn, Claudio E. Montenegro] // The World Bank: [сайт]. – Режим доступу: http://www.wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/WDSPIB/2010/10/14/000158349_20101014160704/Rendered/PDF/WPS5356.pdf

12. Moskvina O. Measuring The Non-Observed Economy In National Accounts. Illegal Activities. Estimating The Illegal Economic Activities In The National Accounts Of Ukraine. – Economic Commission for Europe Conference of European Statisticians Joint UNECE/Eurostat/OECD Meeting on National Accounts Ninth Meeting Geneva, 21-24 April 2008 [Електронний ресурс] // O. Moskvina. – Режим доступу: <http://rpp.nashaucheba.ru/docs/index-142713.html>

13. Методичні рекомендації розрахунку рівня тіньової економіки [Затверджені Наказом Міністерства економіки України від 18.02.2009 р. № 123] [Електронний ресурс] // Міністерство економічного розвитку і торгівлі України: [сайт]. – Режим доступу: http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/category/main?cat_id=38738

14. Non-observed economy in national accounts. Survey of Country Practices. – United Nations. New York and Geneva, 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unece.org/fileadmin/DAM/stats/publications/NOE2008.pdf>

Надійшла до редколегії 16.10.14

А. Ходжахан, д-р экон. наук, Т. Шипченко, заместитель заведующего отделом по вопросам экономической безопасности Научно-исследовательский экономический институт Минэкономразвития и торговли Украины, Киев, Украина

ТЕНЕВАЯ ЭКОНОМИКА КАК ЭКОНОМИЧЕСКАЯ КАТЕГОРИЯ И ОБЪЕКТ ОЦЕНКИ

В статье рассмотрены существующие научные подходы к формулированию сущности понятия и структурных элементов теневой экономики. Приведены определения теневой экономики как объекта оценки. Раскрыты формы проявления теневых отношений в разрезе институциональных секторов экономики. Охарактеризовано методы оценки теневого сектора с позиций их объекта исследования.

Ключевые слова: теневая экономика; официально наблюдаемая экономика; экономика, которая непосредственно не наблюдается; экономика, которая не наблюдается и не учитывается; экономика в целом; уровень и объемы теневой экономики; методы оценки уровня теневой экономики.

A. Khodzhaian, Doctor of Sciences (Economics), T. Shyptenko, Deputy Head, Department of the Economic Security Ministry of economic development and trade of Ukraine, Kyiv, Ukraine

THE SHADOW ECONOMY AS AN ECONOMIC CATEGORY AND OBJECT EVALUATION

The article considers the existing scientific approaches to the formulation of the concept of nature and the structural elements of the shadow economy. Contains definitions of the shadow economy as an object of evaluation. Disclosed manifestations shadow relations in the context of the institutional sectors. Characterized by methods of assessment of the informal sector in terms of their object of study.

Keywords: shadow economy; officially observed economy; non-directly-observed economy; economy, which is not observed and is not tracked; economy as a whole; level and size of the shadow economy; methods of evaluation of the shadow economy.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Economics, 2014, 11(164): 81-86

УДК336.27 (Н600)

JEL H600

К. Черкашина, канд. экон. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ,
Л. Могилюк, канд. экон. наук
Київська філія АТ "МІСТО БАНК", Київ

ЕВОЛЮЦІЯ ПІДХОДІВ ДО ДЖЕРЕЛ ФІНАНСУВАННЯ БЮДЖЕТНОГО ДЕФІЦИТУ

У статті визначено причини виникнення та існування дефіциту державного бюджету країни. В історичній ретроспективі розглянуто основні джерела фінансування бюджетного дефіциту. Обґрунтовано доцільність використання державних цінних паперів як важливого джерела фінансування бюджетного дефіциту в Україні.

Ключові слова: дефіцит державного бюджету, державні запозичення, державні цінні папери, державні облигації.

Постановка проблеми. В умовах зростання дефіциту державного бюджету все більш важливим постає питання залучення ресурсів для його фінансування. Наявність різних методів фінансування бюджетного дефіциту характеризуються як позитивними так і негативними наслідками їх використання. Тому, важливим є вибір оптимальних джерел його фінансування, що забезпечить подальший розвиток економіки країни, а не призведе лише до збільшення державного боргу та можливого дефолту країни. З огляду на це, дослідження, в історичному аспекті, різних джерел фінансування дефіциту державного бюджету та наслідків від їх використання, є досить актуальним з точки зору пошуку оптимальних джерел фінансування бюджетного дефіциту в сучасних умовах.

Аналіз останніх наукових досліджень. Дослідженням питання щодо основних джерел фінансування дефіциту державного бюджету на різних етапах економічного розвитку в світі присвячені праці багатьох нау-

ковців, серед яких слід виділити В.°Базилевича, І. Озерова, М.°Фелдштейна [1,2,3]. Обґрунтуванню вибору оптимальних джерел фінансування бюджетного дефіциту в Україні присвячені праці багатьох вітчизняних науковців, серед яких можна виділити С.°Науменкову, С.°Міщенко, В.°Кудряшова та інших [4,5].

Невирішені раніше частини загальної проблеми. У той же час на сьогодні для України залишаються проблемними питання стосовно ефективності використання державних цінних паперів для фінансування дефіциту державного бюджету.

Метою статті є дослідження особливостей використання різних джерел фінансування дефіциту державного бюджету в історичному аспекті з метою застосування у сучасній практиці.

Виклад основного матеріалу дослідження. Виникнення різних форм державних запозичень нерозривно пов'язано з фінансовою діяльністю держави, зокрема, необхідністю покриття дефіциту бюджетних коштів для

© Черкашина К., Могилюк Л., 2014

повноцінного виконання основних цілей та завдань державної соціально-економічної політики. Основною причиною існування бюджетного дефіциту є відставання темпів зростання бюджетних доходів порівняно зі зростанням бюджетних видатків. Зростання бюджетних видатків пов'язано з виникненням певних надзвичайних непередбачуваних подій, фінансування яких є важливим для держави, в певний період її соціально-економічного розвитку. До таких подій, як правило, належать [1]: спад виробництва, зниження ефективності функціонування окремих галузей, необхідність проведення структурних змін в економіці або її технічного переоснащення, надзвичайні обставини (стихійні лиха, мілітаризація економіки, війни), та інші об'єктивні й суб'єктивні фактори.

Наявність бюджетного дефіциту в країні може бути не лише наслідком неможливості системи оподаткування, в умовах погіршення економічної ситуації в країні забезпечити бюджет держави достатніми доходами, але й результатом свідомо визначеної фінансової політики держави, спрямованої на прискорення економічного зростання та запобігання спаду виробництва в країні. Так, в умовах достатності бюджетних ресурсів уряд країни може проводити політику помірної оподаткування з метою підтримки підприємницьких структур та зміцнення їх фінансової бази, збільшувати видатки на модернізацію та розвиток стратегічних га-

лузей вітчизняної економіки, і таким чином, сприяти ще більшому розвитку країни.

Разом з тим, дефіцитне бюджетне фінансування може здійснювати неоднозначний вплив на розвиток країни. Досягнення позитивних результатів нерідко супроводжується виникненням негативних наслідків, які можуть навіть перевищити заплановані рішення. У періоди економічних криз і фінансових потрясінь проблеми зведення бюджету з дефіцитом і забезпечення його фінансування ще більше ускладнюються. За таких умов, з одного боку, необхідним є збільшення державних витрат, а з іншого – допущення зростання державної заборгованості, яка може стати наслідком такої політики, послаблює фінансову систему країни [5].

Наявність позитивних та негативних наслідків дефіцитного бюджетного фінансування економіки зумовило виникнення кардинально різних поглядів економістів на бюджетний дефіцит і необхідність його фінансування на різних етапах розвитку суспільства.

Слід зазначити, що в історичній ретроспективі використання державою кредиту та цінних паперів як інструменту фінансування дефіциту бюджету не було первинним та пройшло певний еволюційний процес розвитку. Загалом, досліджуючи процес еволюції джерел фінансування дефіциту бюджету можна виділити три етапи, які представлені на рис. 1.

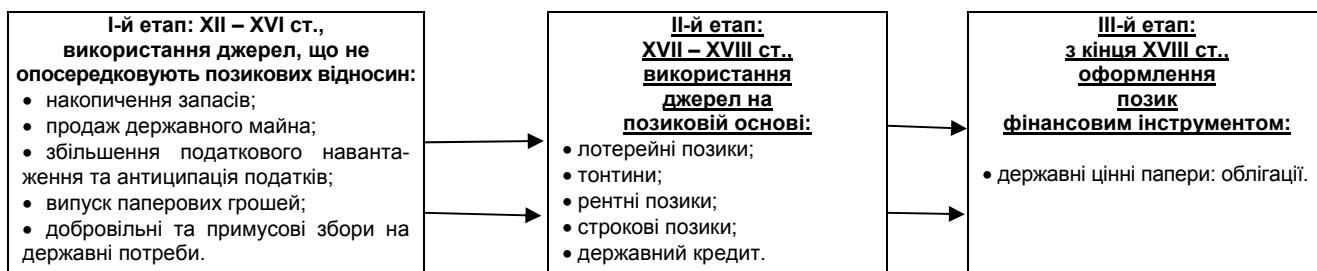

Рис. 1. Еволюція джерел фінансування бюджетного дефіциту

Джерело: систематизовано на основі [2]

Як видно з рис. 1, на початкових етапах розвитку державних інституцій, у період XII–XVI ст., покриття дефіциту бюджету забезпечувалось за допомогою ресурсів, які залучались переважно на принципах безоплатності та безповоротності, і відповідно, не опосередковували позикових відносин.

Однією з перших форм покриття виникаючого дефіциту бюджетних ресурсів було накопичення державами запасів дорогоцінних металів, яке хоча й розпочалось ще в давні часи, однак активного поширення набуло протягом XII – XV ст. переважно через необхідність залучення ресурсів на випадок настання воєн. Однак, користь від накопичення таких запасів більш ніж нівелювалась негативними наслідками для розвитку народного господарства країни, оскільки вони формувались переважно за рахунок збільшення податкового тиску та зменшення необхідних державних витрат [4]. Крім того, втрата значних відсоткових доходів через невикористання фонду запасів, робила такий метод покриття дефіциту ресурсів доволі не вигідним для держави, що не сприяло значному його використанню.

За необхідності залучення додаткових ресурсів у короткий термін вдавалися також до продажу державного майна, зокрема, доменів – земельних ділянок. Продаж доменів дуже широко використовувався у період з XV – XVI ст. у Англії, Франції та Росії, і хоча й дозволяв в короткий термін залучати значні ресурси, однак, був не вигідним для держави через можливість в

майбутньому отримувати матеріальні вигоди від експлуатації домен [4]. Також, обмеженість та вичерпність державного майна не дозволяє використовувати їх як постійне джерело покриття дефіциту.

Доволі поширеним джерелом залучення ресурсів було підвищення податкового навантаження. Однак, підвищення податкового навантаження завжди має певну критичну межу, перевищення якої може негативно відзначитися на розвитку економіки та майбутніх податкових надходжень до бюджету. Зокрема, наслідками збільшення розміру податків було розорення не лише багатьох дрібних підприємств, але й зменшення обсягу виробництва великих підприємств внаслідок зниження конкурентоспроможності їхньої продукції через зростання вартості від підвищення податків. Внаслідок підвищення непрямих податків, особливо податків на споживання відбувалося скорочення народного споживання, розвивалися спекулятивні операції, затримувалося зростання торгівлі та промисловості, і не сприяло передбачуваному збільшенню доходу. Тому, негативний вплив на розвиток економіки у довгостроковій перспективі, від зазначених фіскальних змін, повністю нівелював тимчасовий позитивний ефект від покриття дефіциту.

Внаслідок розвитку грошової системи став доволі поширеним випуск паперових грошей замість повноцінних монет. Так, у випадку значного дефіциту бюджету державні інституції просто здійснювали випуск паперових грошей і отримували необхідні доходи для бюджету.

ного фінансування. Однак, перенасичення економіки паперовими грошима внаслідок невиваженої грошової політики більшості державних інституцій призводило до інфляційного зростання, знецінення паперових грошей, повернення до бартерних операцій і, в деяких випадках, до банкрутства держав.

В історії використання різних джерел покриття дефіциту бюджету слід також виділити добровільні пожертвування населення, які часто переходили у примусові збори на державні потреби з обіцянкою держави їх повернути. Великої ролі добровільні пожертвування не мали, оскільки, через низьку платоспроможність населення не могли забезпечити необхідний обсяг ресурсів, а також, через можливі протести громадян примусові збори не могли носити постійний характер [4].

Отже, як свідчить історичний досвід, початковий помірний розвиток державних інституцій, незначне зростання державних потреб і, як наслідок, невеликі обсяги бюджетних дефіцитів фінансувались за рахунок вище зазначених не позикових джерел. Однак, з розвитком економічних відносин, зростала і роль держави у наданні суспільно-економічних послуг, а отже, її потреби у все більших обсягах фінансових ресурсів, зокрема, для розвитку інфраструктури, модернізації економіки, проведення воєнних заходів, що зумовлювало пошук нових джерел залучення ресурсів. Зважаючи на розширення потенційних кредиторів, зокрема, виникнення капіталістів, купців та банкірів значного поширення починаючи з XVII століття набуває залучення ресурсів на платній та поворотній основі, тобто, отримання позик.

Так, однією з перших форм державних запозичень були лотерейні позики, які активно проводились у Росії, США, Англії, Франції, та в інших європейських країнах. Однак, лотерейні позики мали багато недоліків, зокрема: нерівномірний розподіл виплати виграшів протягом періоду погашення, що часто обтяжувало казну в самий незручний момент, та відсутність можливості конверсії боргу чи дострокового погашення, оскільки лотерейні позики, погашалися у визначений термін. Крім того, за допомогою лотерейних позик не можна було залучити значні суми, так як попит на лотерейні білети в основному був з боку селян, а великі капіталісти не бажали ризикувати своїм капіталом і не спокуювалися виграшами та позичали їх під чітко визначену ставку прибутку [4]. В подальшому, не отримання виграшів більшістю власників лотерейних білетів негативно впливало на подальшу популярність серед населення такого виду позик, що в результаті відображувалося у низьких обсягах залучених ресурсів від проведення лотерейних позик і, як наслідок, їх роль у фінансуванні бюджетного дефіциту значно зменшилась.

Окрім проведення лотерей досить поширеним інструментом фінансування дефіциту були тонтини, [3] за яких формувалась група людей, яка позичала державі певну суму коштів, натомість держава виплачувала їм визначену суму відсотків, яка розподілялась порівну між учасниками групи, не зважаючи на вибуття, пов'язаного зі смертю, когось з учасників. Окрім початкової привабливості для держави через безстроковість вкладень та відсутність необхідності повернення основної суми боргу інвесторам, форма тонтин, за якої із вибуттям одного з учасників збільшувався розмір ренти на існуючих учасників групи, була доволі витратною для держави. Тому, згодом державні інституції почали пропонувати тонтини, за яких, при вибутті когось з учасників, розмір ренти на інших учасників групи залишався незмінним, що було пов'язане з бажанням держав, в умовах зростаючих бюджетних дефіцитів, збільшити надходження до державної казни.

Поряд із тонтинами протягом XVII та XVIII століть у періоди дефіцитності бюджетних ресурсів багато держав використовували також довічні ренти. За рентної позики держава покладала на себе зобов'язання періодично виплачувати наперед визначений дохід по позиковому капіталу, але саме його повернення власникові не передбачалося, оскільки термін дії такої позики не обмежувався. Загалом, перспектива безбідного існування робила довічні ренти досить популярним видом позик серед населення. Однак, згодом почали проявлятися недоліки використання довічних рент для держав, пов'язаних з недооцінкою тривалості життя населення, в результаті чого багато держав зазнали труднощів в обслуговуванні довічних рент, що зумовило їх відмову від використання таких рент для покриття бюджетного дефіциту.

Крім того, зростаюча недовіра населення до уряду з приводу рівня його платоспроможності, внаслідок значного збільшення державних боргів, вже не дозволяла державам широко використовувати систему безстрокових позик і примушувала їх вдаватися до строкових позик – термінових ануїтетів, відмінною ознакою яких було те, що держава зобов'язувалася виплачувати кредитору проценти разом із погашенням основної суми боргу в формі щорічної ренти. Окрім строкових позик по яким держава зобов'язувалася щорічно виплачувати кредитору проценти разом із погашенням основної суми боргу, також існували позики зі сплатою основної суми боргу по закінченню терміну дії позики та позики, повернення основної суми боргу могло бути здійснене за вимогою кредитора.

Загалом, основним недоліком строкових позик як інструменту покриття дефіциту бюджету є недосконала система організації залучення позик. Так, на початку свого існування, у більшості країн рентні позики оформлювались шляхом запису у книгу боргів держави, де кредитор отримував певний документ, за допомогою якого встановлювалось право на отримання процентного доходу та основної суми боргу. Недоліком такої організації залучення позик була можливість записатися у боргову книгу лише в Національному банку країни або за допомогою посередництва збирачів податків, що дуже обмежувало ресурсну базу державних запозичень та коло інвесторів. Також, неможливість за такої боргової системи перепродажу кредитором за необхідності своєї позики, утримувало більшість потенційних інвесторів від укладення довгострокових позик [3]. Як наслідок, фінансування бюджетного дефіциту у більшості країн здійснювалось за допомогою короткострокових позик, які порівняно з довгостроковими для держави були дорожчими, що призводило до збільшення державного боргу.

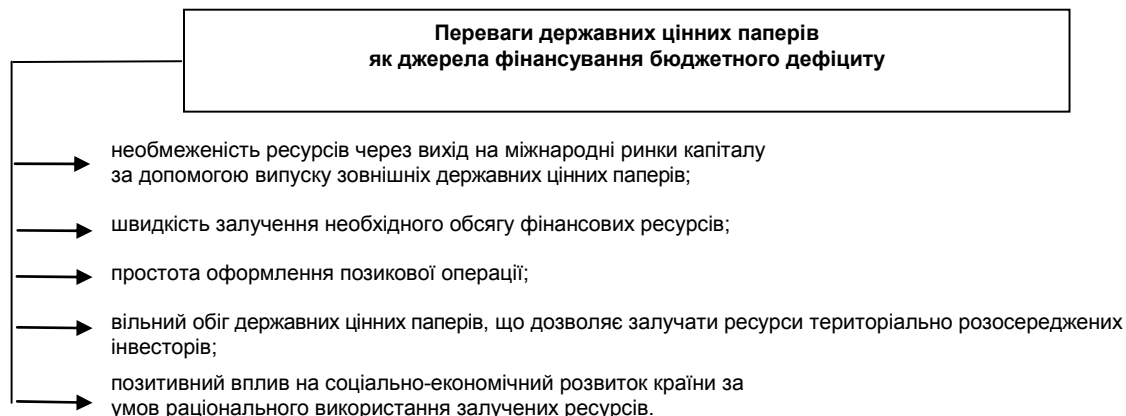
Загалом, відсутність балансу інтересів між державою та інвестором щодо умов державних позик, а саме головне – наявність недоліків у борговій системі, які не дозволяли залучати широке коло інвесторів, у тому числі, і зарубіжних, що сприяло б не лише залученню необхідного обсягу ресурсів але й зниженню їх вартості, зумовлювало пошук нових інструментів фінансування дефіциту бюджету, які відповідали б зазначеним вимогам.

Таким новим видом боргових інструментів і, відповідно, формою державних запозичень стало залучення коштів за допомогою випуску державних цінних паперів наприкінці XVII – початку XVIII ст. спочатку в Німеччині, а потім в Англії, Франції, Росії та інших європейських державах. Хоча й початковими видами державних цінних паперів були векселі та зобов'язання казначейства, однак, вони були короткостроковими та використовувались переважно для покриття касових розривів бюджету держави. Натомість, для залучення ресурсів на довгостроковій основі, з метою фінансування бюджетного

дефіциту, був призначений випуск саме облігацій – боргових зобов'язань, із зазначенням умов сплати визначених відсотків на залучений під цей цінний папір капітал, а іноді й умов повернення самого капіталу. Спочатку державні облігації були іменними і мали купони на пред'явника для виплати процентних доходів, далі в обіг увійшли й звичайні облігації на пред'явника, що ще більше полегшило їх розміщення та обіг. З появою облігацій потреба у веденні книги боргів значно зменшилася, а згодом, взагалі зникла, облігації могли вільно знаходитись в обігу і перепродаватись, в результаті чого розширилось коло інвесторів і збільшився попит на державні позики оформлені облігаціями [4]. Слід також

зазначити, що спочатку державні позики мали внутрішній характер, але згодом, з появою зовнішніх боргових зобов'язань держави активніше почали виходити на зовнішні ринки капіталу, що сприяло здешевленню залучених ресурсів, для фінансування дефіциту, і частково зменшенню боргового навантаження.

Загалом, саме емісія державних цінних паперів дала змогу державам на стандартизованих умовах залучати через фінансовий ринок кошти різних і територіально розосереджених власників капіталу. Основні переваги державних цінних паперів як інструменту фінансування бюджетного дефіциту порівняно з іншими джерелами наведені на рис. 2.

Рис. 2. Переваги фінансування бюджетного дефіциту за рахунок випуску державних цінних паперів

Джерело: систематизовано на основі [4]

Протягом XVIII – XX ст. відбувалося виникнення нових видів державних цінних паперів, таких як казначейські сертифікати, бони, ноти та інші, які випускаються на різноманітних умовах з метою залучення ресурсів широкого кола потенційних інвесторів для покриття дефіциту бюджету. З розвитком технічних засобів, все частіше державні цінні папери випускаються у електронній формі, що значно знижує державні витрати на їх паперовий випуск, зменшує можливість їх підробки, спрощує та здешевлює перереєстрацію прав власності на цінні папери, збільшує швидкість їх обертання та інше.

В сучасних умовах, існує досить широке коло державних цінних паперів, що випускаються на різноманітних умовах, з метою задоволення вимог різних інвесторів. У більшості країн короткостроковими державними цінними паперами виступають векселі, які мають термін обігу до одного року та невеликий номінал, натомість, середньо- та довгостроковими державними цінними паперами виступають облігації, терміном обігу від одного року. Зокрема, види та умови випуску державних цінних паперів, що випускаються у деяких розвинених країнах світу наведені у табл. 1.

Таблиця 1. Види та умови випуску державних цінних паперів у зарубіжних країнах

Країна-емітент	Вид державного цінного паперу	Термін обігу	Вид доходу/ проценту	Валюта випуску
США	Казначейські векселі	3, 6, 12 місяців	Дисконтний	Національна
	Казначейські ноти	2, 3, 5 років	Фіксований/ індексований	Національна
	казначейські бони	7, 10, 30 років		Національна
Великобританія	Боргові векселі	3, 6 місяців	Дисконтний	Національна, іноземна
	Звичайні, конвертовані облігації, стріпи	1 – 10 років	Фіксований/ індексований	Національна
	Гілти	15, 20, 30 років	Фіксований	
	Безстрокові облігації	-	Фіксований	
Канада	Боргові векселі	9 місяців	Дисконтний	Національна
	Канадські боргові векселі	1 рік	Фіксований/ плаваючий/ індексований	Національна, іноземна
	Прості та дохідні державні облігації	1 – 25 років		
Німеччина	Казначейські сертифікати	3, 6 місяців, 1 та 2 роки	Дисконтний	Євро
	Федеральні ноти	3 – 9 років	Фіксований/ індексований	Євро
	Облігації ФРН	10, 15, 20, 30 років		Євро
Італія	Казначейські векселі	3, 6, 12, 18, 24 місяці	Дисконтний	Євро
	Казначейські облігації	3, 5, 10, 15, 30 років	Фіксований/ індексований	Євро

Джерело: складено за даними: [6,7]

Що стосується державних облігацій України, то вони можуть бути: довгострокові – понад п'ять років; серед-

ньострокові – від одного до п'яти років; короткострокові – до одного року. Державні облігації України поділяють-

ся на облігації внутрішніх державних позик України, облігації зовнішніх державних позик України та цільові облігації внутрішніх державних позик України. Облігації внутрішніх державних позик України – державні цінні папери, що розміщуються виключно на внутрішньому фондовому ринку і підтверджують зобов'язання України щодо відшкодування пред'явникам цих облігацій їх номінальної вартості з виплатою доходу відповідно до умов розміщення облігацій. Цільові облігації внутрішніх державних позик України – облігації внутрішніх державних позик, емісія яких є джерелом фінансування дефі-

циту державного бюджету в обсягах, передбачених на цю мету законом про Державний бюджет України на відповідний рік, та в межах граничного розміру державного боргу. Облігації зовнішніх державних позик України – державні боргові цінні папери, що розміщуються на міжнародних фондових ринках і підтверджують зобов'язання України відшкодувати пред'явникам цих облігацій їх номінальну вартість з виплатою доходу відповідно до умов розміщення облігацій [8]. Більш детально види та умови випуску державних цінних паперів представлені у таблиці 2.

Таблиця 2. Види та умови випуску державних цінних паперів в Україні

Країна-емітент	Вид державного цінного паперу	Термін обігу	Вид доходу/ проценту	Валюта випуску
Україна	Казначейські зобов'язання	До 1 року	Дисконтний	Гривня
	Облігації внутрішньої державної позики (ОВДП)	До 1 року, 18 місяців, 2, 3, 4 та 5 річні, більше 5 років	Дисконтний/ Процентний	Гривня
	ОВДП номіновані у іноземній валюті	До 1 року, від 1 до 5 років	Дисконтний/ Процентний	Долар США, євро
Україна	Облігації зовнішньої державної позики (ОЗДП)	Від 1 року	Процентний	За умовами випуску

Джерело: складено за даними: [8]

Національний банк України виконує операції з обслуговування державного боргу, пов'язані з розміщенням облігацій внутрішніх державних позик та цільових облігацій внутрішніх державних позик України, їх погашенням і виплатою доходів за ними, а також провадить депозитарну діяльність щодо цих цінних паперів. Порядок проведення операцій, пов'язаних з розміщенням цих облігацій, встановлюється Національним банком України за погодженням з Міністерством фінансів України. Особливості провадження депозитарної діяльності з державними облігаціями України визначаються Наці-

ональною комісією з цінних паперів та фондового ринку разом з Національним банком України [8].

Умови випуску державних цінних паперів в Україні, які емітуються для фінансування бюджетного дефіциту, орієнтовані переважно на великих інституційних інвесторів. Протягом останніх років, в Україні суттєво зросли обсяги випуску державних цінних паперів, що, в першу чергу, обумовлено необхідністю фінансування зростаючого бюджетного дефіциту та для рефінансування існуючого державного боргу (табл.3).

Таблиця 3. Динаміка обсягів державних запозичень та витрат з їх погашення і обслуговування за 2003 – 2013 роки

Рік	Обсяг залучених ресурсів від випуску ОВДП та ОЗДП, млрд грн:		Дефіцит державного бюджету України, млрд грн	Державний борг України, млрд грн
	ОВДП	ОЗДП		
2003	1,2	5,3	1,1	66,1
2004	2,2	6,5	11,0	67,7
2005	7,2	3,8	7,8	63,1
2006	1,6	8,1	3,7	66,1
2007	3,6	6,1	7,7	71,3
2008	23,5	0,0	14,2	130,7
2009	74,5	0,0	37,2	227,0
2010	70,7	19,8	64,7	323,5
2011	53,6	21,9	23,1	357,2
2012	66,5	16,0	50,8	399,1
2013	108,8	33,9	64,7	479,9

Джерело: складено за даними: [9,10]

Значне зростання обсягів випуску державних цінних паперів в Україні, зокрема, переважно внутрішніх державних облігацій, можна вважати досить позитивним з точки зору зменшення залежності від зовнішнього фінансування та зниження негативного впливу ризиків зовнішніх запозичень. Однак, слід зазначити, що фінансування бюджетного дефіциту переважно за рахунок внутрішніх джерел, в умовах обмеженого внутрішнього ринку капіталу та нерозвиненості ринкових інститутів в Україні, може призвести до зростання конкуренції за вільні фінансові ресурси та підвищення ставок доходностей, що обмежить доступ суб'єктів господарювання до позичкових ресурсів і, в подальшому, може негативно відзначитись на темпах економічного зростання країни. Також, спрямування залучених позичкових ресурсів на

поточне споживання та на рефінансування існуючого державного боргу може мати суттєві негативні наслідки для країни у майбутньому, зокрема, подальше зростання державного боргу та погіршення платоспроможності, що може призвести навіть до дефолту. Тому, при використанні державних цінних паперів як інструменту фінансування бюджетного дефіциту важливим є спрямування позичкових ресурсів на реалізацію інвестиційних проектів у стратегічних галузях вітчизняної економіки.

Разом з тим, важливим є недопущення надмірного зростання обсягу державної заборгованості, як в абсолютному визначенні, так і у відносному визначенні до основних макроекономічних показників країни. Так, законодавством України, визначено максимально допустимий обсяг державного боргу, зокрема, ст.18 Бюджет-

ного кодексу України встановлено, що загальний обсяг державного боргу та гарантованого державою боргу на кінець бюджетного періоду не може перевищувати 60% річного номінального обсягу валового внутрішнього продукту України [11]. Однак, кризові події, що відбуваються у більшості країн світу протягом останніх років зумовили перегляд фахівцями існуючих обмежень до обсягу державного боргу. Так, фахівці Міжнародного валютного фонду і Світового банку, на основі історичних даних щодо реструктуризації та списання державного боргу, а також, враховуючи наслідки глобальної кризи, встановили, що для країн із низьким і середнім рівнем доходів важливим є дотримання відношення державного боргу до ВВП країни на рівні не вище 43% [12]. Разом з тим, слід зазначити, що у більшості розвинених зарубіжних країнах, таких як США, Великобританія, Франція, Японія та інших країнах ЄС, державний борг давно перевищив 60% ВВП, зокрема, на кінець 2013 року обсяг державного боргу у Великобританії, Німеччині, Канаді та Франції знаходився на рівні 85-90% ВВП країн [6].

Висновки. Отже, проведене дослідження показало, що незважаючи на різні точки зору науковців з приводу допустимості бюджетного дефіциту, об'єктивні основи його існування, пов'язані з необхідністю задоволення потреб суспільства в умовах недостатності бюджетних ресурсів, зумовлюють пошук та використання оптимальних джерел його фінансування. Історія використання різних джерел покриття дефіциту бюджету показала, що найбільш ефективним способом було залучення ресурсів на позиковій основі. Набувши довшої форми, державні позики, що здійснюються шляхом випуску державних цінних паперів, сьогодні, за умов спрямування їх на фінансування дефіциту бюджету розвитку, є потужним важелем зміцнення фінансового становища держави сприяючи швидкому досягненню рівноваги між витратами і доходами державного бюджету та висту-

пають важливим джерелом фінансових ресурсів для прискорення соціально-економічного розвитку країни і вагомого підвищення рівня добробуту в суспільстві.

Список використаних джерел

1. Базилевич В.Д. Державні фінанси: навч. посіб. / В.Д.Базилевич, Л.О.Баластрик; За заг. ред. Базилевича В.Д. – К.: Атіка, 2004. – 367 с.
2. Озеров И.Х. Основы финансовой науки: Бюджет. Формы взимания. Местные финансы. Государственный кредит: М.: ООО "ЮрИнфоР-Пресс", 2008. – 622 с.
3. Feldstein M. Domestic Savings and International Capital Flows [Електронний ресурс] / Martin Feldstein and Charles Horioka // NBER Working Paper №310, January 1979, p. 30. – Режим доступу: http://www.nber.org/papers/w0310.pdf?new_window=1.
4. Науменкова С.В. Розвиток фінансового сектору України в умовах формування нової фінансової архітектури: монографія. / С.В.Науменкова, С.В.Мищенко. – К.: ЦНД НБУ, 2009. – 384 с.
5. Кудряшов В. Фінансування дефіциту державного бюджету [текст] / В. Кудряшов // Економіка України. – 2009. – № 4. – С. 52 – 64.
6. Central Government Debt [Електронний ресурс] / OECD Statistics – Режим доступу: <http://stats.oecd.org/index.aspx?queryid=8089>.
7. Economic and Financial Committee: Links to national institutions [Електронний ресурс] / The Economic and Financial Sub-Committee on EU Sovereign Debt Markets. – Режим доступу: http://europa.eu/efc/sub_committee/links/index_en.htm.
8. Про цінні папери та фондовий ринок: закон України [Електронний ресурс] // Верховна Рада України [сайт]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3480-15/print1398420782775467>.
9. Постанови Кабінету Міністрів України Про здійснення державних зовнішніх запозичень протягом 2003 – 2013 років [Електронний ресурс] // Верховна Рада України [сайт]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/>.
10. Інформація щодо розміщення ОВДП [Електронний ресурс] // Національний банк України: [сайт]. – Режим доступу: <http://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=63639>.
11. Бюджетний кодекс України від 08.07.2010р. № 2456-VI // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2010. – N 50-51. – ст.572 [із змінами та доповненнями] [Електронний ресурс] // Верховна Рада України: [сайт]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2456-17/page>.
12. Baldacci E. Assessing Fiscal Stress [Electronic resource] / E. Baldacci, I. Petrova, N. Belhocine, G. Dobrescu, and S. Mazraani // IMF, WP №11/100, May 2011, p. 42. – Available: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2011/wp11100.pdf>.

Надійшла до редколегії 10.10.14

К. Черкашина, канд. экон. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна,

Л. Могилко

Київська філія АО "МІСТО БАНК", Київ, Україна

ЭВОЛЮЦИЯ ПОДХОДОВ К ИСТОЧНИКАМ ФИНАНСИРОВАНИЯ БЮДЖЕТНОГО ДЕФИЦИТА

В статье определены причины возникновения и существования дефицита государственного бюджета страны. В исторической ретроспективе рассмотрены основные источники финансирования бюджетного дефицита. Доказана целесообразность использования государственных ценных бумаг в качестве важного источника финансирования бюджетного дефицита.

Ключевые слова: дефицит государственного бюджета, государственные заимствования, государственные ценные бумаги, государственные облигации.

K. Cherkashyna, PhD in Economics, Associate Professor

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine,

L. Mogylko

Kyiv branch of JSC "Bank Mist", Kyiv, Ukraine

EVOLUTION OF APPROACHES TO FINANCE THE BUDGET DEFICIT

In the article, the causes and existence of the state budget deficit are defined. The main source of budget deficit financing in historical retrospective are considered. The most popular government securities which issued in foreign countries are compared in the article. The dynamics of the budget deficit in Ukraine and the sources of its coverage are analyzed in the article. There are three main types of government securities in Ukraine, such as: national currency-denominated government bonds, foreign currency-denominated government bonds and target government bonds. The main market maker of the government bonds' market is National Bank of Ukraine. The volume of resources, which are mobilized from the issue of the national currency-denominated government bonds are major then the volume of resources, which are mobilized from the issue of the foreign currency-denominated government bonds. The necessity of further improvement of government securities as an important source of budget deficit financing is emphasized.

Keywords: budget deficit, government borrowing, government securities, government bonds.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Economics, 2014, 11(164): 87-91
 УДК 34.08; 331.07
 JEL K00

E. Muscalu, Doctor of Sciences (Economic), Professor
 "Lucian Blaga" University, Sibiu, România

MANAGERIAL APPROACH ON THE ROLE AND RESPONSABILITY OF THE PRESIDENT OF THE COURT AND THE INDIVIDUAL PERFORMANCE OF JUDGES

The purpose of this study is to understand how the quality of the court is bound to the role of the court presidents in Romania, who, for the proper administration of the departments and the divisions of the court, must assume a leadership role. Efficiency depends on how they use their knowledge, their behavior and attitudes as personal example to create an environment in which subordinates, judges and court personnel, are fully involved in achieving the objectives of the institution.

Keywords: *president of court, manager, leader, leader development, individual performance.*

Introduction. It is the president of the court, as the top of the managerial ladder, who, in fulfilling the task, guides and motivates people. The specific assignment of the role and position of the court president and his responsibilities contributes to finding the most appropriate solutions for the management of the courts, so that they provide a high level legal service to all stakeholders.

Court presidents should be leaders and not just managers, characterized by team spirit, ability to be penetrating, to defend their interests in an environment that requires such an attitude, but should also cooperate, a necessary aspect in large organizations with full activity, as the courts are [15, p.95].

Leaders have vision and in order to elaborate a plan they must establish a strategy taking into account the interests of other employees and other groups within the organization [5, p.107].

According to the hierarchical level they belong to, every president manages a distinct entity but interdependent of other district courts. We are dealing with a unit, evolution in normal parameters of each level is critical for the efficient operation of the entire system.

In accordance to this high responsibility the heads of the court must accept the challenge to develop their leadership potential in order to influence the proper function of the institution and at the same time, the individual performance of each member.

Methodology. The objective of this study is to develop understanding of the peculiarities and the role of the President of court and provide solutions regarding how executive leaders can develop in order to create a proper working climate and to increase the individual performance of judges.

The complexity of the issues subject to research determines the need to use a research methodology which incorporates a wide range of methods, techniques, tools and procedures:

- *The study of general and specialized bibliography* in order to base the scientific research and knowledge of the structure and dynamics of studied phenomena and processes;
- *The scientific and empirical observation method* of the managerial presences in the Romanian judicial system focusing on human resources ;
- *Interdisciplinary methods* linking economic, psychological, and legal concepts;

The research aims to improve and increase knowledge of the areas studied through application of management to the specificity of the legal system and its organizations on the one hand, and to find solutions to concrete problems, on the other hand.

The study is concerned with several main key concepts: *president of the court* as manager and executive

leader, executive leader development, high-quality and high reliability courts, individual performance of judges.

Judicial Managers are: the President – manager of the court of law, the President – manager of tribunal, the President – Court of Appeal manager, the Vice-presidents, without exceptions judges which are promoted in leading position, based on their skills and experience.

Executive Leader – An individual who has the authority and responsibility to develop and manage a semi-autonomous organization as a whole to achieve the purposes of that organization. From this point of view the presidents of courts must be seen as executive leaders.

Executive Leader Development – The expansion of a person's capacity to be effective in executive leadership roles and Processes [8].

High-quality/high reliability courts–Quality or reliability are terms very difficult to define or measure in the field of justice.

Besides explaining the role of the presidents of the courts in Romania and the qualities required the study tries to explain how executive leaders can develop and transform the institutions they manage into high-quality and high reliability organisations.

The study was guided by the following assumptions:

- Judicial organizations need both management and leadership in order to fulfill their purpose.
- The court presidents as executive leaders are essential to creating and sustaining a quality culture within organizations.
- The president of the court can improve the individual performance by assuming a leadership role, inspiring people, facilitating development and communication.
- Judicial managers can learn to grow, improve and change to become effective in executive leadership roles.
- Quality and reliability in justice are strongly determined by the individual perceptions.

1. President of court, manager or leader?

Some authors make a clear difference between management and leadership and may object to associating leadership with a functional role or an organizational position. Their argument is that leadership is related more to personal power and management has more to do with positional power.

Zaleznik (1977), initiating a controversy, sustains that managers and leaders are basically different. In order to his theory leaders are creative and change-oriented, generate excitement among followers, focus on perspective and meaning and deal in ideas and substance [18].

In opposition, managers are role-oriented and process-oriented, mainly preoccupied with methods for getting things done.

The leadership theories differ very much. Other authors, like Peter Drucker or Schermerhorn (as cited by

Compton, D.S.) view effective leadership as equivalent to effective management [8, p. 13].

Jaques and Clement (1991) also do not find importance in differentiating leadership and management: "Good management includes good leadership as an integral part of its function, without which management per se cannot exist [11, p. 17].

Without fully embracing this second opinion we consider a third position which recognizes that management and leadership are different but complementary and represent essential roles that can be exercised by the same individuals.

The specific assignment of justice requires that court presidents should be managers and leaders in order to accomplish such complex tasks.

For court presidents as executive leaders to be effective in the context of justice activities, they need to have skills to assume both management and leadership roles.

In opposition with other organisations where it may be possible for individuals without formal roles to exercise leadership roles by influencing others, judicial organisations like courts are not likely to change course without endorsement by formal leaders. We can draw the conclusion that leadership is the attribute of court presidents.

The chairman of the court must have a range of skills required to all court managers, leadership abilities, and also distinct skills as a result of specificity of court he leads.

Presidents of the courts need to have four major skill sets [14, p. 175] *cognitive skills*, as a support for sorting the information gathered and to anticipate future situations, *interpersonal skills*, vital in evaluating and motivating staff and managing potential conflicts, *communication skills* which enable them to reduce communication barriers and training all staff in the work of the court by promoting participatory management, *motivational skills* related to the ability of the manager to establish clear, realistic objectives and focus staff efforts to the achievement of them.

In another sense, the defining qualities of successful managers are summarized as follows [5]:

- a) *double professionalization*, the manager must possess in both management and specialized knowledge;
- b) *accented creative character*, required by unpredicted cases they are confronted in their work.

Judges are promoted in leadership positions because of their knowledge and experience in the court they operate, finally fulfilling a dual role, both as professional and manager.

Besides managerial actions, presidents of courts are obliged to provide professional guidance. Due to overloaded file work it is likely the court itself would claim to keep some of the previous tasks. There are also circumstances in which they will encourage subordinates to develop their own professional and managerial skills to fulfill the tasks under the supervision of the President. It is very important that the president knows when to act himself, when he needs to train the personnel and delegate tasks.

There is a danger when executing the tasks themselves, the Presidents will no longer be able to demonstrate their leading qualities unless they manage to keep a broad perspective that enables them to manage both team work and their own.

Nevertheless, the attribute of double professionalization makes the President of court an effective ambassador of the departments he leads and use his expertise as a judge to make proper management decisions.

In relation to the hierarchical level of operating, the managerial skills of the president of the court are:

A. President – Manager of the court of law

- Requires a solid grounding in both the purpose of the court and in the management;

- Lack of reluctance to deal with staff, bosses or colleagues about the problems arisen;

- Technical skills aimed at understanding specific tasks and very good knowledge of the activity undertaken in all auxiliary sectors and of the techniques and methods used in their field [19, p. 171].

B. President – Manager of tribunal:

- Developed communication skills;
- Negotiation skills and techniques;
- Evaluator of the crisis, followed by the identification of optimal solutions to extinguish the conflict;

C. President – Court of Appeal manager

- Visionaries and strategists;
- Team spirit;
- Developing plans made under anticipated planning, thus protecting the interests of the other courts.

Note that each hierarchical step requires specific developed activities, skills and tasks. Accordingly, at the court level it is observed the need for technical skills, in the tribunal level enhanced skills in communication are necessary and at the court of appeal level, the complexity of characteristics requires more than any other hierarchical level the president of the court's ability to be not only a manager but also a leader.

Regardless of the hierarchical level, the support of the president of the court strongly influences the organization of the judge's work and his individual performance. He must show a much broader and more complex vision and mainly to analyze the performance of individual judges formally exceeding accepted standards and benchmarks. Fair assessment of subordinates must consider all factors of the work environment: resources available, the distribution of tasks, relations within the institution, peers and staff.

The reality however is that judges feel burdened with work and lack of support from management. [17], [16].

There are serious discrepancies between how president perceives his role and the expectations of judges, especially related to their organizational problems which may lead to an inadequate work environment, thus playing a decisive role in lowering individual performances.

Leadership is the energy behind every court system and court accomplishment. Fortunately, and contrary to what many believe, leadership is not a mysterious act of grace. Effective leadership is observable and, to a significant extent, learnable. Academic debate about the difference between leadership and management has resulted in consensus that a difference exists, but it is not a matter of better or worse. Both are systems of action. In the memorable words of Warren Bennis, "Managers do things right. Leaders do the right things." [3, p.39].

Effective courts have an obvious need for both management and leadership. Management means complexity while leadership means creativity, change and development. Managers know how to get things done, supervise and control in order to maintain predictability, stability and continuity and responsibility. Leaders inspire others to act upon ideals, missions, strategic intent, and purpose.

2. The roles of the president of the court as an executive leader

President of the court as the leader and coordinator of human resources has several roles:

a. Decisive role in the career development of the judge

Career is a complex phenomenon that involves both individual responsibility and accountability of the institution itself, being essentially a problem of management of the court to which the president of the court is called upon to respond in terms of his role as a mentor. "Developing a successful career is based on performance, dedication,

desire for change, self-control, continuing education and, perhaps above all, support from a mentor" [17].

In conclusion, the court's president plays a decisive role in the career of the judge, being primarily a professional model and a standard of personal conduct. It also has the role of organizing mentoring, court president should create opportunities for orientation and professional development of judges, to facilitate the feedback on performance development and directions for further training.

This requirement involves facilities in training and professional development, continuous assessment and guidance of the personnel and the establishment of measures to create an environment conducive to individual learning and self-improvement process performance. There is a reciprocal conditionality between human and professional quality of court staff and the quality of intra-organizational environment [7].

b. The identification of training needs and professional development.

Continuous professional training of judges as well as that of auxiliary staff of the court must be regarded as a prerequisite for ensuring the quality of justice and the effective and uniform application of the law. This process is done both centrally, through the National Institute of Magistracy and through training programs conducted in the court.

The role of the President is to know all the options for training of judges, to facilitate meeting the individual needs of each judge with the relation to the Institute, to assist the evaluation committee in identifying training needs of staff judges for planning courses and specialized seminars.

If the president had initially at most an informal role, regarding seminars for professional training of judges, current requirements demand his active involvement and planning them in such a way that the participation of judges be possible without crippling or overloading the court. Also considering his active role in training and educating subordinate judges, the president, along with establishing immediate needs of professional training should identify an appropriate program adequate to the needs through evaluations and finally, to measure and assess the efficiency of professional development. Unfortunately we found that in practice the last stage of evaluation is missing or limited to checking the working documents, not if the purpose of training sessions was achieved. The lack of a real and thorough evaluation deprives the process of training of its finality thus threatening to turn into a pure formality.

c. The delegation of duties

Presiding judge may delegate by order service part of his duties to subordinate judges, tasks that exceed their basic function, thus, this delegation generates discontent due to the time consuming effort with non-judicial activities.

Overloading judges with causes is a reality which, as mentioned above, is difficult to manage and threaten the judicial act. If besides specific tasks, the judge is loaded with administrative tasks, the result will surely be doubtful.

The solution lies in the reach of the court president, who must adopt an adequate staff policy, consisting of changing practice in the judiciary and transferring administrative duties to auxiliary personnel within its competence. Therefore the first task of the court president is to know the level of training and competence of the staff, and then plan and wisely allocate their administrative duties.

3. Executive Leader Development

The main question of this study remains: *How do individuals develop to be effective executive leaders in order to change courts in high quality and reliability organizations?*

Meaningful development events were identified studying the literature and different reports of several

working groups or associations aiming to improve judicial management. According to the National Association for Court Management, the largest organization of court management providing proficiency in the administration of justice, the recommendations to grow leadership competency are based on personal characteristics, acquired knowledge, skill, and ability developed and refined thorough study, reflection, observation of others, practice, and, above all, experience.

To conclude, in order to develop future leaders, a combination of work assignments and experiences, mentoring and coaching, training and education is needed.

The study encourages court presidents to accept the responsibility for development and improve the following areas:

- Act with Credibility, stay Committed, Be Patient & Persistent
- Prepare Development Plans, Create Focus Through Vision and Purpose
- Handle the Insecurity of Specialization
- Seek Coaching and Mentoring, Education and Development,
- Manage Interdependencies: Work Beyond the Boundaries
- Create a High Performance Work Environment,
- Do Skillful and Continual Evaluation

Act with credibility, Stay Committed, Be Patient & Persistent

Court presidents must be action and results oriented in order to reach effectiveness. They must be transparent thus all their actions are predictable and credible.

They must behave in a reliable manner, demonstrate ethical principles and put their values into action. "They say what they mean, they do what they say, and everybody knows it." [13].

Court leaders must be fully committed to the organization and its performance by showing persistence and perseverance.

Mastering technical skills along with honesty, responsibility, perseverance and ethics makes them credible. They understand themselves and demonstrate personal integrity. Thus self-understanding and personal credibility determine whether everyone involved in the judicial process, judges and auxiliary personnel will accept the president of the court as a true leader on a long run.

Prepare Development Plans, Create Focus Through Vision and Purpose

It is the vision and the purpose that make the difference between the success and the failure of the courts more than the lack of resources or technical knowledge. The strategy and future plans must be designed, conveyed, properly understood, and put into practice. All the efforts should be focused on critical priorities.

The court presidents must establish visions and high standards, think strategically and tactically, preparing and following development plans.

The president in his quality as a leader must use the power of his office to motivate and persuade the subordinates to contribute to the judiciary's enduring missions and values.

The role of the President is to coordinate activities within the court employing the most appropriate motivational policies to guide the judge and maintain his efforts towards professional development throughout his career. For this goal to be achievable the president should strive to create a framework conducive to the development of self-motivation as a force guiding individual conduct and his whole behavior. A judge properly motivated channels his aspirations, and especially his efforts to achieve performance targets being creative and innovative.

Therefore, to achieve the ideal of quality, the president must know and encourage knowledge needs, lifelong learning and professional development of judges, endless needs in the context of a work so complex and dynamic.

Unfortunately Romanian justice system puts in the way of court managers barriers affecting motivation of the judge and consequently the quality of his work, namely: inadequate conditions of work in the courts, professional overloading and the insecurity of judge's specialization.

Working conditions have long been conceptualized as extrinsic motivators. Ignoring them, the "hygiene factors" [10] generates dissatisfaction and lack of job satisfaction entails diminishing motivation and performance.

Other motivational theories [12] that talk about a hierarchy of human needs show that individual motivation for self-crossing is subject to the satisfaction of necessities or basic needs, physiological, preceded by the need for recognition and respect.

Finally, theories of intrinsic motivation (Ryan, 1985) are a direct link between performing consistent activities supported by external incitation and internalization reasons. Intrinsic motivation to fair and impartial justice can not be achieved only through participation in socio-professional acts and practices fair and impartial, then passing through the stage where you feel internal obligation to act fairly and impartially and finally reaching the self identification with fair and impartial justice [9].

Seek Coaching and Mentoring, Education and Development,

A true leader inspires others, he coaches, mentors and develops people. He continuously searches for teaching opportunities using his relevant experience and knowledge, he assumes the role of a mentor. One of his main purposes is to help people develop their unique capabilities and get recognition for their accomplishment, to make them see their weaknesses and leverage their strengths.

A leader is not afraid to encourage people to use their own leadership abilities by giving them meaningful assignments and responsibilities. He delegates and empowers people. He does not hold back people from opportunities of advancement.

Handle the Insecurity of Specialization

Specialization requires specific preparation of a judge giving him a competence in a certain area of law, in which its specialty is linked directly and intimately with the competence of the court within which he operates.

Applying the principle of specialization to ensure compliance with the principle of continuous training, continuity of panels of judges and the principle of optimal workload, it is the "safety net" for obtaining and strengthening the values of impartiality and expertise of judges [17].

The change of judge's specialization is based on the need of the system to move judges from one section to another in accordance with the principle of optimum workload in courts and the quickness of case solving in courts and in relation to dynamic processes and rapidly moving legislation.

The flexibility of the system is a requirement to cope with change, courts require judges opened to change specialization and even see this as a professional gain. Reality demonstrates, however, that as in many other areas, people tend to be reluctant to change, newness. Understandable, as long as practice in a particular area certainly brings sufficient knowledge to work effectively and even minimizes the effort of preparing the case. Changing specialization involves increased labor and limited independence until the judge fails to acquire sufficient professional knowledge to work effectively in the new domain. When specialization is required in a short time a

professional conflict of interest arises with several negative consequences for the work in court.

Presiding judge should avoid and, when this is not possible, manage such crises. This is possible through careful planning to provide resources needed for the proper functioning of the court and establishing and maintaining a professional environment conducive to the dynamic changes in the courts. The President shall develop programs of motivational training and self-development efforts to the orientation towards a lifelong training of the judge. He must identify judges willing to change specialization, including to elect those who would most easily adapt to change, to avoid changing the field of jurisdiction of the judges in a short time, a situation that always generates great dissatisfaction and professional discomfort.

Manage Interdependencies: Work Beyond the Boundaries

Judiciary involves besides the work in courts a number of other entities, intrinsic components of the system: Prosecution, Police, Union Bar, Forensic Institute, Probation Service, the Board of Guardians, the General Directorate of Social Assistance and Children Protection, NGOs, and not least the prison network.

Operating and decision-making interdependencies with other justice organizations must be managed efficiently and fairly.

Among all these a conceptual framework should exist to ensure that all institutions involved in the justice beyond specific embodiment, understand their skills and goals and work together to achieve unique ends, the administration of justice.

Court managers must lead beyond the boundaries of the court. They must anticipate developments that will affect court operations and create and support coalitions to maintain routines, to produce just dispositions, and to make positive change.

The partnership, a relatively new concept, must be seen as a synergy, "a cooperative effort and collaboration management between contracting parties related to completion of a project in the most efficient way possible by setting common objectives, maintaining open communication channels and solving together all problems that occur" [1, p. 551].

Create a High Performance Work Environment

Successful courts have leaders who inspire trust and teamwork and who understand group process and use groups well.

Reality shows that achieving a high level of performance by establishing a proper working environment is sometimes difficult.

The pressures of court presidents to induce a brisk pace of solving litigation in court, in such a way to correspond to qualitative parameters, may have undesirable effects. It is true that prompt treatment of cases is one of the main guarantees of effective exercise of fundamental human rights on access to justice and is at the same time, an important indicator of the quality of justice.

To guarantee the observance of the requirements to resolve the case within a reasonable time the legislator has instituted disciplinary sanction art.97 of Law 303/2004 republished, without preoccupation to ensure adequate human resources in order to face a larger number of processes with a continuous increasing complexity. Efforts permitted by law to resolve cases within a reasonable time have led judges to establish another hierarchy of professional priorities.

Along with increasing volume and complexity of cases, judges are forced to reduce the time assigned for each trial brief, thus remaining solely responsible for the quality of decisions and how the law is interpreted and applied. Time pressure, under the requirement of keeping the same level

of procedural terms of 3-4 weeks for the administration of proofs for trial courts, to a much greater causes for each judge, bore another phenomenon: the judges have shortened the time allocated for each file [17].

In these circumstances the assessment of the President's activity is absolutely necessary and in terms of his quality of judicial work in court. The introduction of this criterion by concrete indicators and significant weight for the whole evaluation will increase President's concern for the act of justice and will cause him to be more careful with the amount of work that judges are charged with, the training level of judges and the support staff. The evaluation of President's activity through qualitative results of the work of subordinate judges need to be regarded as motivating. Equally the decrease of efficiency and interest of the judges, reflected in the quality of their work, must attract the responsibility of the President as well.

Do Skillful and Continual Evaluation

This principle is tightly interdependent with the previous one, creating an environment that encourages performance can not be achieved without a continuous evaluation.

Effective court leaders, therefore, evaluate and use continuous diagnosis to measure court performance and progress toward planned targets. They want to be aware and continually ask themselves about how well they are doing.

Beside monitoring performance the leader must provide feedback to people, clear, accurate information that promotes improvement, based on effective communication.

The most important contribution of the president of the court in his state of leadership is the investment in human capital as the most important resource of the organization, the only one able to generate new energy and give value to all other resources. President (Belbin, 1981, as cited Chirică, 1996) is "the person who chairs the team and coordinates its efforts. He must be disciplined, focused and balanced, a good evaluator of people and activities, a man who is effectively through his ability to notice the availability of individuals and seize the opportunities to exploit them, and all these features are [6].

Conclusion. Benefits of an effective management of the court based on developing leadership will be found both in assessing the overall activity of the court and the qualitative assessment of individual performance. The court activity will reflect the existence of a suitable work environment, based on human relationships build on trust

and mutual respect, good communication between judges and auxiliary personnel, joint efforts and special attention given to training and staff's receptivity to change.

Work climate should become a priority for the president of the court as an indicator that is required to be introduced and included in the individual evaluation sheet along with the judge's past performance, both for evolutionary comparison of the magistrate and as a reflection on how the managers of the court fulfill their duties and take the appropriate decisions.

References

1. Asociația Americană de Arbitraj (1993), Construction Industry Dispute Avoidance: The Partnering Process, NCDRC, New York. cited by J.R. Turner, J.S. Simister, in Manualul Gower de management de proiect, Ed. CODECS, București, 2004, p. 551.
2. Belbin, R.M. Management teams Heinemann, 1981.
3. Bennis, W. On becoming a leader. New York: Addison Wesley, 1989, p.39-40.
4. Bennet, J., Jayes, S. Trusting the Team, The best practice guide., The University of Reading, 1995.
5. Burduș, E., Căprărescu, Ghe. Fundamentele managementului organizației, Ed. Economică, București 1999, p. 107.
6. Chirica, S. Psihologie Organizationala. Modele de diagnoza si interventie, Casa de Editura si Consultanta Studiul Organizarii Cluj-Napoca, 1996.
7. Chirica, S. Inteligența organizațiilor. Rutinele și managementul gândirii colective, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca 2003.
8. Compton, D. High Reliability Leadership: Developing executive leaders for High Reliability Organizations, doctoral thesis available at <http://books.google.ro/>.
9. Deci, E.L., Ryan, R.M.- Intrinsic motivation and self-determination in human behavior. New York: Plenum, 1985.
10. Herzberg, F., Mausner, B., & Snyderman, B.B. The motivation of work (2nd ed.). New York: John Wiley & Sons, 1959.
11. Jaques, E., & Clement, S. D. Executive leadership: A practical guide to managing complexity. Arlington: Cason Hall & Co., 1991, p.17.
12. Maslow, A.H. Motivation and personality. New York: Harper, 1954, also check <http://www.deepermind.com/maslow.htm>.
13. National Association for Court Management, <https://nacmnet.org>.
14. Nicolescu, O. Managerii si managementul resurselor umane, Editura Economică, București 2004, p.175-180.
15. Pivniceru, M. Luca, C(coordonatori). Elemente de management judiciar, București, 2007, p. 95.
16. Radulescu, A. Conflictul de valori în sistemul de justiție din România, published in the conference volume "Meddling with other's people work. Cross-disciplinary approach on moral conflicts and (mis)communication in organizations", 15-16 Aprilie 2011, Cluj-Napoca.
17. Rădulescu, A. Managementul instanței și performanța individuală, available at <http://www.alexandrina-radulescu-csm.ro/lucrari-publicate.html>.
18. Zaleznik, A. Managers and leaders are they different? Harvard Business Review, May-June 1977.
19. Zlate, Șip și Management, Ed. Polirom, Iași, 2004, p. 171.

Надійшла до редколегії 10.11.14

Є. Мускалу, д-р наук (економічних), проф.
Університет ім. Лучіана Блага, м Сібіу, Румунія

УПРАВЛІНСЬКОГО ПІДХОДУ ПРО РОЛЬ ТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПРЕЗИДЕНТА СУДУ І ІНДИВІДУАЛЬНИЙ ДІЯЛЬНОСТІ СУДДІВ

Метою даного дослідження є understands, як якість Суд зобов'язаний у ролі голів судів в Румунії, які, для належного управління департаментів та підрозділів суду, повинні взяти на себе провідну роль. Ефективність залежить від того, як вони використовують свої знання, свою поведінку і ставлення як особистий приклад, щоб створити середовище, в якому підлеглі, судді та працівники суду, повністю залучені у досягнення цілей організації.

Ключові слова: президент суд, менеджер, керівник, розвитку лідера, індивідуальної роботи.

Е. Мускалу, д-р наук (экономических), проф.
Университет им. Лучиана Блага, г. Сибю, Румыния

УПРАВЛЕНЧЕСКОГО ПОДХОДА О РОЛИ И ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ПРЕЗИДЕНТА СУДА И ИНДИВИДУАЛЬНЫЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СУДЕЙ

Целью данного исследования является understands, как качество Суд обязан в роли председателей судов в Румынии, которые, для надлежащего управления департаментов и подразделений суда, должны взять на себя ведущую роль. Эффективность зависит от того, как они используют свои знания, свое поведение и отношение как личный пример, чтобы создать среду, в которой подчиненные, судьи и работники суда, полностью вовлечены в достижение целей организации.

Ключевые слова: президент суд, менеджер, руководитель, развития лидера, индивидуальной работы.

ANNOTATION AND REFERENCES (IN LATIN): TRANSLATION / TRANSLITERATION / TRANSCRIPTION

Z. Varnalii, Doctor of Sciences (Economics), Professor,
I. Savych, PhD student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

SHADOW PROCESSES IN STATE BUDGET: CURRENT CONDITION AND DETERMINING FACTORS

The most significant factors that move state budget into the shadow are determined. Current condition of shadow processes in state budget is highlighted. The paper also provides an analysis of relationship between political processes and shadow economy in public sector of Ukraine.

1. Tinova ekonomika: sutnist, osoblyvosti ta shliakhy lehalizatsii: [monohrafiia] / za red. Z. S. Varnalii. – K.: NISD, 2006. – 576 s.
2. Radionov YU.D. Osnovni vydy ta sut biudzhetykh porushen [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/EkUk_2012_8_7.pdf.
3. Ofitsiina veb-storinka Derzhavnoi finansovoi inspektsii Ukrainy [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.dkrs.gov.ua/kru/uk/publish/>.
4. Ofitsiina veb-storinka Federatsii robotodavtsiv Ukrainy [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://ua.fru.org.ua/>.
5. Ofitsiina veb-storinka Natsionalnoho banku Ukrainy [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: www.bank.gov.ua.
6. V Ukraini vykryly 14 "pralen", shcho vidmyly 140 mlrd hryven z biudzhetu // Ekonomika / Finansy. – 10.04.2014 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://economics.unian.ua/finance/906289-v-ukrajini-vikryli-14-pralen-scho-vidmyli-140-mlrd-griven-z-byudjetu.html>.
7. Henprokuratura vidkryla 563 spravy pro rozkradannia biudzhetykh koshtiv za Yanukovycha [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://economics.unian.ua/finance/919861-genprokuratura-vidkryla-563-spravi-pro-rozkradannya-byudjetnih-koshtiv-za-yanukovicha.html>.
8. Predborskyi V. A. Detinizatsiia ekonomiky v konteksti transformatsiinykh protsesiv. Pytannia teorii ta metodolohii: [monohrafiia] / V. A. Predborskyi. – K.: Kondor, 2005. – 614 s.
9. The economist. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.economist.com/>; <http://ti-ukraine.org/>; <http://www.weforum.org/>.
10. Aksaniuk M. Chornomorske paroplavstvo: makhovyk rozprodazhu flotu pryzyupyneno / Mykhailo Aksaniuk // Den. – № 103. – 1997. – 5 s.
11. Ofitsiina veb-storinka Derzhavnoi sluzhby statystyky Ukrainy [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: www.ukrstat.gov.ua.
12. Ofitsiina veb-storinka Svitovoho banku [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: www.worldbank.org.
13. Pochatky oliharkhizatsii // Tyzhden № 27 (192). – vid 30 chervnia. – 2011. – S.11-13.
14. Veb-storinka orhanizatsii po borotbi z koruptsiieiu [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.transparency.org/gcb2013/country?country=ukraine>.
15. Tsentr Razumkova [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.razumkov.org.ua/ukr/index.php>.
16. Ofitsiina veb-storinka Mizhnarodnoho valiutnoho fondu [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2013/01/weod/ata/index.aspx>.
17. Ofitsiinyi sait tsentralnoi vyborchoi komisii Ukrainy [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.cvk.gov.ua>.
18. Ofitsiina veb-storinka orhanizatsii Mizhnarodnoho biudzhethnoho partnerstva [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://internationalbudget.org/>.

T. Gaidai, Doctor of Sciences (Economics), Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

EVOLUTION OF CONCEPTUAL AND METHODOLOGICAL BASIS OF INSTITUTIONAL CHANGE THEORY

The article deals with formation and development of conceptual and methodological bases of institutional change theory. Analysis of scientific achievements of the evolutionary institutionalism representatives is undertaken within the research programs of Original and New Institutional Theory.

1. Ananjin O.I. Ontologicheskie predposylki ekonomicheskikh teorii / O.I. Ananjin. – M.: IE RAN, 2012. – 50 s.
2. Veblen T. Teoriya prazdnogo klassa / T. Veblen; per. s angl. – M.: Progress, 1984. – 367 s.
3. Veblen T. Pochemu ekonomika ne yavlyatsya evolutcionnoy naukoy? / T. Veblen // Ekonomicheskii vestnik Rostovskogo gosudarstvennogo universiteta. – Rostov-na-Donu, 2006. – Tom 4. – № 2. – S. 99–111.
4. Nort D. Institutcii, institutciyna zmina ta funktsiuvannya ekonomiki / D. Nort. – K.: Osnovy, 2000. – 198 s.
5. Nort D. Ponimaniye protsessa ekonomicheskikh izmeneniy / D. Nort; per. s angl. K. Martynova, N. Edelmana. – M.: Izd. dom GUVSHE, 2010. – 256 s.
6. Ponyat, kak ustroeno obschestvo i kak ono izmenyaetsya. Interviyu s professorom D. Nortom // Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Seriya 5. Ekonomika. – SPb., 2007. – Vyp. 4. – S. 6–9.
7. Eggertsson T. "... My ne stremimsya vyrazsat svoye neznaniye matematicheski" / T. Eggertsson // Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Seriya 5. Ekonomika. – SPb., 2008. – Vyp. 1. – S. 14–16.

8. Hodgson G.M. Evolution and Institutions: On Evolutionary Economics and the Evolution of Economics / G.M. Hodgson. – Cheltenham: Edward Elgar, 1999. – 345 p.
9. Hodgson G.M., Thorbjorn K. Darwin's Conjecture: The Search for General Principles of Social and Economic Evolution / G.M. Hodgson, K. Thorbjorn. – Chicago: University of Chicago Press, 2010. – 304 p.
10. Hodgson G.M. Toward an Evolutionary and Moral Science: Remarks upon Receipt of the Veblen-Commons Award / G.M. Hodgson // Journal of Economic Issues. – 2012. – Vol. XLVI. – № 2. – Pp. 265–275.
11. North D.C. Structure and Change in Economic History / D.C. North. – New York: Norton & Company, 1981. – 284 p.
12. Veblen T. The Place of Science in Modern Civilisation and Other Essays. – New York: Russell and Russell, 1961. – 312 p.

N. Grazhevska, Doctor of Sciences (Economics), Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, of Kyiv

EVOLUTION OF THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF COMPARATIVE ECONOMICS

The article is devoted to the research of the evolution stages of theoretical and methodological foundations of comparative economics. The author singles out and describes the following stages of the evolution: use of comparison as a logical method in the pre-scientific period of economic research; application of comparative analysis as a part of a general theoretic method in the works of representatives of the classical political economy; application of comparative historical method by representatives of the historical school of Marxism; transformation of comparative economics into an independent area of economic research; crisis of the traditional comparative economics; occurrence and development of the new comparative economics.

The article represents algorithms of comparative analysis as well as theoretical and methodological limitations of four research programs of the new comparative economics (i.e. comparative analysis of economic systems, comparative institutional analysis, ordoliberalism, regulation theory). The author justifies the necessity of a comprehensive comparative study of the major trends and contradictions in the development of national economies in the era of globalization.

1. Stiglitz D. Kuda vedut reformy? (K desyatiletuyu nachala perekhodnykh protsessov) // Voprosy ekonomiki 1999. – №7. – S.4-30.
2. Comparative Economic Systems / ed by J. S. Prybyla. – New York Meredith Corporation, 1969. – 551 c.
3. Elliott J., W. Robert Comparative Economic Systems. – Belmont: Prentice Hall, 1972. – 608 p.
4. Koopmans T., Montias J. Comparison of economic systems. Theoretical and methodological approaches // On the description and comparison of economic systems / Alexander Eckstein (ed.). – Berkeley: University of California Press, 1971. – P. 27-78.
5. Neuberger E. Comparative economic systems: A decision-making approach. – Boston: Allyn and Bacon, 1976. – 378 p.
6. Comparative Economic Systems. Models and Cases. Ed. by Morris Bornstein. – Irwin Professional Publishing, 1993. – 656 p.
7. Gregory P. R., Stuart R.C. Comparative economic systems. – Houghton Mifflin, 1998. – 502 p.
8. Schnitzer C.M. Comparative economic systems / Martin C. Schnitzer, South-Western College Publishing, 1999. – 416 p.
9. Rosser J.B., Rosser M.V. Comparative economics in a transforming world economy / J.B. Rosser, M.V. Rosser. – Cambridge, MIT Press, 2003. – 656 p.
10. Pryor F. L. Economic Systems of Foraging, Agricultural, and Industrial Societies. N.Y.: Cambridge University Press, 2005. – 316 c.
11. Rosser J. B., Rosser M. V. A Critique of the New Comparative Economics // Review of Austrian Economics. – Vol. 21. – No 1. – P. 81-97.
12. Kolganov A.I., Buzgalin A.V. Ekonomicheskaya komparativistika: Uchebnik. – M.: INFRA-M, 2005. – 744 s.
13. Shapiro N. A. Sravnitel'nyy analiz: metodologiya i opyt primeneniya v ekonomicheskikh issledovaniyakh: Avtoref. dis. ... doktora ekonom. nauk: 08.00.01 / Sankt-Peterburgskiy gos.universitet. – M., 2003. – 40 s.
14. Anan'in O. Ekonomicheskaya komparativistika i ekonomicheskaya nauka // Istoki: Ekonomika v kontekste istorii i kul'tury / Redkol.: YA.I.Kuz'minov (gl.red.), V.S. Avtonomov (zam.gl. red.), O.I. Anan'in i dr. – M.: GU VSHE, 2004. – 584 s.
15. Nureyev R.M. Sravneniye ekonomicheskikh sistem vo vremeni: formatsionnyye podkhody k analizu // TERRA ECONOMICUS. – 2010. – T. 8. – № 1. – S. 130-141.
16. Nureyev R.M. Sravneniye ekonomicheskikh sistem v prostranstve: tsivilizatsionnyye podkhody k analizu // TERRA ECONOMICUS. – 2010. – T. 8. – № 2. – S. 138-153.
17. Nureyev R.M. Staraya i novaya ekonomicheskaya komparativistika. Predmet i metod komparativistiki // TERRA ECONOMICUS. – 2010. – T. 8. – № 3. – S. 143-154.
18. Leonenko P.M., Cherepnina O.I. Suchasni yekonomichni sistemi: Navchal'niy posibnik. – K.: Znanya, 2006. – 429 s.
19. Gorniyak O.V. Rozvitok teoriy porivnyal'nogo analizu yekonomicheskikh sistem na pochatku XX stolittya // <http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/256/1/49-54.pdf>
20. Regin CH. Osobennosti komparativistiki // Sovremennaya sravnitel'naya politologiya. Khrestomatiya. – M.: Obshchestvennyy nauchnyy fond, 1997. – S. 31-51.
21. Aristotel'. Politika // Istoriya yekonomicheskikh uchen': khrestomatiya / ukhad.: V.D. Bazilevich, N.I. Grazhevs'ka, A.O. Maslov ta in.; za red. V.D. Bazilevicha. – K.: Znannya, 2011. – 1198 s.
22. Oyken V. Osnovy natsional'noy ekonomii. M. Ekonomika. 1996. – 345 s.
23. List F. Natsional'naya sistema politicheskoy ekonomii / F. List. – M.: Yevropa, 2005. – 382 s.
24. Veber M. Protestants'ka yetika i dukh kapitalizmu: Per. z nim. O. Pogorilogo. – K.: Osnovi, 1994. – 261 s.
25. Bonin J. Editorial: the "transition" in comparative economics // Journal of comparative economics. – 1998. – Vol. 26. – N1. – P.1-8.
26. Gordon R.J. Why the principles course needs comparative macro and micro // American economic review. – 1993. – Vol.83. – N2. – P.17-21.
27. Angresano J. Comparative Economics / J. Angresano. – Upper Saddle River. NJ: Prentice Hall, 1996. – 604 p.

28. Djankov S., Glaeser E., La Porta R., Lopez-de-Silanes F., Shleifer A. The New Comparative Economics // Journal of Comparative Economics. – 2003. – Vol. 31. – No 4. – P. 595-619.
29. Aoki M. Information, corporate governance, and institutional diversity. – Oxford: Oxford university press, 2000. – 200 p.

L. Hudzyska, PhD in Economics, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

PROSPECTS OF MORTGAGE ARE IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF REFORMATION OF THE TAXATION OF PROPERTY: ESTIMATION OF RISKS

This article explores the possible risks of taxation introduction of real estate owned by the people, for the system of bank mortgage lending in Ukraine. The current state of the mortgage market in Ukraine is reviewed. The influence of the Institute property taxation in general increase of the fiscal burden on citizens is investigated. A possible state in the contingents of households in terms of pay, including in the investment sphere is reviewed. Approaches of model property taxation, which is owned by citizens, are suggested. Proposed not to tax property (household) used by a person as a primary residence. This approach is seen as prevention for loss of real estate that is used as the basis of residence by citizens, in case of loss of solvency over objective, independent reasons, and as a tool to ensure the proper fulfillment of obligations by mortgage according to real contracts.

1. Proekt Zakonu Ukrayiny "Pro vnesennya zmin do Podatkovoho kodeksu ta deyakykh inshykh zakoniv Ukrayiny (shchodo podatkovoyi reformy)" [Elektronnyy resurs] // Verkhovna Rada Ukrayiny: [sayt]. – Rezhym dostupu: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52180. – Nazva z ekrana.
2. Byuleten' Natsional'noho banku Ukrayiny [Elektronnyy resurs] // Natsional'nyy bank Ukrayiny: [sayt]. – Elektron. dani // Byulleten'. – # 9/2014 (258). – Rezhym dostupu: <http://www.bank.gov.ua/doccatalog/document?id=4881605>
3. Sotsial'no-ekonomichne stanovyshe domohospodarstv Ukrayiny u 2013 rotsi (za danymy vybirkovoho obstezhennya umov zhyttya domohospodarstv) [Elektronnyy resurs] // Derzhavna sluzhba statystyky Ukrayiny: [sayt]. – Rezhym dostupu: www.govstat.org.ua
4. Sotsial'no-ekonomichne stanovyshe domohospodarstv Ukrayiny u 2013 rotsi (za danymy vybirkovoho obstezhennya umov zhyttya domohospodarstv) [Elektronnyy resurs] // Derzhavna sluzhba statystyky Ukrayiny: [sayt]. – Rezhym dostupu: www.govstat.org.ua
5. Sotsial'no-ekonomichne stanovyshe domohospodarstv Ukrayiny u 2013 rotsi (za danymy vybirkovoho obstezhennya umov zhyttya domohospodarstv) [Elektronnyy resurs] // Derzhavna sluzhba statystyky Ukrayiny: [sayt]. – Rezhym dostupu: www.govstat.org.ua
6. Podatkovyy kodeks Ukrayiny // Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny (VVR). – 2011. – # 13-14, # 15-16, # 17. – st.112). [iz zminyamy ta dopovnennamy] [Elektronnyy resurs] // Verkhovna Rada Ukrayiny: [sayt]. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/rada/show/2755-17>. – Nazva z ekrana.
7. Hudzyska L.Yu. Perspektyvy zhytlovoyi ipoteki v konteksti podatkovoyi reformy v Ukrayini / L.Yu.Hudzyska // Visnyk Kyivskoho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Ekonomika. – 2011. – # 127. – S. 35-37.
8. Vasylenko Z. Deyaki aspekty metodolohichnoyi osnovy modelyuvannya finansovoyi bezpeky banku / Z.Vasylenko // Visnyk Kyivskoho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Ekonomika. – 2013. – # 6 (147). – S. 15.
9. Vorontsov Y. O chem molchyt Mynfyn [Elektronnyy resurs] / Y.Vorontsov. – <http://ekonomika.eizvestia.com/full/663-o-chem-molchit-minfin>

A. Zalievska-Shyshak, PhD in Economics, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

ECONOMIC NATURE AND THE ROLE OF NATURAL RESOURCES PAYMENTS UNDER SUSTAINABLE ECONOMIC DEVELOPMENT

Ukraine has various and, at the same time, powerful naturally-resource potential like mineral, landed and recreational resources. Uneven allocation of resources for territories of the country in that time entailed the corresponding branch-territorial structure of production in regions, that in totality with imperfect technologies of production negatively influenced on an environment.

The low level of provision of country by separate types of natural resources says about that they during many years were under scale extensive use, exactly it and resulted in their exhaustion, throwing away opportunity of recreation and renewal. The technogenic type of economic development changes on strategy of sustainable development that envisages the rational use of present natural resources of country.

Presence and riches of separate types of natural resources, considerable labour and scientific potential, favourable geographical placing of the country, possibility of separate regions to innovations, development of industrial complex are created by favourable conditions for the sustainable increase of economy of Ukraine.

In the conditions of passing to the market there is a necessity in the new understanding of development and search the new approaches of use of naturally-resource potential, that will provide the balanced technogenic influence on a natural environment with possibilities of recreation of primary properties of elements of nature.

The analysis of experience of foreign countries shows that the effective adjusting of nature management can come true at the simultaneous use of two types of payments for natural resources: for their charges and for a right of using natural objects within the limits of certain territory. By means of the first type of payments intensity of the use of natural resources is regulated and provided piling up of facilities on their recreation and guard. Payments for a right for using natural resources are called to regulate a distribution of territory between the competitive types of nature management. Due to receivables from these payments it is possible to carry out financing of nature protection, social and other privations of this territory. The level of these payments must correlate with market prices on corresponding raw material taking into account demand and

In the conditions of sustainable economic development the organizationally-economic mechanism of nature management activity must provide an effective cooperation and co-ordination works of different state and public organizations, that engage in

the guard of environment on different levels: state, regional and local. They must be independent in organization law and financial relations from the executive branches of state power and to operate within the limits of corresponding ecolaws.

1. Zakon Ukrainy "Pro oxoronu navkolyshn'ogo pry'rodnogo seredovy'shha" [Elektronnyj resurs] / Verxovna Rada URSR; Zakon vid 25.06.1991 # 1264-XII; iz zminamy' vid 18.11.2012. – Elektronni dani. – Rezhy'm dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>

2. Zalyevs'ka-Shy'shak A. D. Osnovni napryamy' derzhavnogo reguluvannya oxorony' dovkillya ta racional'nogo vy'kory'stannya pry'rodny'x resursiv v Ukraini / A. D. Zalyevs'ka-Shy'shak // Naukovy'j chasopy's NPU imeni M.P. Dragomanova. Seriya 18: Ekonomika i pravo: zb. nauk. pr. – 2014. – Vy'p. 25. – S.46-54.

3. Zalyevs'ka-Shy'shak A. D. Vazheli derzhavnogo reguluvannya pry'rodooxonnoyi diyal'nosti yak osnova ekonomichnoyi bezpeky' v Ukraini. / A. D. Zalyevs'ka-Shy'shak // Strategichni priority'tety' zabezpechennya ekonomichnoyi bezpeky' Ukrainy: zb. materialiv naukovo-prakty'chnogo kruglogo stolu (27-28 veresnya 2012 r., m. Feodosiya). – Feodosiya: Vy'd-vo "Ky'yivs'ky'j universytet ry'nkovy'x vidnosyn'n", 2012. – 106 s. – S. 58 – 62.

4. Kempbell R. Makonell, Stenli L. Bryu. Analitichna ekonomiya. Pry'ncy'py, problemy' i polity'ka. Mikroekonomika. – L.: "Prosvita", 1999.

5. Stiglicz Dzh. Ekonomika derzhavnogo sektora. – K.: Osnovy', 1998. – 854 s.

A. Ignatyuk, Doctor of Sciences (Economics), Professor

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv,

S. Kulpinsky, PhD in Economics, research fellow, Division of Financial and Budgetary Policy

Research Institute under Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine, Kyiv

EXPANSIONARY MONETARY POLICY AND THE OPPORTUNITIES FOR RESURGENCE OF INVESTMENT GROWTH IN UKRAINE

A huge drop in fixed investment and worsening prospects of investment growth in 2015-2017 raise the necessity to apply a number of policies to stimulate growth. Expansionary monetary policy and its instruments are analyzed in the paper. Alternatives for private investment, including measures aimed at development of bond market in Ukraine, are discussed. The magnitude of risks for each of those alternatives has also been estimated depending on asset class. The outcomes of both expansionary and restrictive monetary policy in Ukraine are summarized. Low efficiency of the monetary transmission mechanism has been confirmed based on high volumes of the state treasuries' purchased by the National bank of Ukraine accompanied by investment stagnation and existence of speculative channels of monetary policy. The latter include foreign exchange market, short-term lending, and investment in non-productive assets. A number of measures of monetary policy transformation towards steady-state investment growth are proposed. They include macroprudential regulation, real interest rate targeting, higher involvement of the state-owned banks in allocation of funds issued by National bank through different instruments.

1. Onyshchenko, V.O., Dovhal', Yu.S., Savchenko, T.V. Doslidzhennya vplyvu hroshovo-kredytnoyi polityky na makrokonkurentospromozhnist' krayiny. Visnyk Ukrainy's'koyi akademiyi bankiv's'koyi spravy. 2011. № 2(31). P. 7-12. (Ukrainian)

2. Belins'ka Ya.V., Kachur A.V. Monetarni vazheli pidvyshchennya konkurentospromozhnosti ekonomiky ta vykhodu na stalu trayektoriyu ekonomichnoho zrostantnya. Ekonomichnyy visnyk universytetu. 2013. Vyp. 21(1). P. 190-196. (Ukrainian)

3. Naumenkova S.V. Novi tendentsiyi v mekhanizmi rehuluvannya finansovoho sektoru. Visnyk Natsional'noho banku Ukrainy. 2011. №12. P. 4 – 11. (Ukrainian)

4. Bordo M. D. Expansionary Monetary Policy Can Create Asset Price Booms. Economic policies for the 21st century. Shadow Open Market Committee. 2012. 7 p. (English)

5. Shevchuk V. Peredumovy ta zahrozy "perehrivu" rynku nerukhomosti ta mekhanizmy yoho vrehuluvannya. Stratehichni priority'tety: Naukovo-analitichnyy shchokvartal'nyy zbirnyk. 11/2006. N. P.118-127. (Ukrainian)

6. Baranovs'kyi O.I. Ekonomika "myl'nykh bul'bashok". Ekonomika i prohnouzuvannya. 2008. N4. P. 45-68. (Ukrainian)

7. Goodwin, N., Harris, J., Nelson, J., Roach, B. Macroeconomics in Context, Second Edition. Chapter 15: The Financial Crisis and the Great Recession. Sharpe. 2008. pp.337-356. (Ukrainian)

8. Cociuba, S., Shukayev, M., Ueberfeldt, A. Do Low Interest Rates Sow the Seeds of Financial Crises? Bank of Canada. Working Paper 2011-31. November 2011. 54 p. (English)

9. Pro vypusk oblihasiy vnutrishn'oyi derzhavnoyi pozyky "Viys'kovi oblihasiyi": Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 01 kvitnya 2014 roku № 101. <http://sfs.gov.ua/baneryi/umov-pridbannya-ovdp/obligatsii-vnutr-derjavnoi-poz>. (Ukrainian)

10. China bond market ready for takeoff after bold moves. <http://www.bloomberg.com/news/2012-06-11/china-bond-market-ready-for-takeoff-after-bold-moves.html> (English)

11. Belins'ka Ya. Monetarni vazheli stymuluvannya investytsiynykh protsesiv v Ukraini: Analitichna zapyska [Elektronnyy resurs]. – Natsional'nyy instytut stratehichnykh doslidzen', 2012. <http://www.niss.gov.ua/articles/880/3>. (Ukrainian)

12. Shelud'ko N. Problema kapitalizatsiyi derzhavnykh bankiv Ukrainy. Ekonomika i prohnouzuvannya: Naukovo-analitichnyy zhurnal. 08/2008. №3. P.45-60. (Ukrainian)

13. Policy Responses to the Economic Crisis: Investing in Innovation for Long-term Growth. OECD. 2009. June. 37. (English)

14. Dzyublyuk, O. Osoblyvosti sek'yurytyzatsiyi u mekhanizmi upravlinnya kredytnym ryzykom bankiv's'koyi diyal'nosti // Visnyk Ternopil's'koho natsional'noho ekonomichnoho universytetu. Ternopil'. 2009. Vyp. 2. P. 45-55. (Ukrainian)

E. Mykhalska, PhD Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

METHODOLOGICAL BASES OF PRACTICAL APPLICATION OF PRODUCTION COSTS MANAGEMENT ACCOUNTING AT OIL AND FAT ENTERPRISES

Implementing of models of production costs management accounting in response to responsibility centers into Ukrainian oil and fat enterprises is the aim of their full optimization in terms of current competitive market. Setting production costs as an object of every single responsibility center will enable to update the whole range of accounting operations on costs paperwork, used raw and other materials assessment, cost recovery from labour costs with benefits-related deduction, depreciation recovery due to season production variability, services distribution of auxiliary and service departments and general production costs. In this regard, referring to the current costs accounting at oil and fat enterprises of Ukraine it should be admitted that the main purpose of the article is to explore the above-mentioned issues.

1. Metody'chni rekomendaciyi N 47 – Metody'chni rekomendaciyi z formuvannya sobivartosti produkciyi (robit, poslug) u promy'slovosti, zatverdzeni nakazom Derzhavnogo komitetu promy'slovoyi polity'ky' Ukrayiny' vid 02.02.01 N 47 [Elektronnyj resurs]. – P(S)BO 16 – Polozhennya (standart) buxgalters'kogo obliku 16 "Vy'traty", zatverdzhene nakazom Ministerstva finansiv Ukrayiny' vid 12.09.2013 [Elektronnyj resurs].
2. Metody'chni rekomendaciyi z planuvannya, obliku i kal'kulyuvannya sobivartosti produkciyi (robit, poslug) sil'skogospodars'ky'x pidpry'yemstv: Nakaz Ministerstva agrarnoyi polity'ky' vid 18.05.01r. # 132, iz zminamy' i dopovnennyamy', vneseny'my' nakazamy' Ministerstva agrarnoyi polity'ky' vid 06.12.01 # 355 ta vid 25.11.02 r. # 362 [Elektronnyj resurs].
3. P(S)BO 9 – Polozhennya (standart) buxgalters'kogo obliku 9 "Zapasy", zatverdzhene nakazom Ministerstva finansiv Ukrayiny' vid 12.09.2013
4. Andrijchuk R.V. Metody'chni pidxody' do analizu rentabel'nosti ta bezzby'tkovosti vy'robny'cztva produkciyi j opyt'mizaciyi yiyi asorty'mentu / R.V. Andrijchuk // Ekonomika APK. – 2007. – # 5. – S. 133-140.
5. Bazy'levy'ch V. Sovremennaya ekonomy'cheskaya teory'ya: v poy'skax novoj parady'gmy / V.D.Bazy'levy'ch // Visnyk Ky'yivs'kogo nacional'nogo universy'tetu im. Tarasa Shevchenka. Seriya: Ekonomika. – 2013. – # 146. – S. 5-7.
6. Golubnicha G. Capital movement as a factor of accounting systems development under globalization / G.P.Golubny'cha // Visnyk Ky'yivs'kogo nacional'nogo universy'tetu im. Tarasa Shevchenka. Seriya: Ekonomika. – 2010. – # 119. – S. 4-9.
7. Drury' K. Upravlencheskyj y' proy'zvodstvennyj ucht. Vvodnyj kurs: [ucheb. dlya studentov vuzov] / K. Drury'. – [5-e y'zd., pererab. y' dop.]. – M.: Yuny'ty'-dana, 2005. – 735 s.
8. Ignatyuk A. Strategy'y' dosty'zheny'ya y' podderzhky' monopol'noj vlasty' fy'rmy na rynke / A.I.Ignatyuk // Visnyk Ky'yivs'kogo nacional'nogo universy'tetu im. Tarasa Shevchenka. Seriya: Ekonomika. – 2012. – # 132. – S. 9-13.
9. Y'vashkevych V.B. Buxgalterskyj upravlencheskyj uchet: uchebny'k dlya vuzov / V. B. Y'vashkevych. – M.: Magy'str, 2010. – 574 s.
10. Nykolaeva O.E., Shy'shkova T.V. Klassy'cheskyj upravlencheskyj uchet. – M., 2010. – 400 s.
11. Party'y' G.O. Upravlinnya vy'tratamy' pidpry'yemstva: konceptual'ni zasady', metody' ta instrumentarij: Monografiya. – K.: UBS NBU, 2008. – 219 s.
12. Pushkar M.S. Ideal'na sy'stema obliku: koncepciya, arhitektura, informaciya: [monografiya] / M.S. Pushkar, M.G. Chumachenko. – Ternopil': Kart-blansh, 2011. – 336 s.
13. Chumachenko M. G. Doslidzhennya peredumov i pry'pushhen' pry' analizi grafika bezzby'tkovosti / M. Chumachenko, I. Bilousova // Buxgalters'kyj oblik i audyt. – 2006. – # 5. – S. 3-10.

I. Ovsianynkova, PhD in Economics, Assistant
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

PROJECT BONDS IN FINANCING PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIPS IN UKRAINE

The features of use project bonds for funding public-private partnerships projects in international practice are discovered. The mechanism of attraction investment in PPP through project bonds is revealed. The prospects of project bonds implementation in Ukraine are determined and practical recommendations for their effective use are provided. It is done to reveal the features of the tender among the PPP projects based on project bonds financing and give suggestions to improve it. It is proved that there is significant potential for the development and involvement of institutional investors in the financing of PPP projects through project bonds. Also it is proposed to use project bonds with variable and fixed rate of return to afforce institutional investors and harden financial profile of public-private partnerships projects.

1. Zakonoproekt "Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy "Pro tsinni papery ta fondovyi rynok" shchodo rozvytku rynku oblihasii": ofits. vyd.: vid 22.01.2013 // Baza "Zakonodavstvo Ukrainy". – Verkhovna Rada Ukrainy, 1994-2013. – Available at: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=45528&pf35401=248723>
2. Kachalina T. Ynfrastrukturnye oblyatsyy: byt' yly ne byt' v Rossyy? / T. Kachalina, N. Liebiedieva // Rynok tsennykh bumah. – 2009. – № 11. – S. 18-24.
3. Derzhavnyi bank rozvytku Ukrainy // Uriadovyi portal; novyny. – K., 2013. – Available at: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=246007019&cat_id=244276429
4. Farquharson E. How to engage with the private sector in public-private partnerships in emerging markets / E. Farquharson, C. Torres de Mastle, E.R. Yescombe. – The World Bank; The International Bank for Reconstruction and Development. – Washington, 2011. – 473 c.
5. Methodology for Quantitative Procurement Options Analysis, Discussion Paper // Partnerships British Columbia. – BC, 2013. – Available at: <http://www.partnershipsbcc.ca/files-4/documents/ProcurementOptionsAnalysisDiscussionPaperOctober142011.pdf>

6. National Public Private Partnership Guidelines: Discount Rate Methodology Guidance // Infrastructure Australia. – IA, 2013. – Available at: http://www.infrastructureaustralia.gov.au/public_private/files/National_PPP_Guidelines_Vol_5Discount_Rate_Methodology_Guidance_Jan_09.pdf
7. Public Private Partnership Manual // National Treasury ; PPP Unit. – Pretoria, Republic of South Africa, 2013. – Available through: <http://www.ppp.gov.za/Legal%20Aspects/PPP%20Manual/Module%2004.pdf>
8. The Green Book: Appraisal and Evaluation in Central Government // HM Treasury ; Documents. – UK., 2013. – Available at: http://www.hmtreasury.gov.uk/d/green_book_complete.pdf
9. UAIB: Analitichnyi ohliad rynku spilnoho investuvannya v Ukraini za 2006-2011 rr. // Ukrainska asotsiatsiia investytsiinoho biznesu. Analitichni materialy UAIB. – K., 2000–2013. – Available at: <http://www.uaib.com.ua/files/articles/1598/49/2011.pdf>
10. Natskomfinaposluk: Pidsumky rozvytku systemy nederzhavnogo pensinogo zabezpechennia za 2006-2011 rr. // Natsionalna komisiia, shcho zdiisniuie derzhavne rehuliuвання u sferi rynkiv finansovykh posluh. Nederzhavni pensini fondy. – K., 2000-2013. – Available at: <http://www.uaib.com.ua/files/articles/1598/49/2011.pdf>
11. Natskomfinaposluk: Pidsumky diialnosti strakhovykh kompanii za 2006-2011 rr. // Natsionalna komisiia, shcho zdiisniuie derzhavne rehuliuвання u sferi rynkiv finansovykh posluh. Strakhovy rynok. – K., 2000-2013. – Available at: http://www.dfp.gov.ua/fileadmin/downloads/dpn/sk_4kv_2011.pdf

V. Skitsko, PhD in Economics, Associate Professor, Doctoral Student
Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv

THEORETICAL ASPECTS OF MODELING OF INFORMATION STREAMS IN COMPANY LOGISTICS

The work investigates some problematic aspects connected with managing and modeling of the information streams in the company logistics under the contemporary conditions of business activity. It offers to perform the modeling of information streams in the company logistics on the level of the company, on the level of solving a definite task (problem), on the level of information stream. For common cases it describes the possible breaches which may take place in the process of logistics information streams flow: diffusion, accumulation, deviation, source exhaustion, interruption of information stream or the absence of the part of way for its flow. With the help of the widely spread models of the company logistics system information streams in the form of the schemes, graphs or nets we can first of all specify the structural (organizational) aspects of information streams. However, for specifying the qualitative and quantitative characteristics of information streams we can use the instrumentary of economical and mathematical modeling, in particular, the means of artificial intellect. The work offers one of the possible ways of applying the instrumentary of fuzzy sets and fuzzy logic (fuzzy relations) for specifying the level of conducting of the models (schemes) of information streams as for performing the main rules of logistics "7R". The work enlists the possible ways of applying genetic algorithms and artificial neuron nets for solving the number of problems connected with the analysis of information streams.

1. Afanasenko I.D., Borisova V.V., 2012. Kommercheskaya logistika: uchebnik dlya vuzov. Standart tretogo pokoleniya. Spb.: Piter
2. Gadzhinskiy A.M., 2008. Logistika: uchebnik. Moskva: Izdatel'sko-torgovaya korporatsiya "Dashkov i Ko"
3. Korablev A.V., 2011. Primenenie ekonomiko-matematicheskikh metodov optimizatsii informatsionnykh potokov. Ekonomika i upravlenie, 5(78), pp. 271-274, [online] Available at: <<http://ecsocman.hse.ru/data/2012/05/28/1271377877/59.pdf>>
4. Kabanenko Yu. V., 2013. Matematychna model informatsiinogo potoku. Biznes Inform, 8, pp.135–138.
5. Lande D. V., 2006. Osnovy integratsii informatsionnykh potokov: monografiya. Kiev: Inzhiniring.
6. Deinega O.V., 2008. Organizatsiini aspekti formuvannya informatsiinykh potokiv u lancigakh postavok produktsii mashynobuduvannya. Visnyk Natsionalnogo universytetu "Lvivska politehnika". Seriya: Problemy ekonomiky ta upravlinnia, 628, pp. 464-469.
7. Bauersoks Donald Dzh., Kloss Deyvid Dzh., 2008. Logistika: intergrirovannaya tsep postavok. 2-e izd. Moskva: ZAO "Olimp-Biznes".
8. Hudoyarov I.V., Shvetsova E.V., 2014. Informatsionnye potoki, ikh analiz, metodika modelirovaniya dannykh v logistike. Koncept. Sovremennye nauchnye issledovaniya, [online] Available at: <<http://e-koncept.ru/2014/54922.htm>>
9. Sviridov A.S., 2004. Razrabotka metoda i algoritmov postroeniya modeli informatsionnykh potokov predpriyatiya: avtoreferat disertatsii kandidata tekhn. nauk : 05.13.01 "Sistemnyy analiz, upravlenie i obrabotka informatsii", Taganrog
10. Barykin S.E., Karpunin S.A., 2010. Modeli vzaimodeystviya potokov mikrologisticheskoy systemy. Audit i finansovyy analiz, [online] Available at: <http://www.auditfin.com/fin/2010/6/03_02/03_02%20.pdf>
11. Ternovoy V.P., Kovalev S.M., 2011. Modelirovanie informatsionnykh potokov na osnove nechetkikh dinamicheskikh sistem. Izvestiya YuFU. Tekhnicheskie nauki. Tematicheskii vypusk. Metody i sredstva adaptivnogo upravleniya v energetiki, 2, pp.132–137.
12. Vitlinskyy V.V., 2003. Modelirovaniya ekonomiki: navchalnyi posibnik. Kyiv: KNEU.
13. Milyutina E. Organizatsiya lyudey, lyudi organizatsii (Razdel 2.2. Informatsionnyy potok) [online] Available at: <http://www.pravil.net.ua/plan3/2_2.html>
14. Rodkina T.A., 2001. Informatsionnaya logistika. Moskva: Ekzamen.
15. Rutkovskaya D., Pilinskiy M., Rutkovskiy L., 2007. Neyronnye seti, geneticheskie algoritmy i nechetkie systemy: per. s polsk. Moskva: Goryachaya liniya – Telekom
16. Shtovba S. D., 2007. Proektirovanie nechetkikh sistem sredstvami MATLAB. Moskva: Goryachaya liniya.
17. Vitlinskyy V.V., Skitsko V.I., 2014. Teoriya intelektualnykh system pryinyattia rishen: navchalnyi posibnyk. Kyiv: KNEU.
18. Leonenkov A. V., 2005. Nechetkoe modelirovanie v srede MATLAB i fuzzyTECH. SPb.: BHV-Peterburg.

N. Tomchuk-Ponomarenko, PhD in Economics, Assistant
Taras Shevchenko National of Kyiv, Kyiv

FORMATION OF THE MAIN AREAS OF THE ECONOMY PROSPERITY AND LIVING STANDARDS

Social-economic essence of the category of "social standard of living" is disclosed, and its correlation with the other synonymic categories such as "human wellbeing", "living conditions", "social standard of living", "quality of life" and "mode of life" is shown. Evolution of scientific views on the essence of the category of social standard of living as well as some methodical aspects of its study is put under analysis. Main directions of welfare economics are described in history of researches of standard life of population in world practice. Parameters relevant to social standard of living's study and assessment are suggested.

1. Petty U. Ekonomicheskkiye i statisticheskiye raboty / U. Petty. – M.: Socekgyz, 1940. – S. 70-71.
2. Anthology of economic classics. Foreword Y. A. Stolyarova. – M.: MP ЭКОНОВ, KLYUCH, 1993. – 475 p.
3. H. Ch. Carey Guide to social science. – SPb., 1869.
4. Kene F Selected economic works. – M.: Sotsekgiz, 1960.
5. A. Smith The Wealth of Nations. An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. – K.: Port-Royal, 2001. – 594 p.
6. V Pareto. Manuale di economia politica (Book of Political Economy). – Ural LTD, 1999. – P. 273.
7. A Marshall. Principles of Economics: in 3 t. – M.: Progress, 1993. – T. 2. – P. 219.
8. A. Pigou The Economics of Welfare. – M.: Progress, 1985. – T. 1. – P. 73-74.
9. K.Marx Das Kapital (Capital). T. 1 – 4 // K.Marx, F. Engels Works – 2nd edition. – K.: State Publishing House of Political Literature of USSR, 1963. T. 23 – 26.
10. Bogutskiy O Analysis of socio-economic category of living standards of Ukraine // Ukraine: aspects of work. – 1998. – № 2. – P. 43-47.
11. Mandybura V. O. The living standards of Ukraine and problems of reforming the mechanisms of its regulation / D. P. Bohynya (executive editor). – K.: Parliamentary publisher, 1998. – 255 p.
12. Gukalova I.V. Yakist zhyttya naselennya Ukrayiny: suspilno-geografichna konceptualizaciya. Monografija / I.V. Gukalova. – K., 2009. – S. 77-81.
13. Miroshnychenko O.Yu. Statystychne ocynuvannyja rivnya zhyttya naselennya: avtoref. dis. kand. ekon. nauk: 08.00.10 / O.Yu. Miroshnychenko. – K., 2008. – S. 1-5.
14. Riven zhyttya naselennya Ukrayiny / NAN Ukrayiny. In-t demografiyi ta soc. doslidzh., Derzh. kom. statystyky Ukrayiny; Za red. L.M. Cherenko. – K.: TOV "Vydavnytstvo "Konsultant", 2006. – S. 1-8.

V. Trokhymenko, PhD in Economics, Assistant
Taras Shevchenko National of Kyiv, Kyiv

ESSENTIAL PRACTICE OF SYSTEMICALLY IMPORTANT BANKS REGULATION

The paper analyzes specific features of establishment of new regulatory standards of systemically important banks as one of the most priority directions of post-crisis improvement of supranational financial regulation. The essence of active and prearranged initiatives to secure constant activity of global and domestic powerful super-big banking institutions is investigated as well as some approaches as to recovery measures implementation without involvement of taxpayers' funds in case of their financial failure are considered. In particular, the main points are focused on introduction of additional requirements to the sufficiency of capital of global systemically important banks, development of the regulatory mechanisms of domestic systemically important banks by domestic authorities taking into account the specific peculiarities of certain national economies, structural reforms as to separation of traditional banking from the securities transactions for the depositors protection (Volcker rule, USA; Vickers rule, UK), establishment of the Single Supervisory Mechanism for the Eurozone banks, and declaration of necessity to form the Single mechanism for bank bankruptcy resolution etc. Some proposals concerning transformation of domestic system of financial regulation and supervision in Ukraine, like strengthening control of systemically important banks activity and introduction of mega-regulator model are characterized.

1. Bazylevych, V.D (2013), "Modern economic theory: searching a new paradigm", Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Economics, vol. 4(145), pp. 5 – 7.
2. James R. Barth, Apanard (Penny) Prabha, and Phillip Swagel, Just How Big Is the Too Big to Fail Problem? 27 March, 2012.
3. SNL, Largest 100 banks in the world, available at: <http://www.snl.com/InteractiveX/article.aspx?cid=A-26316576-11566&TabStates=0>
4. World Bank, Gross Domestic Product, 7 May 2014, available at: <http://databank.worldbank.org/data/download/GDP.pdf>
5. George G. Kaufman, "Too Big to Fail in Banking: What Does It mean?", LSE Financial Markets Group Special Paper Series, June 2013.
6. Trokhymenko, V. (2014), "Too Big to Fail Banks: Causes, Contradictions and Consequences", Revista Economica, vol. 66, pp. 127 – 140.
7. Financial Stability Board, Progress and Next Steps Towards Ending "Too-Big-To-Fail" (TBTF), Report of the Financial Stability Board to the G20, 2 September 2013 available at: http://www.financialstabilityboard.org/publications/r_130902.pdf
8. Financial Stability Board, Reducing the moral hazard posed by systemically important financial institutions, FSB Recommendations and Time Lines, 20 October 2010, available at: http://www.financialstabilityboard.org/publications/r_101111a.pdf
9. Financial Stability Board, 2013 update of group of global systemically important banks (G-SIBs), 11 November, 2013, available at: http://www.financialstabilityboard.org/publications/r_131111.pdf

10. Deloitte, EMEA Centre for Regulatory Strategy (2013), Addressing the risks posed by systemically important banks. The end of too big to fail?, available at: <http://www.deloitte.com/assets/Dcom-UnitedKingdom/Local%20Assets/Documents/Industries/Financial%20Services/uk-fs-addressing-the-risks-posed-print.pdf>
11. Central bank of the Russian Federation (2014), Review of the Financial Stability Board activities. July 2014, available at: http://www.cbr.ru/analytics/fin_stab/OMSFR_2014-07.pdf
12. Hudjakova, L.S. and Sidorova, E.A. (2014), "Reform of regulation of financial sector in European Union", Den'gi i kredit, vol. 4, pp. 28–34.
13. European Commission, Towards a banking union, Brussels, 10 September 2012, available at: http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-12-656_en.htm
14. The Verkhovna Rada of Ukraine (2001), The Law of Ukraine "On banks and banking", available at: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2121-14> (Accessed September 2014).
15. National Bank of Ukraine (2004), The resolution "On approval of the Principle on providing of continuous functioning of information systems of the National Bank of Ukraine and banks of Ukraine", available at: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0857-04> (Accessed September 2014).
16. National Bank of Ukraine (2014), "Data from the financial statements of the Ukrainian banks", available at: http://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=36807&cat_id=36798 (September 2014).
17. The Verkhovna Rada of Ukraine (2014), The Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on prevention of negative consequences for the stability of the banking system", available at: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1586-18> (September 2014).
18. Korniyuk, R. (2014), "Top 10 reforms of the banking system by 2020", available at: <http://bankografo.com/reformi-bankivskoyi-sistemi-ochima-kliientiv.html>
19. Hrazhevs'ka, N.I. and Trokhymenko, V.I., (2013), "The institutional change in the world economy under financial globalization", Finansy Ukrainy, vol.5, pp. 58 – 68.
20. Dzyun', O.B. (2014), "World Experience of creating a mega-regulator for the financial services market", available at: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=695>
21. NBU hoche staty' megaregulyatorom finansovogo rynku (2014), available at: <http://info.oberig.com.ua/2014/06/h6y-hoce-stati-megaregulyatorom-finan/>
22. Finansoviy rynek Ukrayiny: v ochikuvanni shtormu (2014), available at: <http://s.pro-capital.ua/ua/news/novosti-rynka/finansovij-rynek-ukraïni-v-ochikuvanni-shtormu/>

D. Ulianova, PhD Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

ACCOUNTING ESTIMATION OF LIABILITIES OF ENVIRONMENTAL ACTIVITY

Environmental protection is one of the main stream in business development. The purpose of this research is to identify how company should account their environmental liability. The article consists of National Accounting Standards or International Accounting Standard Company analyses as both can be used in Ukraine. This article describes options for environmental liability accounting. On the one hand, company can identify environmental liability, and book it on below-line balance account. It is called contingent liability in that case. On the other hand, such liability can be considered as object for provisions. The second option means that company not only identify its environmental liability, but also will step to step create essential amount for environmental management. Also such allocation can be included into expenses. In that way company divide potential losses between periods and secure company from the big one in some recognized period. Sometimes such outstanding liabilities can lead to bankruptcy because of huge amounts.

1. Dorosh N.I. Audit: theory and practice [Text]: [monograph] / Dorosh N.I. – K.: T-vo "Znannia", KOO, 2006. – 495 p.
2. Shvets V.H. Accounting theory [Text]: [monograph] / V. H. Shvets. – 3-rd ed., revised and add. – K.: Znannia, 2008. – 535 p.
3. Kupalova H.I. Ecological component in investment attractiveness indexes of regions of Ukraine / H.I. Kupalova, N.O. Korenieva // Journal of University of Banking of the National Bank of Ukraine. – 2010. – № 3. – p. 133–136.
4. Moskalenko A. P. Economy of nature and environment protection [Text]: [monograph] / A. P. Moskalenko. – M.: YKTs "MarT", Rostov-n/D: "MarT", 2003. – 224 p.
5. Pakhomova N.V. Environmental management [Text]: [monograph] / Pakhomova N.V., Anders A., Rykhter K. – SPb.: S., 2003. – 544 p.
6. Shevchuk V.Ia. Environmental audit [Text]: [monograph] / Shevchuk V.Ia., Satalkin M., Navrotskyi V.M. – K.: Vyshchashkola, 2000. – 344 p.
7. Papinko V.Z. Accounting and analysis of environmental activities of chemical industry of Ukraine: abstr. diss. of cand. econ. science.: 08.00.09 / V.Z. Papinko; Ternopil Academy of National Economy, Accounting and Auditing. – T., 2004. – 20 p.
8. Ardatieva T.I. Accounting of expenses on environmental activities, organization and methods: : abstr. diss. cand. econ. science.: 08.00.09 / T.I. Ardatieva: State Statistics Service of Ukraine, the National Academy of Statistics, Accounting and Auditing. – K., 2014. – 20 p.
9. IAS 37 "Provisions, Contingent Liabilities and Contingent Assets" [electronic resource] // Bukhhalter 911: [site]. – Mode of access: <http://bukhhalter911.com/Res/MSBO/MSBO37.pdf>
10. Minfin of Ukraine order On approval of Regulations (standards) of accounting 11 "Commitments" from 31.01.2000 № 2.
11. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On approval of the method of estimation of losses from emergency situations of technogenic and natural character" of 15 February 2002 p. №175 [electronic resource] // Parliament of Ukraine: [site]. – Mode of access: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/175-2002-%D0%BF>.

A. Khodzhaian, Doctor of Sciences (Economics), T. Shyptenko
Ministry of economic development and trade of Ukraine, Kyiv

THE SHADOW ECONOMY AS AN ECONOMIC CATEGORY AND OBJECT EVALUATION

The paper considers the existing scientific approaches to the formulation of the concept of nature and the structural elements of the shadow economy. These are different in content and purpose of the study definition of the shadow economy as an object of evaluation. Solved forms of shadow relations in the context of institutional sectors.

Determining the nature and structure of the shadow economy by the authors with a focus on the structural elements subject to direct regulation by the state and is a reserve for economic growth.

The features of methods for assessing the shadow sector in terms of their object of study. A list of methods for assessing the shadow economy, which in the aggregate (based on an integrated assessment) will make it possible to adequately assess the level of shadow.

The article notes that the assessment scope and level of the shadow economy is a tool that allows to determine the effectiveness of government policy on legalization. The potential legalization of economy lies in the minimization of illegal (in the terminology of the authors) economic relations.

1. Schneider F. The Shadow Economy in Europe, 2013 / F. Schneider, A. Kearney – https://www.atkearney.com/financial-institutions/featured-article/-/asset_publisher/j8lucAqMqEhB/content/the-shadow-economy-in-europe-2013/10192
2. Ekonomichna polityka Ukrainy, ekonomichna sytuatsiya i prohozy // Ministerstvo ekonomichnoho rozvytku i torhivli Ukrainy: [website]. – <http://www.me.gov.ua/> (Ukrainian)
3. Bazy'levy'ch V.D. Metody'chni aspekty' otczinky' masshtabiv tin'ovoyi ekonomiky' / V.D. Bazy'levy'ch, I.I. Mazur // Ekonomika Ukrainy. – 2004. – # 8. – p. 36-44. (Ukrainian)
4. Varnalij Z.S. Tin'ova ekonomika: sutnist', osobly'vosti ta shlyaxy' legalizatsiyi / Z.S. Varnalij. – K.: NISS, 2006. – 567 p. (Ukrainian)
5. Kraus N. M. Tin'ovyj ta oficijnyj sektory' ekonomiky': antagonisty'chne spivisnuvannya i vzayemodiya: Monografiya / N. M. Kraus. – Poltava: RVV PUSKU, 2008. – 410 p. (Ukrainian)
6. Kraus N.M. Tin'ova ekonomika i metody' vy'znachennya yiyi obsyagu v umovax transformacijny'x peretvoren' / N.M. Kraus // Ekonomika: problemy' teorii ta prakty'ky': zbirny'k naukovy'x prac'. – Pub. 222: In 5 v. – V. III. – Dnipropetrovs'k: DNU, 2007. – p. 690-698. (Ukrainian)
7. Tin'ova ekonomika v Ukraini: masshtaby' ta napryamy' podolannya: analit. dop. / [T.A. Ty'shhuk, Yu.M. Harazishvili, O.V. Ivanov ta in.]; za zag. red. Ya.A. Zhalila. – K.: NISS, 2011. – 96 p. (Ukrainian)
8. Systema natsyonal'nykh schetov 1993. / [Komys'syya Evropeyskykh soobshchestv, Mezhdunarodnyy valyutnyy fond, Orhanyzatsyya ekonomicheskoho sotrudnychestva y razvytyya, Orhanyzatsyya Ob'edynennykh natsyy, Vsemyrnyy bank]. – Bryusel', Lyuksemburh, Vashynhton, N'yu-York, Paryzh, 1998. – 725 p. (Russian)
9. Systema natsyonal'nykh schetov 2008 / [Evropeyskaya komys'syya, Mezhdunarodnyy valyutnyy fond, Orhanyzatsyya ekonomicheskoho sotrudnychestva y razvytyya, Orhanyzatsyya Ob'edynennykh natsyy, Vsemyrnyy bank]. – N'yu-York, 2012. – <https://unstats.un.org/unsd/nationalaccount/docs/SNA2008Russian.pdf> (Russian)
10. Metodyka obchyslennya obsyahiv ekonomiky, yaka bezposeredn'o ne sposterihayet'sya, v rakhunkakh vyrobnytstva ta utvorenni dokhodu. – http://ukrstat.gov.ua/metod_polog/metod_doc/nr/nr_05.pdf (Ukrainian)
11. Shadow Economies All over the World: New Estimates for 162 Countries from 1999 to 2007 / F. Schneider, A. Buehn, Claudio E. Montenegro // The World Bank: [website]. – http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/WDSP/IB/2010/10/14/000158349_20101014160704/Rendered/PDF/WPS5356.pdf
12. Moskvina O. Measuring The Non-Observed Economy In National Accounts. Illegal Activities. Estimating The Illegal Economic Activities In The National Accounts Of Ukraine. – Economic Commission for Europe Conference of European Statisticians Joint UNECE/Eurostat/OECD Meeting on National Accounts Ninth Meeting Geneva, 21-24 April 2008. – <http://rpp.nashaucheba.ru/docs/index-142713.html> (Russian)
13. Metodychni rekomendatsiyi rozrakhunku rivnya tin'ovoyi ekonomiky [Zatverdzeni Nakazom Minekonomiky Ukrainy vid 18.02.2009 r. # 123] // Ministerstvo ekonomichnoho rozvytku i torhivli Ukrainy: [website]. – http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/category/main?cat_id=38738. (Ukrainian)
14. Non-observed economy in national accounts. Survey of Country Practices. – United Nations. New York and Geneva, 2008. – <http://www.unece.org/fileadmin/DAM/stats/publications/NOE2008.pdf>

K. Cherkashyna, PhD in Economics, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv,
L. Mogylko
Kyiv branch of JSC "Bank Mist"

EVOLUTION OF APPROACHES TO FINANCE THE BUDGET DEFICIT

In the article, the causes and existence of the state budget deficit are defined. The main source of budget deficit financing in historical retrospective are considered. The most popular government securities which issued in foreign countries are compared in the article. The dynamics of the budget deficit in Ukraine and the sources of its coverage are analyzed in the article. There are three main types of government securities in Ukraine, such as: national currency-denominated government bonds, foreign currency-denominated government bonds and target government bonds. The main market maker of the government bonds' market is National Bank of Ukraine. The volume of resources, which are mobilized from the issue of the national currency-denominated government bonds are major then the volume of resources, which are mobilized from the issue of the foreign currency-denominated government bonds. The necessity of further improvement of government securities as an important source of budget deficit financing is emphasized.

1. Bazylevych V.D. Derzhavni fiansu: navch.posib. / V.D. Bazylevych, L.O. Balastryk; za red. V.D. Bazylevycha. – K.: Atika, 2004. – 367 s.

2. Ozerov I.Kh. Osnovu finansovoy nauki: Byudzheth. Formyi vzyimaniya. Mestnyie finansyi. Gosudarstvenniy kredit.: M.: OOO "YurInfoR–Press", 2008. – 622c.
3. Feldstein M. Domestic Savings and International Capital Flows [Електронний ресурс] / Martin Feldstein and Charles Horioka // NBER Working Paper №310, January 1979, p. 30. – Режим доступу: http://www.nber.org/papers/w0310.pdf?new_window=1.
4. Naumenkova S.V. Rozvytok finansovogo sektoru Ukrainy v umovakh formuvannya novoi finansovoi arkhitektury / S.V. Naumenkova, S.V. Mischenko. – K.: Universytet bankivskoi spravy, Tsentr naukovykh doslidzhen NBU, 2009. – 384 s.
5. Kudryashov V. Finansuvannya defitsitu derzhavnogo byudzhetu [tekst] / V. Kudryashov // Ekonomika Ukrainy. – 2009. – # 4. – S. 52 – 64.
6. Central Government Debt [Електронний ресурс] / OECD Statistics – Режим доступу: <http://stats.oecd.org/index.aspx?queryid=8089>.
7. Economic and Financial Committee: Links to national institutions [Електронний ресурс] / The Economic and Financial Sub-Committee on EU Sovereign Debt Markets. – Режим доступу: http://europa.eu/efc/sub_committee/links/index_en.htm.
8. Pro tsinni papery ta fondoviy rynek: zakon Ukrainy [Elektronniy resurs] // Verhovna Rada Ukrainy [sayt]. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3480-15/print1398420782775467>.
9. Postanova Kabinety Ministriv Ukrainy pro zdiysnennya derzhavnyh zapozichen protyagom 2003 – 2013 roku [Elektronniy resurs] // Verhovna Rada Ukrainy [sayt]. – Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/>.
10. Informatsiya schodo rozmischnennya OVDP [Elektronniy resurs] // Natsionalniy bank Ukrainy: [sayt]. – Rezhym dostupu: <http://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=63639>.
11. Bydjetniy kodeks Ukrainy vid 08.07.2010r. № 2456-VI // Vidomosti Verhovnoyi Radu Ukrainy (VVR). – 2010. – N 50-51. – st.572 [iz zminamy ta dopovnennamy] [Elektronniy resurs] // Верховна Рада України: [сайт]. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2456-17/page>.
12. Baldacci E. Assessing Fiscal Stress [Elektronniy resurs] / E. Baldacci, I. Petrova, N. Belhocine, G. Dobrescu, and S. Mazraani // IMF, WP №11/100, May 2011, p. 42. – Rezhym dostupu: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2011/wp11100.pdf>.

E. Muscalu, Doctor of Sciences (Economic), Professor
"Lucian Blaga" University, Sibiu, România

MANAGERIAL APPROACH ON THE ROLE AND RESPONSABILITY OF THE PRESIDENT OF THE COURT AND THE INDIVIDUAL PERFORMANCE OF JUDGES

The purpose of this study is to understand how the quality of the court is bound to the role of the court presidents in Romania, who, for the proper administration of the departments and the divisions of the court, must assume a leadership role. Efficiency depends on how they use their knowledge, their behavior and attitudes as personal example to create an environment in which subordinates, judges and court personnel, are fully involved in achieving the objectives of the institution.

1. Asociația Americană de Arbitraj (1993), Construction Industry Dispute Avoidance: The Partnering Process, NCDRC, New York. cited by J.R. Turner, J.S. Simister, in Manualul Gower de management de proiect, Ed. CODECS, București, 2004, p. 551.
2. Belbin, R.M. Management teams Heinemann, 1981.
3. Bennis, W. On becoming a leader. New York: Addison Wesley, 1989, p.39-40.
4. Bennet, J., Jayes, S. Trusting the Team, The best practice guide., The University of Reading, 1995.
5. Burduș, E., Căprărescu, Ghe. Fundamentele managementului organizației, Ed. Economică, București 1999, p. 107.
6. Chirica, S. Psihologie Organizationala. Modele de diagnoza si interventie, Casa de Editura si Consultanta Studiul Organizarii Cluj-Napoca, 1996.
7. Chirica, S. Inteligența organizațiilor. Rutinele și managementul gândirii colective, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca 2003.
8. Compton, D. High Reliability Leadership: Developing executive leaders for High Reliability Organizations, doctoral thesis available at <http://books.google.ro/>.
9. Deci, E.L., Ryan, R.M. – Intrinsic motivation and self-determination in human behavior. New York: Plenum, 1985.
10. Herzberg, F., Mausner, B., & Snyderman, B.B. The motivation of work (2nd ed.). New York: John Wiley & Sons, 1959.
11. Jaques, E., & Clement, S. D. Executive leadership: A practical guide to managing complexity. Arlington: Cason Hall & Co., 1991, p. 17.
12. Maslow, A.H. Motivation and personality. New York: Harper, 1954, also check <http://www.deepermind.com/maslow.htm>.
13. National Association for Court Management, <https://nacmnet.org>.
14. Nicolescu, O. Managerii si managementul resurselor umane, Editura Economică, Bucuresti 2004, p.175-180.
15. Pivniceru, M. Luca, C(coordonatori). Elemente de management judiciar, București, 2007, p. 95.
16. Radulescu, A. Conflictul de valori în sistemul de justiție din România, published in the conference volume "Meddling with other's people work. Cross-disciplinary approach on moral conflicts and (mis)communication in organizations", 15-16 Aprilie 2011, Cluj-Napoca.
17. Rădulescu, A. Managementul instanței și performanța individuală, available at <http://www.alexandrina-radulescu-csm.ro/lucrari-publicate.html>.
18. Zaleznik, A. Managers and leaders are they different? Harvard Business Review, May–June 1977.
19. Zlate, Șip și Management, Ed. Polirom, Iași, 2004, p. 171.

INFORMATION ABOUT AUTHORS (META-DATA)

Варналій Захарій Степанович – доктор економічних наук, професор кафедри фінансів, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Контактна інформація: (067)4446421, vzs1955@gmail.com

Савич Іван Васильович – аспірант кафедри фінансів, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Контактна інформація: (063)3512140, savych.i@gmail.com

Варналій Захарій Степанович – доктор экономических наук, профессор кафедры финансов, Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

Савич Иван Васильевич – аспирант кафедры финансов, Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

Varnalii Zakharii – Doctor of Sciences (Economics), Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv

Savych Ivan – PhD student at the Department of Finance, Taras Shevchenko National University of Kyiv

Гайдай Тетяна Вікторівна – доктор економічних наук, доцент кафедри економічної теорії, макро- і мікроекономіки, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Контактна інформація: (096)3310088, tvgaidai@mail.ru

Гайдай Татьяна Викторовна – доктор экономических наук, доцент кафедры экономической теории, макро- и микроэкономики, Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

Gaidai Tetyana – Doctor of Sciences (Economics), Associate Professor, Department of Economic Theory, Macro- and Microeconomics, Taras Shevchenko National University of Kyiv

Гражевська Надія Іванівна – доктор економічних наук, професор кафедри економічної теорії, макро- і мікроекономіки економічного факультету, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Контактна інформація: (066)4322312, nadija.grazhevska@gmail.com

Гражевская Надежда Ивановна – доктор экономических наук, профессор кафедры экономической теории, макро- и микроэкономики экономического факультета, Киевский национальный университета имени Тараса Шевченко

Grazhevska N. – Doctor of Sciences (Economics), Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv

Гудзинська Людмила Юріївна – кандидат економічних наук, доцент, кафедра банківської справи, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Контактна інформація: (066)3007998, August_L@ukr.net

Гудзинская Людмила Юрьевна – кандидат экономических наук, доцент, кафедра банковского дела, Киевский национальный университет имени Тараса Шевченка

Hudzynska Lyudmyla – PhD in Economics, Department of Banking, Taras Shevchenko National University of Kyiv

Залєвська-Шишак Анна Дмитрівна – кандидат економічних наук, доцент, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Контактна інформація: (097)7677941

Залевская-Шишак Анна Дмитриевна – кандидат экономических наук, доцент, Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

Zalievska-Shyshak Anna – PhD in Economics, Associate Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv

Ігнатюк Анжела Іванівна – доктор економічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Кульпінський Сергій – кандидат економічних наук, провідний науковий співробітник НДЕІ при Міністерстві економічного розвитку і торгівлі України

Контактна інформація: (066)8442245, Kulpinsky_75@yahoo.com

Ігнатюк Анжела Іванівна – доктор экономических наук, профессор, Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

Кульпинский Сергей – кандидат экономических наук, ведущий научный сотрудник НИЭИ при Министерстве экономического развития и торговли Украины

Ignatyuk Anzhela – Doctor of Sciences (Economics), Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv

Kulpinsky Sergiy – PhD in Economics, research fellow, Division of Financial and Budgetary Policy, Research Institute under Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine

Михальська Олена Леонідівна – аспірант кафедри обліку та аудиту, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Контактна інформація: (050)3554891

Михальская Елена Леонидовна – аспірант кафедри учета и аудита, Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

Mykhalska Olena – PhD Student of Accounting and Audit Department, Taras Shevchenko National University of Kyiv

Овсянникова Яна Олександрівна – кандидат економічних наук, асистент кафедри банківської справи, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Контактна інформація: (095)5444332, yasinya_@mail.ru

Овсянникова Яна Александровна – кандидат экономических наук, ассистент кафедры банковское дело, Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

Ovsiannykova Iana – PhD in Economics, Assistant of the Department of Banking, Taras Shevchenko National University of Kyiv

Скіцько Володимир Іванович – кандидат економічних наук, доцент, докторант кафедри економіко-математичного моделювання, ДВНЗ "Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана"

Контактна інформація: (050)4191504 skitsko.kneu@gmail.com

Скицко Владимир Иванович – кандидат экономических наук, доцент, докторант кафедры экономико-математического моделирования, ГБУЗ "Киевский национальный экономический университет имени Вадима Гетьмана"

Skitsko Volodymyr – PhD in Economics, Associate Professor, Doctoral Student of Economic and Mathematical Modeling Department, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman

Томчук-Пономаренко Наталія Володимирівна – кандидат економічних наук, асистент кафедри економічної теорії, макро- і мікроекономіки, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Контактна інформація: (063)6347747, (067)7084580, natalize@i.ua

Томчук-Пономаренко Наталья Владимировна – кандидат экономических наук, ассистент кафедры экономической теории, макро- и микроэкономики, Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

Tomchuk – Ponomarenko Nataliia – PhD in Economics, Assistant, Department of Economic Theory, macro- and microeconomics, Taras Shevchenko National University of Kyiv

Трохименко Вікторія Іванівна – кандидат економічних наук, асистент кафедри економічної теорії, макро- і мікроекономіки, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Контактна інформація: 066-332-19-96, (044)252-03-18, trokhymenko.v@gmail.com

Трохименко Виктория Ивановна – кандидат экономических наук, ассистент кафедры экономической теории, макро- и микроэкономики

Trokhymenko Viktoriia – PhD in Economics, Teaching Assistant, Taras Shevchenko Kyiv National University

Ульянова Дар'я Костянтинівна – аспірант кафедри облік і аудит, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Контактна інформація: (093)6743417, dawyle4ka@ukr.net

Ульянова Дарья Константиновна – аспирант кафедры Учета и аудита, Киевский национальный университет имени Тараса Шевченка

Ulianova Daria – PhD Student, Department of Accounting and Audit of the Faculty of Economics of Taras Shevchenko National University of Kyiv

Ходжаян Аліна Олександрівна – доктор економічних наук, завідувач відділу з питань економічної безпеки, Науково-дослідний економічний інститут Мінекономрозвитку і торгівлі України

Контактна інформація: (050)3044579, Alina_Khodzhaian@ukr.net

Ходжаян Алина Александровна – доктор экономических наук, заведующий отделом по вопросам экономической безопасности, Научно-исследовательский экономический институт Минэкономразвития и торговли Украины

Khodzhaian Alina – Doctor of Sciences (Economics), Head, Department of the Economic Security, Scientific and Research Institute of Economics, Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine

Шиптенко Тетяна Вікторівна – заступник завідувача відділу з питань економічної безпеки, Науково-дослідний економічний інститут Мінекономрозвитку і торгівлі України

Контактна інформація: (050) 4402138, frazy-grant@ukr.net

Шиптенко Татьяна Викторовна – заместитель заведующего отделом по вопросам экономической безопасности, Научно-исследовательский экономический институт Минэкономразвития и торговли Украины

Shyptenko Tetyana – Deputy Head, Department of the Economic Security, Scientific and Research Institute of Economics, Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine

Черкашина Катерина Федорівна – кандидат економічних наук, доцент кафедри банківської справи, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Контактна інформація: (066)0163489, k.cherkashina@mail.ru

Черкашина Екатерина Фёдоровна – кандидат экономических наук, доцент кафедры банковского дела, Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

Cherkashyna Kateryna – PhD in Economics, Associate Professor, Banking Department, Taras Shevchenko National University of Kyiv

Могилко Людмила Володимирівна – економіст відділу фінансового моніторингу Київської філії АТ "МІСТО БАНК".

Контактна інформація: (097)9505262, milla_2008@mail.ru

Могилко Людмила Владимировна – економіст отдела финансового мониторинга, Киевский филиал АО "МИСТО БАНК".

Mogylko Ludmyla – Economist of the Department of the Finance Monitoring, Kyiv Branch of JSC "Bank Mist".

Мускалу Емануїл – доктор наук (економічних), професор, факультет економіки, кафедра менеджменту, Університет ім. Лучіана Блага

Контактна інформація: emanoil.muscalu@ulbs.ro

Мускалу Емануил – доктор наук (экономических), профессор, факультет экономики, кафедра менеджмента, Университет им. Лучиана Блага

Muscalu Emanoil – Doctor of Sciences (Economic), Professor, Vice-Dean, Faculty of Economics, Department Management, "Lucian Blaga" University

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Faculty of Economics, Ukraine
Vilnius University, Faculty of Economics, Lithuania
Wroclaw University of Economics, Poland
Middle East Technical University, Ankara, Turkey
University "Lucian Blaga" of Sibiu, Romania
CRDF

2^d INTERNATIONAL CONFERENCE

**"THE GLOBAL CHALLENGES FOR ENVIRONMENTAL AND RESOURCE ECONOMICS
IN CENTRAL AND EASTERN EUROPEAN COUNTRIES:
SAFETY, SECURITY, AND SUSTAINABILITY"
(GCERECEEC'2014)**

<http://gcereceec.org.ua/>

October 9-11, 2014
Faculty of Economics
Taras Shevchenko National University
Kyiv, Ukraine

DEAR COLLEAGUES,

Taras Shevchenko National University of Kyiv, one of the most famous institutions of higher education in Central and Eastern Europe, founded in 1834, is proudly inviting you to participate in the international conference **"GCERECEEC'2014"** to emphasize the significance and value of Central and Eastern Europe in development of the topic.

For thematic sessions, you are invited to contribute on the following topics:

1. Economic valuation of the environment : stated and revealed preferences, experimental economics
2. Sustainable Development: Agriculture, Energy, Economy, Education and Training, Public Awareness
3. Agro-environmental policies : rural policies, farmers' behaviour, land use conflicts
4. International trade and the environment: foreign direct investment, competitiveness
5. Financial, economic and environmental crises
6. Resources management: water and food security
7. Environment and energy requirements: economic development
8. Energy: biofuels, oil rent, energy technology transition and provision of energy services, new and renewable sources of energy
9. Biodiversity: instruments for conservation, economic value, payments for ecosystem services
10. Green Growth and sustainable energy and their contribution to security and stability
11. Perspectives of Environmental Strategic Security
12. Strategic alliances in different sectors and industries

Official languages: *English, Ukrainian, Russian.*

Invited speakers

Mosad Zineldin (Linnaeus University, Sweden)
Razvan Sorin Serbu (University "Lucian Blaga" of Sibiu, Romania)
Hami Alpas (Middle East Technical University, Ankara, Turkey)
Eugenia Severyanina (CRDFGlobal – Ukraine)
Sabit Zeyniyev (Environmental and Labour Protection Department, "Tamiz Shahr" JSC, Baku, Azerbaijan)

SCIENTIFIC COMMITTEE:

THE CHAIRMAN OF THE ORGANIZING COMMITTEE – Rector, academician of National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Sciences (Philosophy), Professor Leonid V. Hubersky

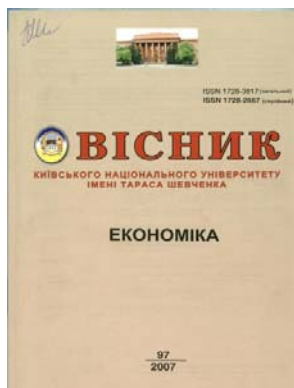
- Prof. H. Alpas (METU, Turkey)
- Prof. H. Bachev (Institute of Agricultural Economics, Sofia, Bulgaria)
- Prof. V. Bazylevych (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine)
- Prof. C. Batzios (Aristotle University of Thessaloniki, Greece)
- Prof. L. Cekanavicius (Vilnius University, Lithuania)

- Prof. O. Chernyak (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine)
- Prof. G. Druteikiene (Vilnius University, Lithuania)
- Prof. B. Fiedor (Wroclaw University of Economics, Poland)
- Prof. A. Gospodarowicz (Wroclaw University of Economics, Poland)
- Prof. V. Heyets (Institute of Economics and Forecasting, NAS of Ukraine, Ukraine)
- Prof. A. Ignatyuk (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine)
- Dr. G. Kharlamova (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine)
- Prof. J. Martinavicius (Vilnius University, Lithuania)
- Dr. B. Marza (University "Lucian Blaga" of Sibiu, Romania)
- Prof. L. Mihaescu (University "Lucian Blaga" of Sibiu, Romania)
- Prof. A. Miskinis (Vilnius University, Lithuania)
- Dr. S. Nate (University "Lucian Blaga" of Sibiu, Romania)
- Prof. M. Piotrowska (Wroclaw University of Economics, Poland)
- Dr. R. Serbu (University "Lucian Blaga" of Sibiu, Romania)
- Dr. E. Stoica (University "Lucian Blaga" of Sibiu, Romania)
- Dr. E. Strautiu (University "Lucian Blaga" of Sibiu, Romania)
- Prof. Tagirov E. (UNESCO Institute for peace problems, MGA "Europe-Asia", Rep. Tatarstan)
- Prof. V. Vitlinsky (National Economic University of Kyiv, Ukraine)
- Prof. M. Zineldin (Linnaeus University, Sweden)

ORGANIZATIONAL COMMITTEE:

- Prof. O. Chernyak (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine)
- Assoc.Prof., Dr. G. Kharlamova (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine)
- Assoc.Prof., Dr. O. Rozhko (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine)
- Assoc.Prof., Dr. V. Sazhenyuk (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine)
- Assoc.Prof., Dr. N. Slushaenko (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine)
- Assist., Dr. O. Banna (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine)
- Assist., Dr. O. Polosmak (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine)
- Assist., Dr. V. Shpyrko (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine)
- Assist. S. Rybalchenko (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine)
- Technical assistance: S. Yaschenko, D. Kerechanin

CALL FOR PAPERS

The deadline for submission of papers for the next issue of the Journal **"BULLEIN OF TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV. ECONOMICS"** ends on every month, 10th.

"BULLEIN OF TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV. ECONOMICS" is a peer-reviewed journal published monthly and dedicated to increasing the depth of research across economic field.

The "BULLEIN OF TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV. ECONOMICS"

is a professional journal included in the list of peer-reviewed scientific periodicals published in Ukraine and rated by the methodology of the High Attestation Commission of Ukraine and the Ministry of Education of Ukraine.

The Journal has been published **since 1958**. Issued monthly.

ABSTRACTED AND INDEXED in:

RINC (E-Library), Ulrich's Periodicals Directory, Google Scholar, RepEc, Соционет, Index Copernicus (ICV 2013 = 6.54), CyberLeninka, OCLC WorldCat, Bielefeld Academic Search Engine (BASE), Registry of Open Access Repositories (ROAR), The Directory of Open Access Repositories (OpenDOAR), IDEAS, EconPapers, the Maksymovych Scientific Library of the Taras Shevchenko Kyiv National University, National Library of Ukraine Vernadsky

Since 2013 "BULLEIN OF TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV.

ECONOMICS" is published in **Ukrainian, Russian, English and German**.

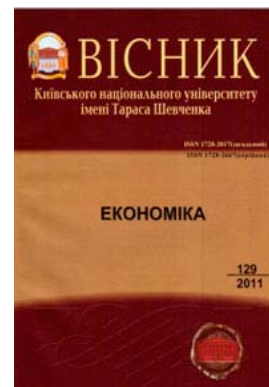
"BULLEIN OF TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV. ECONOMICS" welcomes the submission of manuscripts that meet the general criteria of significance and scientific excellence in this subject area, and will publish:

- Original articles in basic and applied research
- Case studies
- Critical reviews, surveys, opinions, commentaries and essays

Focus on:

- current problems of economic theory,
- international economics,
- business economics,
- management,
- theory of finances, banking,
- insurance,
- statistics,
- accounting and auditing,
- environmental safety,
- economic-mathematical modeling,
- information technology in the economy.

In case you accept this invitation, please follow the publishing guidelines as laid down: <http://bulletin-econom.univ.kiev.ua> and kindly send us your manuscript by email to: visnuk.econom@gmail.com.

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ЕКОНОМІКА

Випуск 11(164)

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 12,4. Наклад 300. Зам. № 214-7253.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № Е11.
Підписано до друку 20.03.15

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; тел./факс (38044) 239 3128
e-mail: vpc@univ.kiev.ua
<http://vpc.univ.kiev.ua>
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02